

GRAMÁTICA

[L]agarteiru

[M]añegu

[V]alverdeiru

[M]

m a ñ e g u

Miroslav Valeš

Centro Interdisciplinar de Documentação Linguística e Social

Esta *Gramática* se fundamenta en o respeto a diversai de A Fala i documenta as tres varieais sin impoñel unha sobre as outras. Cumu nun se trata de un sistema unitariu, se indica sempris de maneira explícita a varieai en a que se ushan determinás formas. A súa metodoloxía se sustenta en datus primariu, entrevistas, textus i consultas personais con os falantis. A comuniai de falantis ha contribuíu de maneira decisiva a elaboración i verificación de esta descripción, i por tantu, toas as persoas que han colaborau merecin un sinceru agradecimentu.

- Se fundamenta en unha *Basi de datus* de 337 000 palabras.
- A *Basi de datus* está disponibli de maneira pública.
- A descripción sempris señala cuidadoshamenti a qué varieai se refieri.
- Ofreci 600 exemplus textuais, 200 en ca unha das tres varieais.
- Contén modelus de conjugación de verbus regularis i irregularis.
- Está escrita en mañegu con un adecuau metalenguaji lingüísticu.
- As comparaciós con outras linguas son imparciais, nun apoyan niñunha idea do "origin" de A Fala.

As versiós actualizás dos recursus están disponiblis en

<i>Basi de datus</i> - A Fala Database	https://afala.fp.tul.cz/es/base-de-datos
<i>Gramática de A Fala</i>	https://afala.fp.tul.cz/es/gramatica
<i>Diccionariu de A Fala</i>	https://afala.fp.tul.cz/es/diccionario

A aplicación móvil do *Diccionariu* está disponibli pa Android en Google Play buscandu: "Diccionariu de A Fala".

Abreviaturas i símbolos

Varieais

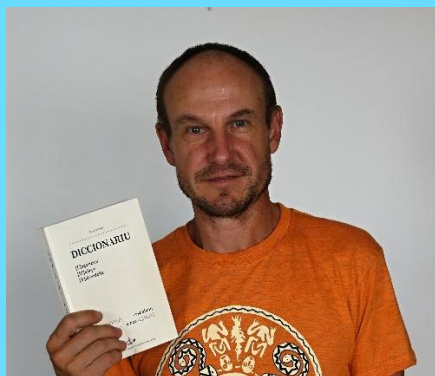
[L]	lagarteiru
[M]	mañegu
[V]	valverdeiru

Lenguas

ast.	asturianu
cast.	castellanu
cat.	catalán
gal.	galegu
mir.	mirandés
port.	portugués

Otras abreviaturas i símbolos

1. ^a	primeira persoa
2. ^a	segunda persoa
3. ^a	terceira persoa
adj.	adjetivo
adv.	adverbio
art.	artículo
conj.	conjunction
deter.	determinau
f.	femeninu
ger.	gerundiu
ind.	indicativu
inf.	infinitivu
m.	masculinu
n.º	número, cantiai de caushus
neg.	negativu
part.	participiu
p. ej.	por exemplu
perf.	perfectu
pers.	personal
pl.	plural
prep.	preposición
pron.	pronomi
sg.	singulal
subj.	subjuntivu
sust.	sustantivu
v.	verbu
- * forma inexistenti, agramatical o nun recomendá
 - exemplu textual con código, que marca a varieai i o número do textu en a *Basi de datus*, por exemplu (fala_man_007)

Miroslav Valeš (* 1968) realizó estudios de filología española en a Universiai de Olomouc, en a República Checa, dondi tamén obtuvu o grau de doctor baixu a dirección do profesor Jiří Černý. Actualmenti dirigi o Departamentu de Lenguas Románicas en a Universiai Técnica de Liberec. Os seis primeirus traballus de campu se centrorin en a sociolingüística i en o estudiu do contactu entre o español i lenguas indígenas de América. Desde o anu 2012 colabora activamenti con a comuniai de os tres lugares de A Fala, enfocándusi en a descripción da súa lingua. En 2021 publicó o primel *Diccionariu de A Fala* que refleja fielmenti o léxicu das tres varieais, lagarteiru, mañegu i valverdeiru. Xhuntu con otros miembrus da asociación U Lagartu Verdi participa en a publicación da revista *Anduriña*, a única publicación periódica en A Fala.

A FALA: GRAFÍAS I FONEMAS

grafía	fonema	ejemplus
A	a	avespa, airi
B	b	barrocu, bagazu
C	k, θ	caracol /kara'kol/, cen /'θen/, cincu /'θinku/
CH	tʃ	chavi, choza
D	d	denti, dois
DX	dʒ	narandxa [LM], londxi [LM], mondxu [LM]
E	e	elefanti, exemplu
F	f	folla, figu
G	g, x	galiña /ga'liɲa/, general /xene'ral/, girasol /xira'sol/
H		homi, horta
I	i	idea, isla
J	x	jamón, juniu
K	k	kilu, kiwi
L	l	leiti, lagartu
LL	ʎ	consellu, navalla
M	m	mullel, murcela
N	n	nomi, noiti
NH	ɲ	unha, algunha
Ñ	ɲ	camiñu, castaña
O	o	ovu, ovella
P	p	palla, peitu
Q	k	quiñón, queixa
R	ɾ, r	porta /'porta/, riu /'riu/
RR	r	carregu, parra
S	s	soñu, saya
SH	z	casha [LM], teshoiru [LM], guishu [LM]
T	t	tella, tempu
U	u	uva, universu
V	b	vaca, vellu
W	u, b	web, wésteru
X	ʃ, s	caixa /'kaiʃa/, coixu /'koiʃu/, extrañu /es'traɲu/
XH	ʒ	coixha [LM], cereixha [LM], queixhu [LM]
Y	j	yema, yogur
Z	θ	zapatu, zumu

Os fonemas i grafías /dʒ/ «DX», /z/ «SH» i /ʒ/ «XH» nun existen en valverdeiru

Palabras frecuentes con sibilantis

«S» = /s/, «SH» = /z/, «X» = /ʃ/, «XH» = /ʒ/, «DX» = /dʒ/		
valverdeiru	mañegu	lagarteiru
adj. acabaus en osu, osa, p. ej. cariñosu, sa	adj. acabaus en oshu, osha, p. ej. cariñoshu, sha	adj. acabaus in oshu, osha, p. ej. cariñoshu, sha
ajudal	aixhual	aixhual
ayuntamentu	axhuntamentu	aixhuntamentu
baju, ja	baixu, xa	baixu, xa
beixu	beixhu	beixhu
caixa	caixa	caixa
camisa	camisha	camisha
casa	cashu	cashu
casi	caishi	cashu
casu	cashu	caushu
coixa (<i>cast. cosa</i>)	coixha	coixha
dejal	deixal	dixal
genti	xhenti	ixhenti
hoixi	hoixhi	hoixhi
iglesia	igleixha	igreshia
interesanti	interesanti	interesanti
jovis	xhovis	ixhovis
juntu, ta	xhuntu, ta	ixhuntu, ta
longi	londxi	londxi
mesa	mesha	mesha
naranja	narandxa	narandxa
queixu	queixhu	queixhu
rosa	rosha	rosha
tijeira	tixheira	tixheira
ventaja	ventaixha	ventaixha
viaji	viaixhi	viaixhi
xinxu	dxindxa	ixhindxa
xugal	xhugal	ixhugal

A FALA

[L]agarteiru

[M]añegu

[V]alverdeiru

Valverdi do Fresnu

As Ellas

Sa Martín de Trevellu

A Fala é a lingua materna dos habitantes de Valverdi do Fresnu, As Ellas i Sa Martín de Trevellu, estes a han transmitíu i siguin transmitinda de generación en generación con mutu cariño i orgullu.

Esta publicación ha sido posible gracias a financiación por parte da Fundación Checa de Ciencias (GAČR), n.º do projectu: 23-04988S. Este projectu ha contribuíu de maneira decisiva a ampliación da *Basi de datos*, i a descripción detallá da lingua.

This publication was made possible thanks to funding from the Czech Science Foundation (GAČR), project number: 23-04988S. This project made a decisive contribution to the expansion of the *Database*, and to the detailed description of the language.

O traballu de investigación se apoia tamén en os projectus anteriores, i solu se ha puío realizal gracias a cooperación entre a Universiai Técnica de Liberec, República Checa, i CIDLeS, Centro Interdisciplinar de Documentação Linguística e Social, Minde, Portugal. Se le agradeci o apoyu a estas dúas institucións.

GRAMÁTICA

[L]agarteiru

[M]añegu

[V]alverdeiru

[M]

m a ñ e g u

Miroslav Valeš

Centro Interdisciplinar de Documentação Linguística e Social

2025

Gramática de A Fala: lagarteiru, mañegu, valverdeiru [versión mañegu]

Autol: Miroslav Valeš (Universiai Técnica de Liberec, República Checa)

Equipu colaboradol: Araceli Barroso Lanchares
Vera Ferreira

Diseño da cubierta: Omar Alonso Barroso

Dibujus de Oto: Diego Martín Fernández

Imprenta: Romero Artes Gráficas

Primeira edición: 2025

© Miroslav Valeš

© Centro Interdisciplinar de Documentação Lingüística e Social

Rua do Remexido, Loja 15

Minde, 2395-174 Portugal

info@cidles.eu

www.cidles.eu

Tós os dereitus reservaus.

ISBN: 978-989-97819-7-9

As versións actualizás dos recursus están disponiblis en:

Base de datus - A Fala Database <https://afala.fp.tul.cz/es/base-de-datos>

Gramática de A Fala <https://afala.fp.tul.cz/es/gramatica>

Diccionariu de A Fala <https://afala.fp.tul.cz/es/diccionario>

A aplicación móvil do Diccionariu está disponibli pa Android en Google Play
buscandu: "Diccionariu de A Fala".

Vos animamus a mandal sugerencias i correccións que poyan milloral os recursus.
miroslav.vales@tul.cz

ÍNDICI

	Agradecimentu	9
	Prólogo	15
1	Introducción	17
1.1	A Fala	18
1.2	Gramática de A Fala	21
1.3	Metodología	27
2	Ortografía	31
2.1	Lengua escrita	32
2.2	Ortografía de A Fala	33
2.3	Vocais i diptongus	36
2.4	Consonantis	37
2.5	Acentuación	43
2.6	Contracciós	45
2.7	Mayúsculas i puntuación	47
2.8	Palabras frequentis con sibilantis	48
3	Fonética i fonología	51
3.1	Descripción dos suíus	52
3.2	Sistema vocálicu	57
3.3	Sistema consonánticu	67
3.4	Elementus estructurais i suprasegmentais	99
4	Morfosintaxis	111
4.1	Gramática	114
4.2	Artículu	119
4.3	Sustantivu	123
4.4	Adjitivu	133
4.5	Pronomis	138
4.6	Posesivus	150
4.7	Demostrativus	154
4.8	Relativus, interrogativus i exclamativus	156

4.9	Indefiníus	159
4.10	Numerais	164
4.11	Verbu	170
4.12	Adverbiu	257
4.13	Preposición	264
4.14	Conjunción	266
4.15	Interjección	270
4.16	Funciós sintácticas	272
4.17	Costrucciós sintácticas	275
4.18	Modaliai	278
5	Lexicología	281
5.1	Lengua i palabras	282
5.2	Derivación	288
5.3	Parasíntesis	298
5.4	Composición	298
5.5	Préstamus	300
5.6	Castellanización	302
	Bibliografía	307

AGRADECIMENTU

A publicación de esta *Gramática* solu ha súa pusibli gracias a colaboración dos falantis de Valverdi do Fresnu, Sa Martín de Trevellu i As Ellas. Estoi infinitamente agradecíu a toa a cumuniai dos tres lugares por dalmi un recibimentu tan afectuoshu. Por isu, cuandu me preguntan quí é o que máis me gusta en os tres lugares sempris digu "a xhenti". Sí, a xhenti, falantis o non, que están en esti rincunitu de Extremaura son un teshoiru humanu. Gracias a elis he acumulau unha camá de sentimentos i experiencias muninas durante os tredi anos que me estoi movendu por estis tres lugares. Aun así, hai persoas que merecin un agradecimentu especial por dalmi máis do que ei jamais seré capá de correspondel.

Araceli me ha dau a súa lingua i o sei amor. Tamén me ha dau a súa familia lindísima i me ha integrau a gran comuniai de falantis do lugal. Con paciencia i cariño me ha dedicau días, meshis i anos de consultas contínuas. Nun existin palabras de agradecimentu que valgan pa istu. Ha súa a mayor sorti da miña vía, unha que toca ca cuatrudentus anos, i me sentiré pa sempris afortunau.

Vera Ferreira me ha aixhuau a diseñal esti libru, i me ha apoyau en as boas prácticas da lingüística de campu. Me ha ensinau a utilizal as ferramentas adecuás, sin as que a lingüística moderna nun é viabli. Hemus compartíu sempris a idea de que os lingüístas dibirían sirvil pa apoyal a comuniai de falantis, respetalos i aprendel de elis. Gracias Vera.

Le debu mutísimas gracias as persoas que máis tempu pasorin con o textu, con a ilusión de velo escritu en a súa varieai. Ela i elis han corrigíu a mayol parti dos meis erroris, i elis son ademais os "responsablis" de que nun haya mutus lagartirismus en as otras varieais.

Araceli Barroso Lanchares [L]
José María Márquez Durán [M]
Ricardo Estévez Hernández [M]
Alejandro Pereira Berrio [V]

A revisión do textu, os modelus de conjugación i as transcripcións das entrevistas se debin a generoshiai das amigas i dos amigos que sempris están dispostos a aixhual de maneira voluntaria. Le agradezu mutu a súa colaboración.

Patricia Obregón Vinagre [V]
María Ángeles Domínguez Pestana [M]
Rosa Piñero Piñero [V]
Elena Payo Rivas [L]

Ana Rivas Urbano [L]
Yolanda Rachado Carrero [V]
Alex Moreno Carrasco [L]
Diego Martín Fernández [L]
Miguel Ángel Ramos Ramos [L]
Pilar Téllez Rodríguez [V]
Omar Alonso Barroso [L]
Sonia Sánchez Rodríguez [V]
Teresa Moreno Blanco [L]

As consultas con os meus colegas e as miñas colegas lingüistas me axudaron a solucionar as dúbidas que tiña, e ademais me serviron de enriquecemento profesional en os campos de fonética, morfoloxía e lexicoloxía. Le agradezo moito os seus consellos, a actitude profesional, e o tempo que me regalou.

Josefa Dorta Luis (Universidade de La Laguna, Tenerife, España)
Chaxiraxi Díaz Cabrera (Universidade de La Laguna, Tenerife, España)
Carolina Jorge Trujillo (Universidade de La Laguna, Tenerife, España)
Kelsey Neely (Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, Alemaña)
Bartosz Dondelewski (Universidade Jaguelónica de Cracovia, Polonia)
Liana Hotařová (Universidade Técnica de Liberec, República Checa)
Miroslav Slowik (Universidade Técnica de Liberec, República Checa)
Tomasz Sobański (SWPS University, Varsovia, Polonia)

O meu agradecemento o merecen todos os falantes que han contribuído a esta publicación. Máis de 230 persoas dos tres lugares participaron en a recopilación da información sobre a lingua. Grazas a elas se ha poído formal a *Basi de datus*, que é o fundamento deste libro. Algúns contribuíron con unha entrevista, outros con transcripcións e correccións, outros por publicar en a revista *Anduriña*, o por escribir algún texto en A Fala.

As consultas que he teño con vos son incontables, pero nunca he teño a sensación de que vos molestaran. Me habedes dado a vosa paciencia e sabiduría, explicándome as palabras e a gramática da vosa lingua, que agora está descrita neste volume. É o voso libro, é a vosa lingua, é a vosa identidade reflicta en o papel. Moitas grazas a todos e a todas, sois un gran equipo.

Alberto Almaraz Almaraz [M], Alejandro Almaraz Almaraz [M], Celia Almaraz Almaraz [M], Elena Almaraz Almaraz [M], Sofía Almaraz Almaraz [M], Juan Almaraz Gaspar [M], María Petra Almaraz Luis [M], Antonio Almaraz Moreno [M], Inés Almaraz Paño [M], Omar Alonso Barroso [L], Alex

Ambrosio Carrero [V], Francisco José Antúnez Navais [V], María Baile [M], Felicísimo Barroso Gordillo [L], Araceli Barroso Lanchares [L], Arancha Barroso Lanchares [L], Carmen Barroso Lanchares [L], María Santos Bellanco Carrasco [L], Antonio Bellanco Fernández [L], Gonzalo Bellanco García [V], Damián Bellanco Luis [V], Jesús Bellanco Roso [L], Mario Bellanco Vaquero [L], Sofía Bellanco Vaquero [L], Alfonso Berrío Berrío [V], María Berrío Flores [V], Andrés Berrío Pascual [V], María Blanco Martín [M], Ángel Blanco Rivas [L], Epifanio Blanco Rivas [L], Santa Blanco Rivas [L], Ángel Blanco Rivas [L], Mirko Bruno [L], Jairo Bruno Ramos [L], Fidenciano Caballero Fernández [M], María Esther Caballero Paíno [M], Santiago Cabanillas [L], Joaquín Calai [L], Florencio Cano María [M], Marisa Carrasco Andrade [V], María Carrasco Carrasco [V], Gloria Carrasco Flores [L], Flora Carrasco Germán [V], Martín Carrasco Germán [V], Lucía Carrasco Gilo [V], José Manuel Carrasco González [V], Wenceslao Carrasco Manso [V], David Carrasco Pascual [V], Ana Isabel Carrasco Sageras [V], Julián Carretero Álvarez [M], Lázaro Carretero Gómez [M], Félix Carretero Jorge [M], Alberto Carretero Mateos [M], Antonio Corredera Plaza [V], Fernando Costa [V], Fernando Domínguez Almaraz [M], José Luis Domínguez Fernández [M], Ángel Domínguez Fernández [M], Ricarda Domínguez Gaspar [M], Ambrosio Domínguez Moreno [L], Ángel Domínguez Moreno [L], María Ángeles Domínguez Pestana [M], Marisa Domínguez Valerio [L], Sara Espáris Estévez [L], Ricardo Estévez Hernández [M], José Luis Estévez Pérez [L], Daniel Estévez Téllez [V], Estela Estévez Téllez [L], Almudena Fernández [M], Pilar Fernández Carrasco [V], Agapito Fernández Martínez [L], Juan Fernández Navero [V], Pablo Fernández Ramos [V], Teresa Fernández Vaquero [L], Ana Flores Bellanco [L], Patricia "Mili" Flores Moreno [L], Mercedes Flores Moreno [L], Daniel Flores Rivas [L], Irene Flores Sánchez [V], Domingo Frades Gaspar [M], Gema García Carrizo [V], Raúl García Carrizo [V], Jesús García González [V], Carlos García-Casillas Jiménez [M], Pedro Geraldés Borrego [V], Miguel Ángel Gómez Bellanco [V], Javier Gómez Ignacio [M], Anastasia González Bellanco [V], Ángel González Domínguez [M], Rubén González Flores [L], Rudi González Flores [L], Pilar González Flores [V], Lara González Piñero [V], Víctor Santos González Piriz [V], José María González Rodríguez [V], María Elsa González Sánchez [V], David González Simón [V], Eneko Gonzalo Carretero [M], Serapio Guerrero Berrío [V], Raúl Guerrero Payo [V], Alfredo Guerrero Piñero [V], Dunia Guerrero Piñero [V], Jesús Manuel Guerrero Rodríguez [V], Jesús Hernández Carrasco [V], Luis Hernández Durán [V], Carmen Hernández Mulero [V], Luis Iglesias Estévez [V], Laura Lajas Carrero [V], Alejandro Lajas López [V], Francisco José Lajas Piñero [V], Consuelo Lajas Robledo [V], Andrea Lajas Roque [V], Alberta Lanchares Rodríguez [L], Tania Lavado Martín [L], Marta

López Domínguez [M], Atanasio López Fernández [L], Severino López Fernández [L], Balma López Luengo [L], Jesús López Moreno [L], Matías López Soita [L], Yolanda Lorenzo Lajas [V], Laura Lorenzo Martín [L], Juan Carlos Márquez Durán [M], José María Márquez Durán [M], Félix Márquez Martín [M], Jesús María Martín Blanco [L], Álvaro Martín Fernández [L], Esther Martín Fernández [L], Cristina Martín Flores [L], Victoriano Martín Flores [L], Emilio Martín Hernández [M], María Carmen Martín Hernández [V], Susana Martín Martín [M], Jesús Martín Mateos [M], Jesús Martín Moralejo [L], Julián Martín Paíno [M], Javier Martín Paíno [M], Emiliana Martín Sánchez [M], José Antonio Martín Sánchez [L], María Ángeles Martín Sánchez [L], Laura Martín Sánchez [M], Ramón Martín Tellez [V], Alejandro Martín Valerio [L], Víctor Martín Valerio [L], Carolina Martín Vinagre [V], Ignacio Méndez Piñero [V], Ana María Méndez Rodríguez [V], Rudi Méndez Rodríguez [V], Andrea Módenes Costa [M], Florentino Mora Chamorro [M], Laura Moreno [L], Florencio Moreno Blanco [L], Teresa Moreno Blanco [L], Alex Moreno Carrasco [L], Juan Ángel Moreno Flores [L], Carlos Moreno Martín [L], Francisco Moreno Martín [L], Purificación Naváis Carrasco [V], Patricia Obregón Vinagre [V], Yolanda Paíno Jorge [M], Juan Carlos Paíno Mora [M], Julián Paíno Pérez [M], Florentino Parra Iglesias [V], Gabriel Pascual Gómez [V], Manuel Vicente Pascual Gómez [V], Encarnación Pascual Méndez [V], Iván Payo Barroso [L], Mikel Payo Barroso [L], Tania Payo Domínguez [L], Adrián Payo Martín [L], María del Carmen Payo Martín [L], Juan Francisco Payo Moralejo [L], Nadia Payo Moreno [V], Juan Payo Rivas [L], Elena Payo Rivas [L], Alejandro Pereira Berrio [V], Damián Pereira Payo [L], Begoña Pérez Escalera [M], Pilar Piñero Asensio [V], Rosa María Piñero Piñero [V], Rosa María Piñero Rivas [V], Elena de Prado Narciso, Agustín Pulido Álvarez [M], Yolanda Rachado Carrero [V], Mercedes Ramos Bellanco [L], José Luis Ramos Flores [L], Pura Ramos Flores [L], Miguel Ángel Ramos Ramos [L], José Luis Ramos Rivas [L], Ana Ramos Vázquez [L], Juana Rivas Flores [L], Ana Rivas Urbano [L], Amalio Robledo Rojo [V], Víctor Rodríguez Sánchez [L], Carmen Rodríguez Blanco [L], María Carmen Rodríguez Román [V], Manuel Blas Román Bellanco [V], Miriam Ruiz Gordo, Guillermo Sajeras Sánchez [L], Melanie Sánchez [M], Rita Sánchez Almaraz [M], Roberto Sánchez Bellanco [L], Evelin Sánchez Díaz [V], Javier Sánchez Domínguez [L], María Sánchez Domínguez [L], Jorge Sánchez Domínguez [L], Juliana Sánchez Fernández [L], Ricardo Sánchez Fernández [L], Lucía Sánchez Flores [V], María del Carmen Sánchez Flores [L], Francisco Sánchez Flores [L], Ainhoa Sánchez Martín [L], Andrea Sánchez Martín [L], Laura Sánchez Pascual [M], Andrea Sánchez Ramos [L], Sonia Sánchez Rodríguez [V], Claudia Sánchez Sánchez [L], José Miguel Simón Baile [V], Jorge Simón Berrío [V], Olga Simón Blanco [V], Pedro Simón

Téllez [V], Marcos Tarro Asensio [V], Laura Tarro Rodríguez [V], Jenaro Téllez Carrasco [V], Pilar Téllez Rodríguez [V], Víctor Terrón Sánchez [L], Enriqueta Urbano [L], María Jesus Urbano Ramos [L], Dori Vaz Estévez [L], José María Vaz Estévez [L], Domingo Vega García [V], Zaira Vega González [V], Isabel Vinagre Ramos [V].

É pusibli que se me haya ulviau incluil a alguin en a lista, porque duranti os tredi anos he consultau con mutas persoas. En esi cashu me disculpu, nun ha síu intencionau, i me gustaría rectificalo en a edición sigüienti.

Con a publicación de esta *Gramática* queru expresal o mei máis profundu agradecimentu i respetu a toa a xhenti de estis tres lugares. Esperu que o libru sirva pa fortalecel a vosa lengua materna.

Miroslav Valeš

PRÓLOGO

Frente a la amenaza de extinción que se cierne sobre miles de las aproximadamente siete mil lenguas del mundo, la lingüística documental asume una misión urgente: capturar, de manera integral y perdurable, la riqueza de las prácticas comunicativas humanas. Esta tarea va más allá de la mera recopilación de palabras; su objetivo último es comprender y preservar la arquitectura interna de cada lengua, su gramática, como un testimonio único de la creatividad y la cognición humanas.

Europa, con su específico mosaico lingüístico, no es ajena a esta vulnerabilidad. Incluso en este continente, variedades lingüísticas de valor incalculable se encuentran en un estado de precariedad. Es en este contexto donde la labor documental se revela crucial, no solo para la lingüística teórica, sino como un acto de justicia cultural hacia las comunidades hablantes.

Toda descripción gramatical rigurosa descansa sobre dos pilares fundamentales: un corpus de datos primarios extenso y fiable, y una colaboración profunda y ética con la comunidad de hablantes. Sin un corpus representativo, cualquier análisis gramatical carece de base empírica. Sin la voz y la validación de la comunidad, la descripción se convierte en una imposición externa, desvinculada de la realidad viva de la lengua.

La presente gramática de A Fala se erige precisamente sobre estos dos pilares. Su existencia sería inconcebible sin el monumental trabajo de documentación que la precedió, el cual cristalizó en el diccionario A Fala - Castellanu y Castellanu - A Fala y, lo que es más importante, en la creación de un corpus anotado de 337 338 palabras. Este legado de datos, disponible de forma abierta, constituye la materia prima que ha permitido el análisis sistemático que aquí se presenta. Asimismo, la metodología de trabajo que impulsó aquel proyecto lexicográfico –caracterizada por la consulta constante y la involucración activa de los hablantes– ha sido el modelo que ha guiado también la elaboración de esta gramática.

Por ello, esta obra no es un ejercicio de abstracción teórica descontextualizado. Es el resultado de un proceso colaborativo y multidisciplinar, que ha buscado siempre reflejar la genuina realidad lingüística de A Fala en toda su diversidad diatópica. Las elecciones analíticas aquí plasmadas se basan en el corpus de datos primarios y en las aportaciones de los hablantes, contrastando siempre las fuentes con las frecuencias registradas en la base de datos.

Al adentrarnos en las páginas que siguen, no solo exploramos la estructura de una lengua. Accedemos a la lógica interna de un patrimonio cultural inmaterial, desciframos el mecanismo mediante el cual una comunidad ha articulado su mundo, sus valores y su historia. Esta gramática, por lo tanto, aspira a ser más que un manual de consulta; aspira a ser un espejo fiel del ingenio lingüístico de los hablantes y una herramienta sólida para su futuro, asegurando que el sistema de A Fala –su gramática– sea comprendido, valorado y transmitido a las generaciones venideras.

Vera Ferreira

1 INTRODUCCIÓN

1.1 A Fala

1.2 Gramática de A Fala

1.2.1 Descrición da lingua

1.2.2 Diseño da Gramática

1.3 Metodoloxía

1 Introducción

1.1 A FALA

A Fala (código ISO 639-3: fax), tamén coñúcia cumu A Fala de Xálima, é a lingua materna de unhas 4 000 persoas, en a súa maioría residentes en os tres lugares: Valverdi do Fresnu, As Ellas i Sa Martín de Trevellu. Estas tres localiais se ubican en a Serra de Gata, en o noroesti de Cáceris, Extremaura, España, cerca da provincia de Salamanca, i tamén colindan con Castelo Branco, en Purtugal, estandu a 320 kilómetrus tantu de Mairil cumu de Lisboa. Tós os falantis de A Fala son bilingüis, porque duminan tamén o castellanu, i mutus falan tamén outras linguas.

A Fala se dividi en tres varieais que se correspondin con os tres lugares. A varieai de Valverdi do Fresnu é coñúcia cumu valverdeiru, a de Sa Martín de Trevellu cumu mañegu, i a de As Ellas recibi o nomi de lagarteiru. As tres varieais son mutuamenti comprensiblis. Cuandu os falantis se refieren a súa lingua materna, generalmenti utilizan o nomi da súa varieai: valverdeiru, mañegu o lagarteiru. O términu A Fala é poicu ushau entre os falantis, se aplica principalmenti en o ámbito académicu o cuandu hai mistel referilsi as tres varieais de maneira conjunta. As diferencias entre as tres varieais se exponin con detallu en esta publicación. Por esta radón as palabras que nun son idénticas en as tres varieais sempre levan a identificación da varieai correspondienti en forma de letras mayúsculas entre corchetis: [L] pa lagarteiru, [M] pa mañegu i [V] pa valverdeiru, en ordin alfabéticu.

Escribil un libru de gramática nun é sempre unha hazana divertía, fai falta ushal a terminoloxía adecuá, buscal i verificall os datos en a *Basi de datos*, i tó isu sendu un falanti non nativu. Nun sorprendi, por tantu, que me desesperara a vedis, i así me chegou a idea de inventalmi un pequenu aixhuanti, pa acompañalmi, pa animalmi, pa dalmi consellus, pa vel o escritu de maneira crítica. Simplimenti pa compartil cunmigu o bunitu i o difícil da descripción de unha lingua tan linda cumu A Fala.

¡Hola! Me chamu Oto.

A Fala pertencía a o subgrupo ibero-romanci das linguas románicas, i a súa clasificación máis exacta siguiu sendo obxecto de debate. Tristementi, en ocasións esta discusión se mezcla con fins políticos, sugirindo que A Fala é un dialecto de linguas cumo o portugués, o galego o o asturiano. Esta postura é rechazada por unha gran parte dos falantes, a consideran inaceptable i ofensiva. Numerosos estudos lingüísticos, cumo Gumperz (1982), Blot (2003), Woolard (1989, 1991), Bucholtz – Hall (2005, 2006), han abordado a relación entre lingua i identidade, sugirindo que a lingua é un dos pilares fundamentais da identidade. Estes estudos coinciden en que a lingua nun só reflicte a identidade, sinón, que tamén a define. A colaboración extensiva con a comunidade ha revelado que os falantes consideran moi desagradable que a súa lingua se etiquete cumo galega o portuguesa, especialmente cando as categorizacións venen de autoridades oficiais. Para eles a súa lingua materna é unha parte esencial da identidade, por a que se definen cumo valverdeiros, mañegos i lagarteiros. Por o tanto, sin consideran a súa filiación genealóxica, A Fala é, sin dúbida algunha, unha lingua independente i non un dialecto de outra lingua románica.

Esta lingua ha sido transmitida de xeración en xeración desde tempos remotos, o que lle ha permitido manter unha rica tradición oral. Nunca ha contado con unha norma ortográfica i tampoco dispoñón de textos documentados escritos. Sin embargo, con a chegada das novas tec-

- ¿Pero por qué se chama a nosa lingua A Fala? Pareci cumo si fora só unha «fala», algo cumo un dialecto.
 - O nome da lingua nun é moi acertado, pero é así. Didiñ que o inventorin en os anos ochenta.
- ¿Quén o inventou?
 - Nun sé.
- ¿Cómo que nun sabís?
 - De feito nun me interesha mutu quin ha pegado a etiqueta a nosa lingua. Por un lado poi sugirir o que didis tú, así que nun é moi apropiado, por outro, en o mundo é moi común que as linguas se chamén así, mutos dos nomes das linguas indíxenas en América significan algo cumo: a fala da xente, a lingua das persoas, o algo parecido. É bastante normal.
- ¿Qué interesantí?
 - De todas as maneiras, ¿cómo falas tú?
- Ei falu mañegu.
 - Ya ves, de feito, nun necesitas a etiqueta «A Fala» pa mutu. Tú falas mañegu i os teus veciños falan lagarteiru i valverdeiru. En realidade, a terminoloxía A Fala a inventorin os que quíran referirse as tres variedades a ve, cumo os lingüistas. Así que nun hai por qué preocuparse por o nome.
- Vali, me queu tranquilo, simplemente falu mañegu i ya.
 - Moi ben, eris un desinquieto, pero a curiosidade é boa.

1 Introducción

nologías, i o "oral escrito", os falantis escribin ca ve máis en a súa lingua materna.

A Fala é unha das linguas minoritarias de Europa con mayol vitaliai. Se estima que entre o 70% i o 80% dos habitantes de toas as edais a ushan en a súa vía diaria, con a familia, con os vidiñus, en o comerciu o incluso con as autoriais locais. A peshal de esta vitaliai, a lingua está seriamenti amenazá dibíu a súa situación demográfica, i a o contactu intensivu con o castellanu. Os factoris económicos dificultan que os novus se quen a vivil en a zona i cumu resultau os tres lugaris sufrin de unha forti despoblación. O contactu con o castellanu, que causha as interferencias i sustitución do vocabulariu patrimonial, se describi detallá-menti en o último capítulo de esti libru.

Hasta agó A Fala nun ha conseguíu o estatus de lingua oficial, porque o *Estaduto de Autonomía de Extremadura* (Gobierno de Extremadura 2011) nun recoñoci niñunha lingua minoritaria. O sei único recoñocimentu istitucional foi en o anu 2001, cuandu foi declará «Ben de Interés Cultural» (Gobierno de Extremadura 2001).

Os materiais escritos en A Fala incluyin textus lingüísticos, vocabularius i descripciós das tradicións. A os documentus máis influyentis, publicaus en A Fala, pertencí, en primel lugall, *Vamus a falal* de Domingo Frades, con a primeira edición publicá en 1994 (Frades Gaspar 1994, 2000). Otrus estudius que han alcanzau certa difusión i han contribuíu a documentación de aspectus individuais da lingua son López Fernández (1992, 1999) i Rey Yelmo (1999). En As Ellas se publica anualmenti a revista *Anduriña* desde o anu 1997. Tamén se han tradudíu dois librus enteirus a A Fala: *O Pequenu Príncipi* (Saint-Exupéry 2014), tradudíu por Severino López Fernández, Domingo Frades Gaspar i José María González Rodríguez, i o *Novu Testamentu en Fala* (2015), tradudíu por Domingo Frades Gaspar. Máis redentimenti se ha publicau *O nosu primel diccionariu de A Fala* (González Bellanco, et al. 2021), que se realizó por un projectu escolal. A descripción máis auténtica de A Fala se encontra en o *Diccionariu de A Fala: lagarteiru, mañegu, valverdeiru* (Valeš 2021), que dispón das versiós actualizás en forma electrónica i a súa aplicación móvil. Ademais, a *Basi de datus - A Fala*

▫ Agó que hemus solucionau o do nomi da lingua. ¿Por qué te chamas Oto?

▪ É por meis güelus. En os anos ochenta traballorin en Alemania i alí tuveran un bo amigu que le aixhuaba mutu. Se chamaba Oto, así que convenceran a meis pairis pa que me pusheran esi nomi.

▫ É un nomi buninu.

▪ Miña güela di que tós os nomis son buninus cuandu se pronuncian con cariño.

▫ Túa güela ten muta radón, será a sabiduría que le ensinó a vía.

▪ Sí, a queru mutu.

Database (Valeš 2024) ofreci os datos primariu autenticu a toas as persoas interesás en a A Fala.

1.2 GRAMÁTICA DE A FALA

1.2.1 Descrición da lingua

Unha lingua é un sistema verbal que sirvi pa comunicarsi dentru de unha comuniai lingüística, é simplimenti o que fala a xhenti pa trasmitil información o emoción. As regras que rigin o ushu da lingua son bastanti complexas i a ciencia que se dedica a súa descrición se chama lingüística. As súas disciplinas fundamentais, que nos aixhuan a definil os mecanismos do funcionamento de A Fala, son a fonética, a morfología, a sintaxis i a lexicología. A fonética estudia o aspectu sonoru da lingua, a morfología a estrutura das súas palabras, a sintaxis describi a combinación de palabras pa creal as oraciós i a lexicología examina as palabras i o sei significau. As catru disciplinas se solapan en mutus aspectus, de maneira que, a vedis, nun é fácil separal unha da outra, particularmenti a morfología i sintaxis, por o cual hemus optau por aixhunal estas dúas i utilizal a terminología morfosintaxis. Cuandu falamus de gramática de unha lingua nos referimus a súa morfología i sintaxis; sin embargo, pa unha caracterización compleja resulta prácticu incluil tamén as outras disciplinas. Otru asuntu importantu relacionau con a lingua é a trasposición da súa forma falá en o escritu, establecendu a súa

- Tú didis que A Fala é unha lingua, pero a mi sempris me idían que era un dialectu.
- ¿Dialectu de qué lingua?
- ¿Cómu que de qué lingua?
- É que nun existin dialectus a so-las, un dialectu é a subdivisión de unha lingua, así que sempris ten que sel dialectu de algunha len-gua.
- Nun me han ditu isu.
- ¿Tú crees que é un dialectu de o galegu?
- Non, seguru que non.
- ¿I de o portugués?
- ¡Tampocu!
- ¿Así que?
- ¿Así que A Fala é unha lingua de verdaís?
- Sin duda algunha. O que pasa é que algús que a chaman dialectu o fain porque a querin agregal a o galegu o a o portugués por siguil os seis intereshis, i otrus que a chaman dialectu o fain porque nun sabin de lingüística i repitin o que le han ditu otrus que nun sabían de lingüística. Nun digu que foran tontus, solu que foi unha creencia falsa do pasau i por repitílsi tantu ya ten a súa vía propia. Por sorti agó en o cole ya te dirán que é unha lingua, as coixhas van cam-biandu poicu a poicu.
- Me alegru de que a miña genera-ción ya teña un poicu máis de in-formación, a o final, somos a generación do siglu XXI.

1 Introducción

ortografía. Aunque se chama *Gramática de A Fala* esti libru, o sei objetivu é ofrecel unha descripción compleja de A Fala, por tantu, os seis capítulos principais incluyin: a Ortografía, a Fonética i fonología, a Morfosintaxis i a Lexicología.

Os falantis nativos aplican, de maneira intuitiva, as regras gramaticais, sin a nicisiai de consultal un libru. ¿Pa qué sirvi, entoncis, un libru de gramática? En general, sirvi pa o aprendizaji i pa enseñanza. A os que nun son falantis nativos de A Fala le aixhúa a aprendel as regras da lingua i falal o escribil de maneira comprensibli. A os falantis le aixhúa a coñocel con máis detallis a súa lingua materna, i así expresalsi de maneira máis pricisha i clara, particularmenti cuandu se encontran con fenómenos menos frequentis. Así que un libru de gramática é simplimenti un recursu útil, dondi poemus buscal información detallá sobre a lingua.

Duranti as interaccións con os falantis en os tres lugares nos encontramos varias vedis con manifestacións tipu: "A nosa lingua nun ten gramática". A verdais é que toas as linguas, sin excepción, tenin a súa gramática, porque unha gramática son as regras que rigin a organización i ushu dos elementus de unha lingua. O que se quiría idil, en realiai, foi que A Fala nun tiña unha gramática escrita, un libru de gramática que describira estas regras, i esi foi o impulsu que motivó o proxectu de esti libru.

1.2.2 Diseño da Gramática

O objetivu de esti traballu é ofrecel a tós os intereshaus por A Fala unha fiel descripción gramatical da lingua, que se poi entendel sin mutus cuñucimentus lingüísticos, pero sin quitali a exactitú i a complejiai.

DESCRIPTIVA

As gramáticas que se publican poin sel prescriptivas o descriptivas. As primeiras normalmente as publica unha autoriai con o fin de establecel unha forma "correcta" da lingua, según le pareza convenienti. A siguiente *Gramática de A Fala*, que se ofreci a os lectoris, nun é de esi tipu se trata de unha obra puramenti descriptiva.

A descriptivai se refleja notablimenti en o respetu que se le dá a diversiai da lingua,

Idiolectu

Rasgus lingüísticos propius de ca indíviduu. É a forma en a que ca pesoa usha a súa lingua, incluíndu a pronunciación, vocabulariu, entonación, etcétera.

describindo as tres varieais, o lagarteiru, o mañegu i o valverdeiru, tal cumu as ushan os falantis en os respectivus lugares. De esta maneira se documentan as similitudis i as diferencias entre as tres, sin impoñel unha varieai sobre as outras.

En unha gramática descriptiva se reemplazan os conceptus de «correctu» i «incorrectu» por os ushus frequentis i minus frequentis, porque ca falanti poi ushal a súa lingua materna según le pareza adecuau i naidi ten o dereitu de proclamal o mó de falal de unha persoa de correctu i de otra de incorrectu. O decreto que declara A Fala Bien de Interés Cultural didi que: "A lingua pertencí a os seis falantis" (Gobierno de Extremadura 2001), por tantu, esta *Gramática* refleja de maneira fiel o ushu que le dan os falantis a súa lingua, sin juzgalos, i sin promocional os ushus que a o autol, tal ve, le poeran parecel atractivus. O respetu a lingua i a os seis falantis é un dos pilaris fundamentais de esti libru, porque os lingüistas describin as linguas, nun as diseñan.

EXACTA

É lamentabli que a información sobre A Fala que se encontra en varias descripciós parciais mutas vedis nun se correspondi con a realiai, i por tantu os que se interesan por esta lingua, sin tel os seis datus primarius, nun conseguin información fidedigna. O objetivu de esti libru é rectifical esta deficiencia i ofrecel os datus que reflejan fielmenti a realiai lingüística dos tres lugares.

A variación é a cualiai esencial de toas as linguas vivas, en consecuencia, si queremos describil unha lingua de maneira exacta, hai que consideral que mutas vedis será precisu señalal as formas alternantis que ushan os falantis. Por esta radón as referencias a variación son bastanti frequentis a o largu do textu. Estas por un lau complican a descripción, pero por otu a fain máis exacta.

Según os factoris que influyin en a variación, diferenciamus a variación diatópica, diastrática i diafásica. A «diatópica» refleja as diferencias mutivás por o lugal geográficu dondi se usha a lingua, en relación a A Fala

Variación

Ushu de formas alternantis por parti dos falantis. Por exemplu, as cuatro formas da mesma palabra *frol*, *flol*, *fror* i *flor* aparecen en as tres varieais, o os verbus *frixil* [V] i *frital* [V] que se ushan en valverdeiru con o mismu significau.

A VARIACIÓN DIATÓPICA refleja os factoris geográficos: lagarteiru, mañegu, valverdeiru.

A VARIACIÓN DIASTRÁTICA refleja os factoris sociais, p. ej. a edai.

A VARIACIÓN DIAFÁSICA refleja a situación o o estilu.

1 Introducción

se trata das diferencias entre as tres variaeais. A «diatrática» se refieri as diferencias en o ushu do linguaixhi según o grupu social, i poi incluíl factoris cumu a educación, a clasi social, i en o caushu de A Fala o factol máis influyenti será a edai do falanti. A «diafásica» abarca os cambiús en a folma de falal según a situación comunicativa i contextu social, por isu se relaciona con o rigistru o o estilu.

SIMPLI

Escribil un libru que solu poin leel i entendel os lingüistas siría un traballu en baldi. O objetivu é ofrecel unha descripción que, con un poicu de educación, poi entendel tó mundu i sobre tó os falantis novus. É natural que de esta maneira nun se poi chegal a tós os detallis, por isu se trata de unha descripción básica da lingua, que dibiría potencial estudius máis detallaus sobre os fenómenos individuais. Se pretendi creal un manual que sea amistoshu con os ushuariús por a súa forma comprensibli de consultal i buscal a información. Naturalmenti, o objetivu de mantel a descripción simpli vai parcialmenti en contradicción con o puntu anterior. Así que se ha intentau buscal un equilibriu entre o exactu i o simpli pa dal unha información fiel sobre a lingua, sin reducil demaishau a súa complejiai.

A terminoloxía lingüística necesaria se dirá explicandu en os recuadrus que aparecin en os puntus respectivus

- A Fala é unha das linguas máis pequenas do mundu, ¿a que sí? I vamos a tel unha gramática escrita. ¡Qué orgullu!

- Sí, será un orgullu, pero con o da lingua máis pequena do mundu sintu descepcionalti un poicu. ¿Sabis cuántas linguas hai en o mundu?

- Seguru que centus.

- Sí, en realiai é inda máis, arreol de seti mil.

- Nun esperaba tantu. Pero A Fala está entre as máis pequenas, isu nun me vas a negal.

- Das 7 000 unha terceira parti ten menus de mil falantis. I otra terceira parti entre un i dé mil falantis. Queru idil que A Fala probablimenti estaría máis o menu en a mitai en quantu a o número dos falantis.

- ¿De verdai? I ei sempris pensaba que era a máis pequena.

- É por a custumbri de comparal solu con o castellanu, o inglés, o alemán, i con outras linguas grandis. O mundu das linguas é mutu máis diversu, é mutu máis interesanti.

- Igual estudiaré lingüística un día, ten que sel emocionanti vel seti mil visióis diferentis do mundu.

- Sí, a lingüística é fascinanti, pero a vedis poi sel tamén un poicu rollu, ya verás. Esperu nun desanimalti con o traballu da gramática.

do textu. En general, se sigui sempris cuandu se poya a terminología tradicional, que é máis comprensibli pa os falantis, que, tal ve, a coñozan dos seis estudius.

COMPARANZA

A Fala é unha lingua románica i así comparti mutus rasgos fundamentais con as outras linguas de esta familia. A o largu do textu se mencionan as outras linguas, especialmenti as do occidenti peninsulal, o castellanu, o portugués, o galegu i o asturianu, i se comparan algunhos aspectus particulaís. Inda así, nun é o objetivu de esti libru defendel que A Fala se asemeja máis a unha lingua románica que a outra. As comparaciós con as outras linguas románicas sirvin solu cumu un puntu de interés, pa dalsi conta das similitudis i diferencias. Información máis detallá sobre esti tema se poi consultal en Andrés Díaz (2013).

O textu describi as regras gramaticais generais, nun se trata de unha gramática comparativa; sin embargo, se aproveitan os cuñucimentus do castellanu que tenin os falantis, porque o castellanu é a lingua da súa educación escolal. Por esta radón son máis frequentis as comparanzas con o castellanu, i por a mesma radón a gramática é máis pormenorizá en os temas relevantis pa A Fala, por exemplu, o ushu das sibilantis, mentras que otros temas, cumu a sintaxis oracional, se reducin a o mínimo, porque son aspectus que A Fala comparti con o castellanu, i tamén con as demais linguas.

LENGUA

O libru está escritu en as tres varieais, lagarteiru, mañegu i valverdeiru, en tres versiós caishi idénticas. Esta decisión fundamental ha tíu dúas radós. Primeiru, se ha descartau o ushu do castellanu, porque A Fala necesita o sei metalenguaji lingüísticu, que solu se poi establecel escribindu de lingüística en esta lingua. A segunda radón é a impusibiliai de escribilu en unha «A Fala unificá». Aunque a nivel teóricu siría prácticu tel unha versión unificá da lingua, i algunhos falantis se han intusiasmau con esta idea, cuandu se chega a decisións prácticas sobre os aspectus individuais, resulta insensatu dal preferencia a unha forma i descartal a outra. A lingua que refleji os rasgos das tres varieais é simplimenti impusibli de establecel sin inventalsi unha entiai completamenti ajena i impersonal pa tós. Cumu a lingua refleja o sentíu da identiai cultural, esta versión impersonal nun serviría pa ná, porque naidi se idintificaría con ela. Os falantis están rediamenti apegaus a súa varieai materna, i é esa con a que querin expresalsi, tamén por escritu. En consecuencia, a única outra posibiliai siría publical esti libru solu en lagarteiru, pero cumu se trata de unha obra referencial, se ha traducíu as outras

1 Introducción

dúas varieais, mañegu i valverdeiru, pa que sea máis amistosha con os ushuarius. Esta complicación é bastante puntual, porque caishi tós os textos se poin escribil i publical en a varieai do autol, porque as tres varieais son fáclimenti intiligiblis, tantu falandu cumu por escrito.

É pusibli que en o textu aparezan algunhas palabras i girus que nun son "tradicionais" i "soan a castellanu", en esis cashus hai que consideral que nun foi "tradicional" falal i escribil sobre a fonética, a morfología i a sintaxis da lingua, por o cual unha gran parti da terminología está compartía con o castellanu. Tamén é probabli que o textu a vedis pareza "cumu escrito por un extrandxeiru", será porque de verdais o escribí un extrandxeiru, que nun ten de lingua materna niñunha das linguas románicas.

- Esperu que a *Gramática* me aixhúi a saber qué formas son correctas i cuális non.

- O sintu, esta *Gramática* nun é de esi tipu, nun é prescriptiva, solu describi a lingua tal i cumu é.

- ¿Pero cómu voi a saber si o que digu é correctu?

- Nun te preocupis, o que didis é correctu con toa seguriai.

- ¿Pero cómu pois sabelo?

- Tós os falantis que tenin algunha varieai de A Fala cumu a súa lingua materna a ushan de maneira correcta, é a súa lingua.

- Pero algunhos novus castellanizan mutu.

- Sí, isu é verdais i me gustaría que estí libru i o *Diccionariu* ofreceran material de apoyu pa que nun fora así, pero a peshal de isu, a castellanización é unha realiai.

- Bueno, cumu mínimu me tranquizastis de que falu ben.

- De feito dos dois o que poi ushal a lingua de maneira incorrecta soi ei, cumu soi extrandxeiru, fáclimenti poyu cometel erroris.

- Pero tú sabis mutu da lingua, máis que nos.

- Sí, sé mutu da lingua, i das súas regras, pero o teñu aprendíu, nun teñu o sentíu que te di istu "soa ben" i istu "nun me soa".

- En tal caushu te poyu aixhual cuandu escribas.

- Sí, será unha gran aixhúa, mutas gracias.

1.3 METODOLOGÍA

A descripción gramatical de A Fala se fundamenta en os *datus primarius* que están compilaus en a versión 3 da *Basi de datus - A Fala Database* (Valeš 2024), publicá en novembro 2024.

BASI DE DATUS

A versión tres da *Basi de datus* (Valeš 2024), que sirvi de fundamentu pa esta descripción gramatical, contén 337 338 palabras documentás en 201 textus. A *Basi de datus* está composta do corpus oral i do corpus escrito, i o software *FieldWorks Language Explorer (FLEX)*, que a gestiona, pirmiti analízala as dúas partes por separau.

As tres fontes primarias de *datus* son as grabacións que se han realizau con os falantes, os textus escritos en as tres variedadeas de A Fala, i a colaboración con a comunidade de falantes.

As 104 grabacións transcritas, que contribúen a o corpus oral da *Basi de datus*, teñen a duración total de máis de 20 horas, i veñen de 60 entrevistas. En as grabacións participan 99 falantes das tres localidades, 46 mulleres i 53 homes con idades entre 16 i 100 anos. As tres variedadeas están representadas de maneira equilibrada, ca unha con máis de 60 000 palabras pa chegar a o total de 190 802 palabras, que forma o 57% da *Basi de datus*.

Os 43% restantes, 146 536 palabras do corpus escrito, veñen de 97 textus, publicados o non, en unha das tres variedadeas. Estes textus han sido escritos por 73 autores diferentes, i son moi variados en cuanto a o seu estilo i extensión, porque veñen de libros, obras de teatro, contos, textus de revistas, recetas de cociña, anuncios públicos, etcétera. Se ha intentau representar as tres variedadeas de maneira equitativa; sin embargo, por carencia de textus en valverdeiru i mañegu nun ha sido posible de todo.

Os membros da comunidade de falantes contribuíran de maneira sustancial a todas as fases da compilación da *Basi de datus*, i tamén a recollida de este libro. Os colaboradores nun solo serviran como participantes en as entrevistas, sinón, que tamén tiñan un papel importante en as súas transcripcións i en o desenvolvemento preciso da *Basi de datus*. Os falantes contribuíran, ademais, con moitas horas de consultas persoais, o por medio de Whatsapp, relacións con os fenómenos gramaticais, a conjugación dos verbos, o as formas das palabras individuais. A *Basi de datus* i esta *Gramática* nunca se huberan publicado sin a colaboración de moitas persoas dos tres lugares, que de maneira voluntaria quixeran participar en a descripción da súa lingua materna.

1 Introducción

A *Basi de datus* é un organismo que vai crecendo de maneira continua, según se van añaadindo textos i trascripciós das grabaciós novas. O fundamentu da *Basi de datus* é o resultau do projectu *Mobility MSCA TUL: Community-Driven Documentation and Description of A Fala* levau a cabu en a Universiai Técnica de Liberec, República Checa, en cooperación con o Centro Interdisciplinar de Documentação Linguística e Social (CIDLeS), Minde, Portugal. A continuación, se han agregau os datus recopilauos gracias a o projectu *Frontera hispano-portuguesa: personas, pueblos y palabras* (FRONTESPO), baixu a dirección da Universiai de Alcalá, España. A última ampliación sustancial é o frutu do projectu *A Fala Grammar Based on Primary Data and Community Engagement*, realizau en a a Universiai Técnica de Liberec, República Checa, en cooperación con CIDLeS, Minde, Portugal. As actualizaciós i a descripción detallá da *Basi de datus* está dispunibli en a página do projectu: <https://afala.fp.tul.cz/es/base-de-datos>.

EJEMPLUS

Os exemplus que se exponin en esta publicación venin da versión 3 da *Basi de datus* (Valeš 2024).

Pa exemplifical os fenómenos con as palabras individuais, se buscan, normalmente, as palabras que son idénticas en as tres varieais. Esta solución siguiu o objetivu prácticu da publicación, nun ten a intención de comprobal forzosamente a uniai da lingua.

O libru contén 600 exemplus textuais, exactamenti 200 en ca unha das tres varieais. Estis exemplus van sempris en cursiva, intruducíus por un puntu gordu, i con referencia a o textu do sei origin en o paréntesis final, ademais o fenómenu de interés está normalmente subrayau, por exemplu:

- *claro ni sabíamus tampocu ni gramática ni de ná de isu* (fala_man_011a).

A cita entre paréntesis se refieri a o códigu que ten o textu de origin en a *Basi de datus* (Valeš 2024). Esti sempris

- ¿Tú crees que a xhenti vai a leel esti libru?

- As gramáticas nun son librus que se len, se consultan cuandu buscas algu específicu. Nun é unha novela que les i te divirtis.

- Entendu, así que ná divirtíu.

- De divirtíu ná de ná, o sintu.

- Vali, me conformu con que sea comprensibli.

- Bueno, tampocu te prometu isu, intentaré fel o impusibli pa que sea así, pero ya verás que nun é fácil.

- A verdai é que nun é un iniciu mui optimista, ni divirtíu, ni comprensibli.

- Pero a lingüística é intereshanti, ya verás cómu te vai a gustal o traballu.

- Gracias por esta pequena motivación.

- De ná.

identifica a varíeai, i a cifra revela de qué tipu de textu se trata. Os códigus con as cifras que empezan con o 0, 1 i 2 se refieren a o corpus oral; 0 significa transcripción de unha entervista vidiograba; 1 igual que o anterior, pero a grabación se ha feito dentru de un proxecto especial; o 2 se refieri a transcripción de unha entervista grabá solu de audiu. As demais cifras de iniciu aludin a o corpus escrito; 3 significa textu escrito, publicau o non; 5 se relaciona con unha tradución; con o 6 empezan os textus descargaus da web; i con o 7 os demais textus, cumu os anuncios públicos. De esta maneira, o exemplu anterior ven de unha vidiograbación realizá con unha falanti mañega o un falanti mañegu; a letra final "a" solu manifesta que se han feito varias grabaciós con o mismu falanti, que dispois van identificás con as letras consecutivas.

En a selección dos exemplus se dá, habitualmenti, preferencia a os que reflejan a forma oral da lingua, a cifra empeza con 0, 1 o 2, i as transcripciós carecin de puntuación, que poi dificultal a súa comprensión. Os exemplus nun solu sirvin pa apoyal as descripciós gramaticais respectivas, sinón, tamén pa ofrecel unha abundancia de muestras vivas da lingua.

Tó o material lingüísticu que se usha pa os exemplus i pa as citas, ven de entrevistas i textus que foran recopilaus con o consentimentu explícitu das persoas involucrás. Tós os participantis das entrevistas, i autoris i autoras dos textus, incluíus os editoris, han dau o permisu de utilizal o material lingüísticu pa fis académicus. A información que relaciona unha cita concreta con o textu escrito está disponibli en a *Basi de Datus* (Valeš 2024). Sin embargo, con o fin de protexel os datus personais nun se proporciona a información que relacioni as transcripciós das entrevistas con as persoas entrevistás. Se le agradece unha ve máis a toas i a tós a amabiliad de aportal os datus pa esta publicación.

A descripción gramatical que se ofreci a o público en esti volumin refleja o estau de coñecimentu actual. Comu se trata da primeira descripción da lingua, é pusibli que en algús aspectus sea imprecisha o incompleta, por tantu se pi a os lectoris que mandin as súas sugerencias a o autol, pa incorporalas a versión electrónica: miroslav.vales@tul.cz.

2 ORTOGRAFÍA

- 2.1 Lengua escrita**
- 2.2 Ortografía de A Fala**
- 2.3 Vocaís i diptongus**
- 2.4 Consonantis**
- 3**
- 2.5 Acentuación**
- 2.6 Contracciós**
- 2.7 Mayúsculas i puntuación**
- 2.8 Palabras frequentis con sibilantis**

2.1 LENGUA ESCRITA

As linguas son ferramentas de comunicación, que nos permiten transmitir información o emoción. Sin dúbida algunha, a súa forma primaria é a falada, pero a súa forma escrita tamén ten a súa importancia. Nun toas as linguas teñen a súa forma escrita, pero resulta practicamente dispoñible de esta, por exemplo, para poel escribir este libro. Sin embargo, isto implica converter o linguaxe falado en símbolos escritos. ¿Cómo se fai esta transposición, cómo se crea unha ortografía? Sempre hai varias posibilidades de cómo escribir unha lingua, algunhas máis prácticas e outras menos. Primeiro hai que darsi conta de que a ortografía supón un acordo dos usuarios, é idiosincrático, hai que consensuar, por exemplo, se se van a representar os sons individuais ou se se van a representar as palabras enteras, como en a escritura pictográfica. En o primeiro caso hai que decidir o alfabeto que se vai a usar. De feito, o ambiente cultural e geográfico soluciona facilmente estas decisións, porque para A Fala nadi considerou o uso da escritura pictográfica nin tampoco o uso de outro alfabeto que o latino. Inda así, a ortografía supón a toma de varias decisións con poucas recetas lingüísticas. Antigamente se creía que os lingüistas son os que mellor sabían tomar as decisións, pero estas ideas han sido superadas durante o século XX. O perigo das ortografías académicas é que a xente simplemente nun acepta os inventos dos académicos, é idiosincrático, que nun se chega a un acordo aceptable para os usuarios. É por tanto que este libro ha optado por a ortografía elaborada en colaboración con os falantes. Fundamentándose en consultas e co-

Ortografía

A ortografía é a forma de representación unha lingua de maneira gráfica, escribíndola.

A ortografía de cada lingua se fundamenta en un acordo dos usuarios, nun é ningunha calidade inherente da lingua. Algunha lingua se pode, entón, escribir de algunha maneira, solu hai que considerar que hai ortografías máis prácticas e menos prácticas

- Agó que A Fala ya vai a ter *Gramática*, ya pode considerarse unha lingua de verdade.
- Me has escutado pouco. Te dixi que toas as linguas teñen a súa gramática, porque son as regras que rigen o uso das palabras. O de ter a gramática escrita ou non é irrelevante.
- Bueno, pero a escrita nun está mal.
- Tes razón, por isto fomos este traballo, para ter a lingua ben documentada, pero nun creas que isto lle dá máis estatus.
- Vali, de toas maneiras é unha lingua e ya está.

mentarius se ha chegau a conclusión de que a mayuría dos falantis desea escribil o máis fiel a súa varieai, en ve de creal unha varieai artificial que nun fala naidi.

Os factoris que se consideran en o momentu de establecel as regras ortográficas son de naturalda fonológica, traspoñendu os suíus en letras; morfológica, considerandu a estrutura das palabras; i a tradición que tamén influyi considerablimenti en as decisiós. En o cashu de A Fala hai que consideral, ademais, que tós os falantis son bilingüis i han síu escolarizaus en castellanu, por o cual tenin ya as súas custumbris de represental gráficamente certus suíus. Estis factoris son mutas vedis contradictorius. Por exemplu, siría prácticu, desde o puntu de vista fonolójicu, agregali a letra «K» a o fonema velal oclusivu sordu /k/, i escribil *kama* (*cama*), *kin* (*quin*), *kenti* (*quenti*), pero a tradición fai esta solución poicu viabli, porque a ortografía ten que respetal as custumbris dos falantis.

2.2 ORTOGRAFÍA DE A FALA

A ortografía que se expón a continuación i en toa esta publicación é o frutu das discusiós en a Asociación Cultural A Nosa Fala entre os anos 2013 i 2017, i das matizaciós posteriores consensuás con a Asociación Cultural O Lagartu Verdi. Se trata, por tantu, da única proposta ortográfica, publicá hasta agora, que ha síu consultá con os falantis dos tres lugares, i toma en conta a súa opinión i o sei sintíu de identiai.

A valía i funcionamentu de esta ortografía se han comprobau con a publicación do *Diccionariu de A Fala* (Valeš, 2021), *O nosu primel diccionariu de A Fala* (González Bellanco et al. 2021), i o sei ushu regulal en a revista *Anduriña*, o único periódicu que se publica en os tres lugares. Estas publicaciós han síu valorás por os falantis por unha maneira intuitiva de leel i escribil i por reflejal a súa identiai cultural. Otru recursu que utiliza esta ortografía é a *Basi de datus* (Valeš 2024) que conta con 337 000 palabras i sirvi de fundamentu pa esta publicación.

Reglas ortográficas

Hai poicas regras que nos ai xhuan a traspoñel os suíus a grafemas. O máis prácticu siría agregali a cá suíu unha letra, pero o problema é que ya estamos acostumbraus a algu, en o nosu cashu a escritura castellana. Aun así, a regla que sigui válida se sueli represental de esta maneira: A - AA - Á. Quel idil que si nun poemus agregali a o suíu unha letra é máis prácticu agregali un dígrafu i preferiblimenti evital os signus diacríticos.

2 Ortografía

A ortografía de A Fala se apoia en as seguintes consideracións fundamentais.

FÁCIL I INTUITIVA

Considerando que os falantes nun teñen a oportunidade de aprender cómo escribir a lingua, a ortografía é o máis simple e intuitiva posible para que a poidan utilizar os usuarios de todas as idades e condicións.

PRÁCTICA

A ortografía usa as letras que se encontran con facilidade en os teclados dos telexos que os falantes usan para a comunicación. Isto significa que evita as letras con os signos diacríticos, excepto a tilde de acentuación.

LETRA I SUÍO

A ortografía establece correspondencia entre un suíu e unha letra, para que se escriban igual os suíus que se pronuncian igual. De esta maneira a forma escrita reflicte de maneira inequívoca a pronunciación das palabras.

RESPECTO AS TRES VARIEAIS

A ortografía respecta que en cada un dos tres lugares ten a súa variedade vernácula e os falantes teñen o dereito de expresarse, tamén por escrito, en esta variedade. Aun así as palabras se escriben de forma un pouco diferente segundo a variedade, o lector sempre percibirá que se trata de unha lingua, A Fala, con tres variedades levemente diferenciadas.

VARIACIÓN

A ortografía non só respecta a variación entre as tres variedades de A Fala; sinón, tamén as preferencias individuais dos falantes, para que cada persoa se poida identificar. Aun así é preferible escribir as formas que usa a maioría dos falantes en cada lugar. Por exemplo, a pronunciación ['diβu] é máis frecuente, en lagarteiro e mañego, en comparación con ['diβu], por tanto é recomendable escribir *dixu* [LM] con «X» e non **disu*. De todas as maneiras, sempre é aconsellable gardar a coherencia e non combinal varias formas en o mesmo texto.

Grafema

Un grafema é simplemente unha letra, un número ou un signo de puntuación. Si usásemos dúas letras para un suíu, por exemplo XH para /3/ falásemos de dígrafos.

RESPECTU A TRADICIÓN

A ortografía respeta, sempris que se poya, as ortografías que se han utilizau hasta agó, por exemplu, en *Anduriña*, o único periódico, en a rotulación das callis, i en os escritos de otros lingüistas i non lingüistas. Por tanto, toma en consideración que os falantis ya están acostumbraus a certos símbulus que asocian con os súus que nun existin en castellanu.

CASTELLANU

A ortografía nun parti do castellanu, pero toma en conta que os falantis son bilingüis i reciben a súa instrucción escolal en castellanu. Por esta razón se aproveita dos seis cuñucimentos i expectativas relativas a correspondencia entre unha letra i un suíu pa creal a forma de escribirla máis intuitiva posíbel. Esta é tamén a razón por a que se explican con máis detalli os rasgos que se diferencian do castellanu.

- Miro, ¿por qué nun escribis a *Gramática* solu en unha versión, con unha ortografía unificada? Siría práctico, ¿a que sí?
- Sí, siría práctico, pero tamén é bastanti problemático. A fala ten as tres varieais, ¿cuál de elas escullirías tú?
- Ei mañegu, é a máis munina.
- Vaya, vaya. ¿Nun te pareci un poicu feu?
- Pero ei queru mutu o mañegu.
- Isu nun é feu, é feu superpoñelu a os demais. O mismu o puirían idil os laagarteirus i os valverdeirus.
- Vali, tes razón. Pero qué te pareci unha ortografía intermeya, equilibrá. Unha en a que se vean identificaus os tres.
- En teoría soa mui ben, por isu se entusiasmo muta xhenti cuandu se fala de unha lingua unificada. O problema é que en a realización práctica ya nun sai tan ben. ¿Qué te pareci algo que empeza con mañegu, sigui con valverdeiru i acaba con lagarteiru? *O xhovis feimus unha jorná sobre as cancións con muta ixhenti ixtranjera.*
- Uff, ei nun queru istu.
- Claro, naidi o quel cuandu ve a realiai, solu funciona ben en teoría.
- Vali, me has convencíu.

2 Ortografía

LETRAS I DÍGRAFUS

A Fala utiliza 34 letras i dígrafus:

A, B, C, CH, D, DX, E, F, G, H, I, J, K, L, LL, M, N, NH, Ñ, O, P, Q, R, RR, S, SH, T, U, V, W, X, XH, Y, Z.

2.3 VOCAIS I DIPTONGUS

LETRAS I, E, A, O, U

A Fala ten o mismu sistema vocálicu que o castellanu, compostu de cinco vocais, que se representan por as letras: «I», «E», «A», «O», «U».

A ortografía respeta a variación vocálica tantu entre as varieais cumu entre os falantis, é idil, as vocais i os diptongus se escribin tal i cumu se pronuncian. Por esta radón ca falanti poi escribil de maneira natural i intuitiva. É certu que algunhas palabras tendrán as vocais escritas de maneira distinta según a varieai respectiva, o según a preferencia do falanti. Sin embargo, se ha comprobau que estas diferencias minúsculas nun dificultan de niñunha maneira a comprensión do escrito, por exemplu, *ixamin* [L], *examin* [M], *examen* [V]. Da mesma maneira se respetan os cambios regularis en os diminutivos, *ollu*: *ulliñu* [L], *ullitu* [M], *olliñu* [V], o en a conjugación dos verbus, por exemplu, *uivil* [LM], *oivil* [V], *oivu*, *oivis*, *oivi*, *uivimus*, *uivís*, *oivin*. Tamén se refleja en o escrito a alternancia das vocais con os diptongus, por exemplu, en mañegu a conjugación do verbu *deixal* [M] en o perfectu simpli, *dixí*, *deixastis*, *deixó*, etcétera.

- *me sentía tan enganau que hasta dixí de escribil a meis pairis* (fala_man_309)
- *pues súa actuación pulítica deixó mutu que deseal* (fala_man_305).

Excepcionalmenti poin aparecel dúas vocais iguais unha a o lau da outra, tantu con a pronunciación do hiato cumu a reduía a unha sola vocal. A pronunciación

Suíus i letras

Os suíus que existen en castellanu se escribin da mesma maneira, os cinco que nun tenin o sei correspondienti en castellanu se escribin da maneira seguinte:

NH /ɲ/ - *unha*, *algunha*

X /ʃ/ - *caixa*, *coixu*

SH /ʒ/ - *casha* [LM], *teshoiru* [LM]

XH /ʒ/ - *queixhu* [LM], *coixha* [LM]

DX /dʒ/ - *londxi* [LM], *narandxa* [LM].

Os últimos tres suíus i dígrafus solu existen en lagarteiru i mañegu.

se refleja en a ortografía, de maneira que ca autol escribi según a súa preferencia, *antíguu* o *antigu*, *sérii* o *seri*. Así, a efectus de marcal o acentu con tildi, dúas vocais idénticas escritas xhuntas represhentan un hiatu, por tantu, en o verbu *ril* escribimus a 3.ª persoa do singulal de presenti *rii* [MV] o *ri* [LM], mentras que a 1.ª persoa do singulal de perfectu simpli *rii* [MV] o *ri* [LM].

2.4 CONSONANTIS

LETRAS B I V

As dúas letras «B» i «V» represhentan o fonema bilabial oclusivu sonoru /b/. É recomendabli, por radós prácticas, ushal a ortografía que se correspondi con o castellanu, por exemplu, *bebel*, *cabalu*, *avespa*, *badila*, *viñu*, *vellu*, istu se aplica tamén cuando o étimu nun coincide con o castellanu, por exemplu, *Trevellu*. En cashu de que nun haya equivalenti en castellanu é prifiribli siguiu a ortografía etimolóxica, por exemplu, *devesha* [LM], *devesa* [V], del latín DEFENSA /f/ > /v/, por sonorización. Esta se poi consultal en o *Diccionariu de A Fala* (Valeš 2021).

LETRA C

A letra «C» represhenta o fonema interdental fricativu sordu /θ/ cuando antecedi as vocais *i*, *e*, secuencias *ci*, *ce*, por exemplu, *cinta*, *ciacillu*, *cegu*, *acelga*. En os demais contextus, é idil, cuando antecedi as vocais *a*, *o*, *u*, secuencias *ca*, *co*, *cu*, o cuando antecedi a unha consonanti, se correspondi con o fonema velal oclusivu sordu /k/, por exemplu, *canu*, *collel*, *cutelu*, *clima*, *criba*.

DÍGRAFU CH

O dígrafu «CH» represhenta o fonema prepalatal africau sordu /tʃ/, por exemplu, *chegal*, *chovel*, *chilla*, *sachu*.

LETRA D

A letra «D» se correspondi con o fonema dental oclusivu sonoru /d/, por exemplu, *deu*, *cadea*, *debel*, *digital*, *dagala* [LM], *dedientri* [LV].

DÍGRAFU DX

O dígrafu «DX» represhenta o fonema prepalatal africau sonoru /d͡ʒ/. Esti fonema nun é mui frecuente, solu apareci dispois da nasal /n/, en mañegu tamén a principius da palabra. Nun existi en valverdeiru. O encontramos, por exemplu, en

2 Ortografía

as palabras *narandxa* [LM], *londxi* [LM], *grandxa* [LM], *mondxa* [LM], *zandxa* [LM], *dxindxa* [M], *ixhindxa* [L], *extrandxeiru* [M].

LETRA F

A letra «F» se correspondi con o fonema labiodental fricativu sordu /f/, por exemplo, *faba*, *forza*, *fillu*, *furniga* [M], *funferu* [L].

LETRA G

A letra «G» se usha de igual maneira que en castellanu, represhenta a velal fricativa sorda /x/ cuandu antecedi as vocais *i*, *e*, secuencias *gi*, *ge*, por exemplo, *gestu*, *agencia*, *genti* [V], *digital*, *girasol*. En tós os demais contextus se refieri a velal oclusiva sonora /g/, se trata de secuencias: *ga*, *go*, *gu*, *gue*, *gui*, *gua*, *guo*, *guu*, *güe*, *güi* i *g* + consonanti, por exemplo, *pinga*, *agora*, *figu*, *figueira*, *águila*, *agua*, *cigüeña*, *lingüista*, *siglu*, *migrá*, *gramática*.

LETRA H

A letra «H» nun se refieri a ningún fonema o suíu, é múa, se escribi por radós de etimología. O sei ushu se debi a tradición, i en rasgos xerais é moi parecido a o castellanu, por exemplo, *homi*, *horta*, *hospital*, *alcohol*, *hasta*, *habel*, *huelga*, *hoixhi* [LM], *hoixi* [V]. As poucas diferencias as encontramos en as palabras en as que se intenta evital en castellanu o iniciu de palabra con diptongu, mentras que en A Fala nun é o cashu, *ovu* (lat. OVUM), *osu* (lat. OS-SUM), *ocu* (lat. OCCĀRE), por esa mesma razón, a de evital o iniciu con diptongu, se escribi con *h* a palabra *huér-fanu* (lat. ORPHANUS). As palabras *ermanu*, *ermana*, *ilmanu* [L], *ilmana* [L] (lat. GERMĀNUS), se escribin sin *h*, respetandu a etimología i a tradición local,

- Ei teño mutus amigos que escribin en A Fala.
- Ei tamén, i me alegru mutu, porque escribin os seis mensaxis de móvil en a súa lingua materna.
- O que pasa é que nun escribin ben.
- ¿Cómu que nun escribin ben?
- Nun siguin estas regras ortográficas, escribin cumu le dá a gana.
- Isu nun pasa ná. O importanti é que escriban. O castellanu tardó centos de anos en estabilizal a súa ortografía, ei nun o veu cumu unha competición, é unha oferta. Os que ven esta ortografía cumu práctica a usharán.
- Pero nun estaría mal que a usharan tós.
- Nun te poñas cabezota. ¡Qué escriban cumu se sintan máis cómodos! Pero estou de acordo en que é o máis práctico do que se ha propostu hasta agó.
- Gracias por dalmi a razón.

mentras que *hielu* (lat. GELU) se escribi con *h*, pa evital o iniciu de palabra con diptongu, igual que en castellanu.

LETRA J

A letra «J» se correspondi con o fonema velal fricativu sordu /x/, por exemplu, *jamón, jamais, jefa, jolgoriu, juniu, maju, jipu* [LM].

LETRA K

A letra «K» represhenta o fonema velal oclusivu sordu /k/, i solu apareci en poucas palabras, que son préstamus de outras linguas, por exemplu, *kilu, kilómetru, kiwi, kayak, karaoke*.

LETRA L

A letra «L» se correspondi con o fonema alveolal lateral sonoru /l/, por exemplu en as palabras, *leiti, loba, lagartu, loiza, local, niscalu, falal*.

DÍGRAFU LL

O dígrafu «LL» se refieri tradicionalmenti a consonanti palatal lateral sonora /ʎ/; sin embargo, o ushu de esta consonanti está en retroceso, sendu sustituía gradualmenti por a pronunciación yeísta, de maneira que, en a pronunciación de mutus falantis o dígrafu indica a apruximanti palatal sonora /j/, por exemplu, *mullel, millu, navalla, vellu, millol, ovella, tella*.

LETRA M

A letra «M» se correspondi con o fonema bilabial nasal sonoru /m/, por exemplu, en as palabras, *mairi* [LM], *madri* [V], *mamíferu, amal, mallá, macutu, murcela*.

LETRA N

A letra «N» represhenta o fonema alveolal nasal sonoru /n/, por exemplu, *noiti, nomi, nevi, canu, barrena, naidi, nacimentu*.

DÍGRAFU NH

O dígrafu «NH» se correspondi con o fonema velal nasal sonoru /ɲ/ en a posición intervocálica. Apareci en mui poucas palabras, pero algunhas de elas son bastanti frequentis, *unha, unhas, algunha, niñunha*.

2 Ortografía

LETRA Ñ

A letra «Ñ» representa o fonema palatal nasal sonoro /ɲ/, por exemplo en as palabras, *camiño*, *castaña*, *uña*, *araña*, *cuñau*, *cizaña*, *anduriña* [LM], *ñandú*, *ñeli* [L].

LETRA P

A letra «P» se corresponde con o fonema bilabial oclusivo sordo /p/, por exemplo, en as palabras, *palla*, *peitu*, *pan*, *mapa*, *palvá*, *paloma*, *popa* [V].

LETRA Q

A letra «Q» normalmente só aparece en as secuencias *que*, *qui*, dondi representa o fonema velar oclusivo sordo /k/, por exemplo, *queixa*, *quiñón*, *quel*, *quenti*, *orquesta*, *alambiqui*, *máquina*, *quinta*. De maneira excepcional pode aparecer en os préstamos cumo *quad*, ou en a palabra *quorum*.

LETRA R

A letra «R» en a posición inicial de palabra representa o fonema que se chamaba tradicionalmente «vibrante múltiplo» /r/, por exemplo, en as palabras, *río*, *racha*, *rebeldi*, *ramallu*, mentras que en a posición interior ou final de palabra se corresponde con o fonema que se chamaba tradicionalmente «vibrante simple» /r/, *porta*, *prau*, *traballu*, *crabiu*, *mixtura*, *cabra*.

DÍGRAFO RR

O dígrafo «RR» só aparece en a posición intervocálica, dondi representa o fonema que se chamaba tradicionalmente «vibrante múltiplo» /r/, *parra*, *carregu*, *morrel*, *porra*, *pizarra*, *guitarra*, *garrapiña*, *andarríos*.

LETRA S

A letra «S» se corresponde con o fonema apicoalveolar fricativo sordo /s/, por exemplo, en as palabras, *sal*, *saya*, *sartal*, *soño*, *pasal*, *grasa*, *sustu*, *casa* [V], *brasa* [V], *mesa* [V].

▪ ¿Por qué nun se escribi «nh» en a palabra *caminho*? Ei unha ve o he visto escrito así.

▫ Esa é a solución portuguesa. Nun hai ná mau en ela, pero si ushas este dígrafo pa /ɲ/, ¿cómo vas a escribir /ɲ/ en a palabra *algunha*?

▪ Nun sé. Pero veu que as decisións son complicadas.

▫ Sí, moi complicadas, i o obxectivo é facer a escritura fácil pa os falantes.

DÍGRAFU SH

O dígrafu «SH» representha o fonema apicoalveolar fricativu sonoru /ʒ/. Esti fonema nun existi en valverdeiru. En lagarteiru i mañegu se encontra normalmente en a posición intervocálica, salvu os cashus de asimilación, por exemplu, *cashu* [LM], *brashu* [LM], *mesha* [LM], *peshal* [LM], *rishu* [LM], *teshoiru* [LM].

O dígrafu «SH» nun se usha en os contextus dondi a sibilanti /ʒ/ é resultado da asimilación con a consonanti sonora seguinte: *fresnu* /'freznu/, *rasgu* /'razgu/, *abismal* /abiz'mal/. O mismu se aplica en o cashu das palabras compostas cumu *tresantiel* /trezan'tiel/, que conservan as formas das súas partes, i tamén con o prefij *des-/dis-* que mantén a súa forma, aunque en algunhos contextus se sonoriza a consonanti /s/ > /ʒ/ por influencia do fonema sonoru seguinte, *desgracia* /dez'graθja/ [MV], *dismigal* /dizmi'gal/ [L], *disushu* /diz'uʒu/ [L].

LETRA T

A letra «T» equivali a o fonema dental oclusivu sordu /t/, por exemplu, *tahona*, *tempu*, *tella*, *tarea*, *detrás*, *pata*, *tinaixha* [LM].

LETRA W

A letra «W» solu apareci en as palabras de orixe germánico i sueli representhal o fonema vocálico /u/, en ocasións poi substituíl tamén a consonante bilabial oclusiva sonora /b/, por exemplo, *web*, *whisky*, *kiwi*, *western*, *Washington*, *Hollywood*.

▪ Esti dígrafu «SH» nun me gusta ná. Me soa cumo o suínio /ʃ/ en a palabra inglesa *shine*.

▫ Mira, primeiro hai que darsi conta de que as grafías nun soan a ná. É simplemente o noso acordo asocialas con algún suíu. Por exemplo, en a miña lingua o suíu /ʃ/ se marca con a grafía «Š», cumo en o meu apelíu Valeš.

▪ Vali, pero por qué a «SH» nun se poi asocial con esi suíu.

▫ Ei nun digu que nun se poi. É unha das posibilidades, pero os falantes se pusheran de acordo en que preferían «X» pa /ʃ/ i «SH» pa /ʒ/ cando o discutimos xuntos. Te aseguro que as discusións foran complicás.

▪ ¿É idil que o dígrafu «XH» tamén foi resultado de discusións?

▫ Exactamente, nun digu que son as solucións máis fantásticas, pero se ha consensuado así.

▪ Vali, ok, respeto aunque nun me gusta.

▫ A ortografía nun é sobre gustos, é unha búsqueda de o máis práctico, lóxico i viábil.

2 Ortografía

LETRA X

A letra «X» poi representhal fonemas diferentes según a posición i según a palabra concreta.

En as palabras que tenin o sei correlativu en castellanu se utiliza de igual maneira, representhendu o fonema apicoalveolal fricativu sordu /s/ a principius da palabra o en contactu con unha consonanti, *xilófonu*, *mixtural*, *contextu*, *excusa* [MV], *ixcusa* [L], *Extremadura* [V], tamén representha o mismu fonema /s/ entre vocais i o final da palabra, *taxi*, *éxitu*, *existil* [MV], *ixistil* [L], *relax*.¹

En as tres varieais se utiliza a letra «X», ademais, pa representhal a consonanti prepalatal fricativa sorda /ʃ/, en esti cashu se encontra a menú en a posición intervocálica, por exemplu, *caixa*, *bruixa* [LM], *coixu*, *puixal*, *queixu* [V], *xabón* [MV], *xinxa* [V].

Tamén utilizamus a letra «X» en algunhos topónimus cumu *México*, *Oaxaca*, *Texas*, dondi representha a consonanti velal fricativa sorda /x/.

DÍGRAFU XH

O dígrafu «XH» se correspondi con o fonema prepalatal fricativu sonoru /ʒ/, que nun existi en valverdeiru. En lagarteiru i mañegu se encontra normalmente en posición intervocálica, en mañegu tamén a o iniciu de palabra, por exemplu en as palabras, *coixha*, *surtixha*, *viaixhi*, *queixhu*, *lagartixha*, *aixhual*, *ixhenti* [L], *xhenti* [M], *xharra* [M].

LETRA Y

A letra «Y» equivali a o fonema aproximanti palatal sonoru /j/, solu apareci a o iniciu da sílaba, *mayu*, *yogur*, *saya*, *ya*, *yema*, *yesu*, *cayá*, *yantri* [M].

LETRA Z

A letra «Z» representha o fonema interdental fricativu sordu /θ/. Normalmente apareci antecedendu as vocais *a*, *o*, *u*, en as secuencias *za*, *zo*, *zu*, por exemplu, *zafra*, *zumu*, *azul*, *azá*, *azuela*, *zarza* [LV], *zaprima* [L], *zinc*.

¹ Esti ushu da letra «X» se puiría evital por a solución fonética, escribindu «S» en tós estis contextus. Esta opción le quitaría a carga a letra «X»; sin embargo, os falantis, por estal escolarizaus en castellanu, ya están acostumbraus a certa imagin gráfica das palabras, por esta radón é máis intuitivu escribil as palabras de maneira paricía a o que están acostumbraus, *textu* en ve de **testu*.

2.5 ACENTUACIÓN

A tildi diacrítica de acentu se usha de maneira paricía a o castellanu, con a excepción dos diptongus decrecientis a o final da palabra.

Levan tildi as palabras agudas, as que tenin a última sílaba tónica, si están acabás en unha vocal, o en -n o -s, por exemplo, *zamarrá, cudurní* [LM], *marrón, caixón, atrás, Borrallás, gavilán, azafrán*.

Levan tildi as palabras llanas, as que tenin a penúltima sílaba tónica, si están acabás en unha consonanti que nun sea -n ni -s, por exemplo, *fácil, cárcil, inútil, cáncer, caníbal*.

Levan tildi toas as palabras esdrújulas, as que tenin a antipenúltima sílaba tónica, por exemplo, *sábadu* [LV], *bálagu, lámpara, águila, último, plátanu*.

Levan tildi toas as palabras sobreesdrújulas, as que tenin a sílaba tónica anterior a antipenúltima, por exemplo, *cómpramulas* [L].

As palabras monosílabas, por regra general, nun levan tildi, *a, pan, dal, bar, ca*, salvu algunchos monosílabos tónicos, especificaus en a tabla 1, que levan unha tildi diacrítica pa diferencialos do sei correlatu átonu. En consecuencia, se escribin sin tildi as palabras *mi* i *el*, porque son monosílabas sin a necesiai de diferencialas. En os cashus relevantis se acentúan tamén os plurais correspondentis dos sustantivus i adjitivus expostos en a tabla 1, *tó, tós, mú, mús*.

Ademais de estis monosílabos, se acentúan os interrogativus *¿qué?, ¿cómu?, ¿cuál? ¿cuántu?* i os exclamativus *¡dónde vas!, ¡qué fais!*, igual que en castellanu.

Acentu

AGUDA - acentu en a última sílaba, *falal*.

LLANA - acentu en a penúltima sílaba, *garabatu*.

ESDRÚJULA - acentu en a antipenúltima sílaba, *águila*.

SOBRESOBRÚJULA - acentu en a anterior a antipenúltima, *cómpramulas* [L].

A maneira de escribil as tildis diacríticas de acentu é paricía a o castellanu, salvu que as palabras agudas que tenin un diptongu decrecienti (*au, ou, eu, ai, oi, ei*) en a última sílaba, se escribin sin tildi, por exemplo, *comprau, falau, faleis, falei, bebeis, centeu, ademais, dispois, vocais*.

2 Ortografía

sin tildi	con tildi
da (de + a) <i>prep.</i> + <i>art. deter. f.</i>	dá 3. ^a sg. presheinti, v. <i>dal</i> dá 2. ^a sg. imperativu, v. <i>dal</i>
das (de + as) <i>prep.</i> + <i>art. deter. f.</i>	dás 2. ^a sg. presheinti, v. <i>dal</i>
de <i>preposición</i>	dé <i>adj.</i> , m. i f. número 10 dé 1. ^a i 3. ^a sg. presheinti subj., v. <i>dal</i>
do [M] (de + o) <i>prep.</i> + <i>art. deter. m.</i>	dó 3. ^a sg. perf. simpli, v. <i>dal</i> dó [L] 1. ^a sg. presheinti, v. <i>dal</i>
e [MV] <i>conjunción</i>	é 3. ^a sg. presheinti v. <i>sel</i>
la (le + a) <i>pron.</i>	lá [V] <i>adv. cast. allá</i>
le <i>pron.</i>	lé 3. ^a sg. presheinti, v. <i>leel</i> lé 2. ^a sg. imperativu, v. <i>leel</i>
lo <i>inetrij.</i> lo [M] (le + o) <i>pron.</i>	ló m. cast. lodo
lu [LV] (le + u) <i>pron.</i>	lú f. cast. luz
ma (me + a) <i>pron.</i>	má <i>adj. cast. mala</i>
mais <i>conj. adversativa</i>	máis <i>adj.</i> , <i>adv.</i> , m.
mo [M] (me + o) <i>pron.</i>	mó f. cast. muela mó [LM] m. cast. modo
mu [LV] (me + u) <i>pron.</i>	mú m. cast. mulo mú [M] <i>adj.</i> , m. cast. mudo
na (in/en + a) <i>prep.</i> + <i>art. deter. f.</i>	ná f., <i>pron. indefiníu</i>
no <i>adv. neg.</i> no [M] (en + o) <i>prep.</i> + <i>art. deter. m.</i>	nó [V] m. cast. nuez
nu [LV] (in + u) <i>prep.</i> + <i>art. deter. m.</i>	nú m. cast. nudo
pa <i>preposición</i>	pá f. cast. pala pá f. cast. paz
se <i>pron. personal</i>	sé 3. ^a sg. presheinti, v. <i>sabel</i> sé [M] f. cast. sed
si <i>conjunción</i>	sí <i>pron.</i> , <i>adv.</i>
to [M] (te + o) <i>pron.</i>	tó <i>adj.</i> , cuantificaol
tu [L] <i>adj. posesivu</i> tu [LV] (te + u) <i>pron.</i>	tú <i>pron. pers.</i>

Figura 1. Os monosílabos que levan tildi diacrítica

Os diptongus, secuencias de dúas vocais pronunciadas dentro da mesma sílaba, se acentúan seguindo as regras xerais, *guapa, gracia, tradición, criau, cambió, adiós* [LV].

As palabras agudas, que teñen un diptongo decreciento (*au, ou, eu, ai, oi, ei*) en a última sílaba se escriben sin tilde, por exemplo, *comprau, falau, faleis, falei, bebeu* [LV], *resultau* [MV], *ade-mais, despois, vocais*. En cambio, as llanas que acaban en un de estis diptongos levan a tilde diacrítica, *núcleo* [MV].

Esta é a única regra que nun coincide con o castelán, se aplica con motivo de redución a cantidade de tildes.

Os hiatus, secuencias de dúas vocais que nun se pronuncian dentro da mesma sílaba, forman por dúas vocais abertas o meyas (*e, a, o*), que tradicionalmente se chamaban «fortis», seguen as regras xerais de acentuación, *león, leal, poeta, creó, chapoa, caótico, maestra*.

Os hiatus forman por unha vocal fechada (*i, u*), tradicionalmente chamada «débil», tónica, e outra «fortis» (*a, e, o*) átona, o por dúas vocais fechadas, sendo unha de elas tónica, levan sempre unha tilde diacrítica para marcar que nun se trata de un diptongo, por exemplo, *púa, tiú, túa, país, rúa, divirtú, bibía, súa*.

Os hiatus forman por dúas vocais idénticas seguen a regra xeral, *creencia, rii* [MV], *leel* [MV].

Os adverbios acabados en *-menti* se marcan con unha tilde diacrítica se os adxectivos dos que se forman levan tilde, *fácil - fácilmenti, linda - lindamenti, adecuá - adecuámenti*.

Nun se marca con tilde o adverbio *solu* en o sintagma de *solamenti*, ni os demostrativos *esti, esta, esi*, etcétera.

• ¡Esti se pensa que vamos a cantar villancicus! (fala_lag_309).

▪ Esta regra de monosílabos con tilde me pareceu un pouco complicada.

▫ A mi tamén, pero así quedamos en as discusións. De todas as maneiras, se nun acertas e escribis por exemplo, *tó* sin tilde, tampouco é un fallo grave.

▪ Me vou a esforzar, pero nun te prometo nada.

▫ Vali, o esforzo conta.

2.6 CONTRACCIÓN

A combinación de algunhas preposicións con o artigo determinan normalmente resulta en a pronunciación reducida, por exemplo *a + a = a, a + u = u* [LV], *a + o = o* [M], etcétera, *voi a o campu* [M] = *voi o campu* [M]. A ortografía ten a posibilidade de reflexar as quecidas vocálicas que se produciu cando se encontra

2 Ortografía

unha preposición a o lau do artículo. Sin embargo, isu nun significa que as formas contraías foran obligatorias.

	U [LV]	O [M]	A	US [LV]	OS [M]	AS
A	u	o	a	us	os	as
DE	du	do	da	dus	dos	das
IN, EN	nu	no	na	nus	nos	nas
PA	pu	po	pa	pus	pos	pas

Figura 2. As pusiblis contraccións de preposición + artículo determinau

En a tabla se exponin as contraccións de preposicións con o artículo determinau que se poin utilizar. Aun así, en esta publicación se escribin normalmenti de forma contraía solu algunhas combinacións das preposicións *de* i *a* vedis *a* con o artículo determinau, as demais se escribin separás.

As contraccións con a preposición *a* poin, ademais, resultal confusas i dificultal a comprensión do textu. En tal cashu é preferibli, i máis lóxicu², escribil os dois elementus por separau en ve de ushal unha tildi diacrítica pa marcal a contracción, por exemplu, *mandó a u mayol que aquela noiti fidera a guardia* [L], en ve de, *mandó u mayol que aquela noiti fidera a guardia* [L], dondi a palabra *mayol* se refieri a o fillu mayol.

En resumin, si o autol desea facilitali a comprensión a os lectoris, ten a posibiliiai de escribil os dois elementus por separau. En cambiu, si desea reflejal fielmenti a fonética da lingua, poi utilizal a versión redudía. Estas dúas posibiliais se correspondin con o ushu real, porque os falantis se aproveitan das dúas versións cuandu falan i cuandu escribin.

- A mi me gustaría escribil as oracións interrogativas sin o signu inicial, simplimenti: *Qué comis?*
- A mi tamén, ademais, siría mutu máis prácticu, pero tamén hai que respetal que os falantis están acostumbraus a escribil estis signus iniciais, porque os escribin en castellanu.
- Pero o castellanu nun é un modelu pa esta gramática i ortografía.
- Tes radón, por isu os signus iniciais están solu «recomendaus», i ademais, máis ben pa os escritos formais.
- Así que si nun os escribu nun pasa ná.
- En absoluto.
- Gracias.

² A solución é máis lóxica, porque se trata de dois elementus átonus. Si a tildi marca a diferencia entre o tónicu *dá* (verbu *dal*), que de verdais leva acentu, en contrasti con o átonu *da* (*de* + *a*), que nun o leva, careci de lóxica supoñel que dois elementu átonus se convirtin en un tónicu, é idil, *a* + *a* sempris resulta en unha *a* átona.

- *ei hasta que nun foi u colegiu nun sabía u que eran as alcachofas* (fala_lag_013b)
- *diju non nun está pos foi a u comerciu* (fala_val_104)
- *ya sabis que foran u algodón* (fala_lag_201a)
- *¡Aquí ven un exploradol!, diju cuandu víu u principiñu*. (fala_val_502)
- *culnitas se ushaban cuandu dibamus o campu* (fala_man_008d).

Nun se recomenda utilízal as con-traccións con o artigo indeterminau, aunque se producin, a vedis, en a expresión oral.

2.7 MAYÚSCULAS I PUNTUACIÓN

As mayúsculas i minúsculas se escribin en os mismos cashus que en castellanu. A única excepción é a denominación da lingua *A Fala*, que se escribi con artigo i con mayúscula, pa nun ocasional confusión con a palabra *fala*, en o sintío de un sistema lingüístico específico, subordinau a lingua, cumu en a *fala de Graná*. En combinación con a preposición hai que escribil o nomi da lingua por separau, *de A Fala*, igual que otros nomis propios que levan o artigo, *de As Ellas*, *en Os Foyos* [M].

Os signos de puntuación se ushan da mesma maneira que en castellanu. Os signos de interrogación i exclamación a o principiu da oración son recomendablis, particularmenti en un escrito formal, mentras que se poi prescindil de elis en os textos menos formais.

Por radós prácticas nun se ushan apóstrofis, sin excepción.

- Tú sabis ben cumu escribil as comas, puntus i comas i tó, pero pa mi é difícil.
 - Nun creas que o sé. Pa mi tamén é difícil. Ademais, me pareci poicu importantí.
- Ei nunca sé mui ben dóndi poñelas. Me pareci que os lingüistas solu nos querin complical a vía.
 - Bueno, parcialmenti tes radón, pero non de tó. A vedis as comas sobran i encima é mui cuestionabli dóndi dibirían poñelsi, en cambiu, a vedis aixhúan entedel ben o textu. En general, dibirían correspondel con as pausas que fais cuandu falas.
- Vali, pero ca un femus as pausas de maneira diferenti.
 - Sí, isu é verdais, pero tamén a vedis coincidimus.
- Me explicaban que as comas poin cambial o significau, pero é un poicu mentira, ¿a que sí?
 - Sí, é un poicu mentira, os exemplos que se suelin ushal pa demostralo normalmenti carecin de contextu.
- Así que si nun as ushu nun pasa ná.
 - Tú tranquilo, ushas cumu millol sepas, tampocu custa tantu.

2.8 PALABRAS FRECUENTIS CON SIBILANTIS

É frecuente que as sibilantis que nun existen en castellanu ocasionin dadas en o momentu de escribirlas. A lista de palabras que se ofrece a continuación especifica as grafías en as palabras frequentis. O ordin alfabéticu sigui a primeira columna, a versión valverdeira.

«S» = /s/, «SH» = /z/, «X» = /ʃ/, «XH» = /ʒ/, «DX» = /dʒ/		
valverdeiru	mañegu	lagarteiru
adj. acabaus en <i>osu, osa</i> , p. ej. <i>cariñosu, sa</i>	adj. acabaus en <i>oshu, osha</i> , p. ej. <i>cariñoshu, sha</i>	adj. acabaus en <i>oshu, osha</i> , p. ej. <i>cariñoshu, sha</i>
abaju	abaixu	abaixu
ajudal	aixhual	aixhual
añeju, ja	aneixhu, xha	aneixhu, xha
aposal	apoixhal	apuixhal
atillu	ateixhu	atixhu
axín	pimentu	pimentu
ayuntamentu	axhuntamentu	aixhuntamentu
bajal, baju, ja	baixal, baixu, xa	baixal, baixu, xa
beixu	beixhu	beixhu
bixal	beixhal	bixhal
bruja	bruixa	bruixa
caixa	caixa	caixa
calleja, callejón	caleixha, calixhón	caleixha, calixhón
camisa	camisha	camisha
camiseta	camisheta	camisheta
cangreju	cangreixhu	cangreju
casa	cashu	cashu
casal	cashal	cashal
casau, sá	cashau, shá	cashau, shá
casi	caishi	caishi
casu	cashu	cashu
causal	caushal	caushal
ceja	ceixha	ceixha
cereza	cereixha	cereixha

coixa	coixha	coixha
coixu, xa	coixu, xa	coixu, xa
dejal	deixal	dixal
devesa	devesha	devesha
enxiva	xhindxiva	indxiva
estojal	estoixhal	istuixhal
extranjeiru, ra	extrandxeiru, ra	ixtranjeru, ra
ferrumbrosu, sa	furruxhentu, ta	firruixhentu, ta
floju, ja	floixu, xa	froixu, xa
frenjón tenru	freixhón	frendxón
frixil	frixhil	frixhil
fullús	fulixhi	furuixhi
genti	xhenti	ixhenti
gineta	xhineta	ixhineta
granja	grandxa	grandxa
guisal, guisu	guishal, guishu	guishal, guishu
hoixi	hoixhi	hoixhi
iglesia	igleixha	igreshia
interesanti	intereshanti	intereshanti
jabaril, la	xhabaril, la	jabalí, lina
jara	xhara	ixhara
jarra	xharra	ixharra
jaula	xhaura	ixhaura
jorná	xholná	ixholná
jovis	xhovis	ixhovis
juntu, ta	xhuntu, ta	ixhuntu, ta
justicia	xhusticia	justicia
justu, ta	xhustu, ta	ixhustu, ta
lagartija	lagartixha	lagartixha
laixa	laixha	laixha
lenguaji	lenguaixhi	lenguaji
longi	londxi	londxi
mariposa	maripoixha	maripoixha
mesa	mesha	mesha

2 Ortografía

mixel	mixhal	mixhal
monja	mondxa	mondxa
moraleja	moraleixha	moraleixha
naranja	narandxa	narandxa
pesal, pesu	peshal, peshu	peshal, peshu
pillica	peleixha	peleixha
pimentón	aixín	aixín
pisal, pisá	pishal, pishá	pishal, pishá
porcu, ca	lixoshu, sha	lixoshu, sha
presental	presental	prishental
queixa	queixa	queixa
queixu	queixhu	queixhu
regaixal	muruxha	regaixhal
represental	represhental	represhental
risa	risha	risha
rosa	rosha	rosha
salvaji	salvaixhi	salvaji
sortija	surtixha	surtixha
tesoiru	teshoiru	teshoiru
texón	teixhón	taixón
tijeira	tixheira	tixheira
tinaja	tinaixha	tinaixha
usal, usu	ushal, ushu	ushal, ushu
ventaja	ventaixha	ventaixha
viajal	viaixhal	viaixhal
viaji	viaixhi	viaixhi
xabón	xabón	ixabón
Xálima	Xálima	Xálima
xenru	xhenru	ixhenru
xinxa	dxindxa	ixhindxa
xugal, xogu	xhugal, xhugu	ixhugal, ixhogu
xugueti	xhugueti	ixhugueti
zanja	zandxa	zandxa

Figura 3. Palabras con sibilantis

3 FONÉTICA I FONOLoxÍA

3.1 Decripción dos suús

- 3.1.1 Fonética
- 3.1.2 Suúu
- 3.1.3 Fonema
- 3.1.4 Fonoloxía
- 3.1.5 Trascriptión fonética
- 3.1.6 Vocaís i consonantis

3.2 Sistema vocálicu

- 3.2.1 Vocaís
- 3.2.2 Variación vocálica

3.3 Sistema consonánticu

- 3.3.1 Consonantis
- 3.3.2 Obstruyentis oclusivas
- 3.3.3 Obstruyentis fricativas
- 3.3.4 Sibilantis
- 3.3.5 Sonantis
- 3.3.6 Variación consonántica

3.4 Elementus estruturais i suprasegmentais

- 3.4.1 Sílaba
- 3.4.2 Secuencias vocálicas
- 3.4.3 Grupos consonánticus
- 3.4.4 Suús protéticos
- 3.4.5 Acentu
- 3.4.6 Entonación

3.1 DESCRIPCIÓN DOS SUÍUS

A descripción detallá de os aspectus fónicos nos aixhúa a entendel millol as regras de funcionamentu de unha lingua en a comunicación humana. Estis aspectus foran de interés ya pa os estudiosos en a antigüei, por isu Pānini confeccionó unha descripción meticolosa do sánscritu en o siglu IV antis da nosa era, comentá por Patañjali un siglu dispois. Gracias a os cuñucimentus de fonética os fenicius foran capá de establecel o alfabetu consonánticu en o siglu XIII antis da nosa era, que dó origin a o alfabetu árabi, hebreu, cirílico i tamén a o latinu. A descripción fonética de A Fala nos aixhuará a identifical os seis suíus, os seis elementus suprasegmentais i tamén a súa abundanti variación.

3.1.1 Fonética

A ciencia que estudia i describi os suíus i os elementus suprasegmentais de unha lingua humana se chama fonética. Esta se ocupa da producción, transmisión i de a percepción dos suíus, con o cual a poemus dividil en tres ramas: fonética articulatoria, fonética acústica i fonética auditiva. As tres ramas tenin o sei apoyu en as ciencias naturais. En o cashu da fonética acústica se trata de física, mentras que as outras dúas aproveitan os cuñucimentus de anatomía i fisiología. A fonética se enfoca sobre tó en as cualiais físicas dos suíus que componin unha lingua. A fonética articulatoria estudia os órganus que participan en a producción dos suíus, definindu os puntos i mós de articulación, a activiai das cordas vocais i por dóndi sai o airi. A fonética acústica analiza as cualiais das ondas sonoras, que se poin reflejal, por exemplu, en espectrogramas i oscilogramas. Antiguamenti se ushaban aparatus análogos pa mil a frecuencia, amplitú, formantis i outras cualiais acústicas; sin embargo, actualmenti nos aproveitamus dos programas de software, que son máis exactus i encima máis fáciles de ushal. A fonética auditiva, quizás a menus desarrollá, considera os suíus desde o puntu de vista do receptol enfocándusi en a percepción i interpretación das ondas sonoras.

3.1.2 Suíu

En A Fala os suíus se produdin, igual que en toas as linguas indoeuropeas, por a seida do airi desde o pulmón pa fora. Cuandu falamus, as nosas cordas vocais vibran i, xuntu con a boca (labius, lingua, dentis, caviai bucal, etcétera), forman suíus un tras otru en unha cadea. Os suíus son os segmentus mínimus da nosa fala, se caracterizan por rasgos articulatorios que nos pirmitin diferencialos entre elis. Alarcos Llorach (2000, p. 26) usha unha metáfora comparandu os suíus con frutas, que poin tel aspectus diferentes, pero fácilmenti distinguimus entre manzás, peras, narandxas i migrás. Ademais, si nos imaginamus o suíu /n/ cumu unha

manzán, notamus que en as palabras *cana*, *candil* i *canchu*, pronunciamus as /n/ de maneira differenti, por influencia dos suíus vidiñus. En a palabra *cana* ['kana] o puntu de articulación é alveolal, en a palabra *candil* [kaɲ'dil] é dental, i en a palabra *canchu* ['kaɲtʃu] é palatal. Os diferentes suíus [n], [ɲ] i [ɲ] os poemus imaginal cumu diferentes tipus de manzás, en o supermercau nos ofrecin golden delicious [n] (amarelu), granny smith [ɲ] (verdi) o royal gala [ɲ] (colorau). Sin embargo, si pimus a mesma persoa pronuncial dé vedis a palabra *cana*, as [n] nun serán iguais, un análisis detallau nos revelará diferencias minúsculas, igual que nun tós os golden delicious son iguais, algunhas son máis grandis, outras máis amarelas, pero nun as confundimus con granny smith, que son mui verdis. De toas as maneiras, os diferentes tipus de manzás sempris os idintificamus cumu manzás, i as distinguimus de outras frutas, tal cumu distinguimus a /n/ de otros suíus.

3.1.3 Fonema

Os suíus nun tenin niñún significau de por sí, pero algunhos nos pirmitin distinguil os significaus das palabras, por exemplu, *cana* i *caña*. Entre /n/ i /ɲ/ hai unha diferenca de tal grao que son capá de dali differenti significau as dúas palabras. Si volvemos a metáfora, tindríamos dúas frutas diferentes, manzás i narandxas. En ca lingua existi un repertori limitau de uniais que se distinguin dos demais tantu, que poin diferencial as palabras. Os segmentus que tenin esta capaciai se chaman «fonemas». En o mismu contextu encontramos tamén outros suíus con rasgos distintivos: *cama*, *caza*, *capa*, *cara*, i tós estis: /m/, /θ/, /p/, /ɾ/, son fonemas diferentes, son outras frutas distintas, peras, taranxinas, migrás, agruñus, etcétera. Os fonemas son modelus, pero a súa realización concreta nun é sempris idéntica. Igual que manzás, temos diferentes tipus de narandxas, pero as distinguimus ben das migrás i peras. Un fonema nun ten cualiais articulatorias i acústicas exactamenti definías, se trata de un modelu, que temos en a nosa menti, i que nos sirvi pa distinguil entre uniais.

Fonema

Os fonemas son conceptus mentais por os que somos capá de diferencial o significau das palabras. As palabras *cana* i *caña* ejemplifican que a *n* i a *ñ* representan dois fonemas distintus.

3 Fonética i fonoloxía

ALÓFONU

Os fonemas son frutas diferentes; sin embargo, cumu hemus demostrau anteriormente en as palabras *cana*, *candil* i *canchu*, as manzás poiden ser de diferentes tipos, en o casu de estas tres palabras a variación depende da cualia dos súus vidiños da /n/. Igual será diferente a pronunciación da /b/ en a palabra *alambiqui* en comparación con *albarda*, a primeira oclusiva [b] i a segunda aproximante [β]. Estas variantes de un fonema se chaman «alófonos» i poiden depender da posición en a palabra, pero tamén das preferencias individuais, por exemplo, a palabra *araña* se pode pronunciar de maneira cuidadosa cumu [a'ɾapa], con a percusiva (vibrante simple) que fai unha oclusión [ɾ], pero tamén en un contexto menos cuidadoso [a'ɾapa], sin oclusión completa [ɾ̥]. Estas dúas variantes son alófonos do fonema /ɾ/ que dependen do noso idiolecto o do estilo que usamos en o momento de falar.

ASIMILACIÓN

En o proceso de asimilación os súus cambian os seis rasgos normalmente por a influencia dos súus adyacentes. Si o anterior inflúe a o posterior se trata de asimilación progresiva, si é o revés falamos de asimilación regresiva, i si os súus se prestan cualia mutuamente falamos de asimilación recíproca. O rasgo que se transmite pode ser a sonoridade, asimilación de sonoridade, por exemplo, en a palabra *disgusto* [diʒ'ɣustu] a aproximante velar sonora [ɣ] presta a sonoridade a [g] anterior que se realiza de maneira sonora [g]. Si o rasgo afecta é o punto de articulación, por exemplo, en as palabras *un barrenu*, ayantramos a primeira [n] pronunciando [um] con unha nasal bilabial sonora [m] por influencia da bilabial [b] que le segue. En os exemplos anteriores de *candil*, *canchu* i *bancu* tamén se modificou o punto de articulación da [n]. De igual maneira pode velar afectar o modo de articulación, por exemplo, a [o] pronúnciase de maneira nasal [õ] en as palabras *onci* ['õnθi] [V], *ondi* ['õndi] [LM].

3.1.4 Fonoloxía

Os estudos de fonética i fonoloxía teñen unha estreita relación entre si, comparten a metodoloxía de estudo i a súa delimitación nunca é exacta. En xeral, a fonética se ocupa das cualia acústicas i descripción dos súus desde o punto de vista das súas cualia físicas, mentras que a fonoloxía acentúa o aspecto funcional, estudia o funcionamento dos súus en o sistema da lingua. De esta maneira a fonoloxía se aproveita moitas veces, da descripción fonética. Na fonoloxía son máis importantes os fenómenos que implican un cambio de significado, i por tanto

examina máis os fonemas i menos as diferencias entre os alófonos individuais, porque os fonemas componen o sistema fónico da lingua.

3.1.5 Trascrición fonética

A ortografía convencional nun está deseñada para representarlle de maneira gráfica os sons de unha lingua, por iso se usan en fonética i fonoloxía símbolos gráficos especiais de transcrición fonética. Con o fin de regularizar a transcrición de linguas diferentes se estableceu en 1888 o Alfabeto Fonético Internacional (AFI), que permite a descripción de sistemas moi diversos. Desde entón o alfabeto vai modificándose i ampliándose, con a última actualización en 1997. Este alfabeto se caracteriza por ter unha correspondencia fixa i definida entre o símbolo, que pode ser unha letra ou sinal diacrítica, i o son. Se ha establecido tamén a convención de que os símbolos que representan os sons i pertencen a fonética se transcriben entre corchetes [], mentras que os que representan a os fonemas i se relacionan con a fonoloxía se transcriben entre barras //. En xeral, os lingüistas poden registrar os sons de unha lingua con maior ou menor precisión, poden registrar só os fonemas ou tamén os seis alófonos. A transcrición máis conveniente sempre depende da finalidade do estudo. O exemplo da transcrición fonética é só un dos casos que se poden ver, porque tamén é posible registrar a apertura vocálica ou outros detalles.

- ¿Fonética i fonoloxía nun son a mesma cousa?
 - Non. Soa parecido, se ocupan de cousas parecidas pero hai diferenza.
- A mi me soa o mesmo. Lo, ¿cuál é a diferenza entón?
- A fonética describe as cualidades dos sons mentras que a fonoloxía se interesa por a súa función en o sistema da lingua. Por exemplo, cando dices *maire* en lagarteiru a veces alargan a *e* final, pero iso nun cambia o sentido, é un rasgo fonético; sen embargo, si cambian a vocal final tanto que chegan a *mairi*, ya ten outro significado, é un rasgo fonológico.
- Válgalo, vou apuntar.

Trascripción

O mei amigo é de As Ellas pero agó vivi en Valverdi do Fresnu. [M]

FONÉMICA

/o mei a'miɣu 'e daʃ 'eʎaʃ | 'pero a'go 'bibi en bal'berdi do 'fɾeʒnu/

FONÉTICA

[o mei a'miɣu 'e ɔaʒ 'eʎaʃ | 'pero a'ɣo 'βiβi en bal' βeɾði ɔo 'fɾeʒnu]

En a trascripción fonémica solu aparecín os fonemas, en a trascripción fonética se registran os alófonos con máis o menos detalles.

3.1.6 Vocaís i consonantis

O sistema fonolóxico de A Fala está composto de 29 fonemas, 24 consonánticos máis 5 vocálicos.

As fruturas as poemus axhuntas en grupos máis grandes según as súas características, i discírnas, por exemplo, os fruturas secos, as nodos, almendras, etcétera. Da mesma maneira poemus agrupar os súos i fonemas según as súas cualidades acústicas i articulatorias. Os dous grupos principais que tradicionalmente distinguimos son as vocais i as consonantis. As diferencias as notamos en a súa formación. As vocais nun le ponin obstáculos a o airo que sai do pulmón, mentras que as consonantis sí. As diferencias acústicas se deben a súa formación diferente, as vocais son súos con onda acústica periódica, en cambio, as consonantis teñen presenza o compoñente do ruído, que produci o paso do airo por o obstáculos.

As vocais poñen formal o núcleo da sílaba, ademais poñen formal unha sílaba elas solas. En A Fala as consonantis nun teñen esta capacidade.

3.2 SISTEMA VOCÁLICU

3.2.1 Vocaís

Unha das características fundamentais das vocaís é que o airi, que sai de os pulmós por a caviai bucal, nun encontra obstáculos, é idil, sai librimenti; a otra é que esti airi fai vibrar as cordas vocais i así toas as vocaís son sonoras. O suíu resultanti dependi da forma das caviais supraglóticas que caushan a resonancia da onda sonora. A forma das caviais é diferenti pa ca vocal, determiná, por exemplu, por a posición da lingua i os labius, i esta forma influyi en a modificación dos tonus. Os tonus amplificaus se chaman formantis i a súa frecuencia, particularmenti os primeirus dois formantis (F_1 i F_2), caracteriza acústicamenti a vocal resultanti.

En A Fala encontramos cinco vocaís que son capá de distinguil o significau das palabras: *vil - vel - sal - sol - sul*, así que o sistema vocálicu da lingua consta de cinco fonemas: /i/, /e/, /a/, /o/, /u/, que poemus clasifical, según as súas características articulatorias, por a apertura i por a posición da lingua.

VOCAL	anterior	central	posterior
fechá / alta	i		u
meia	e		o
aberta / baixa		a	

Figura 1. Sistema vocálicu de A Fala

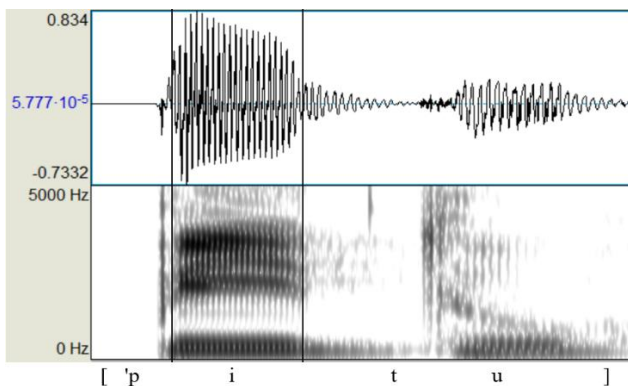

Figura 2. A vocal tónica [i] en a palabra *pitu* ($F_1 = 302$ Hz, $F_2 = 2254$ Hz)

3 Fonética i fonología

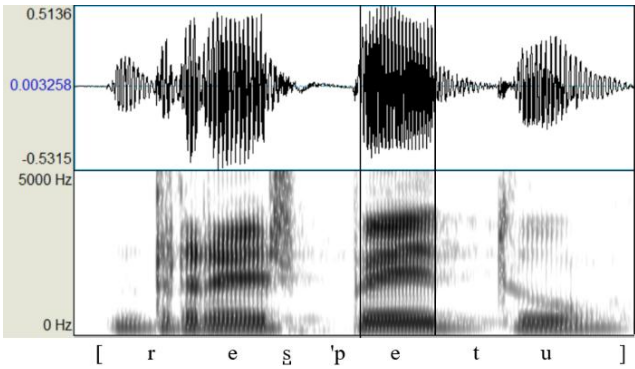

Figura 3. A vocal tónica [e] en a palabra *respetu* ($F_1 = 426$ Hz, $F_2 = 1\,898$ Hz)

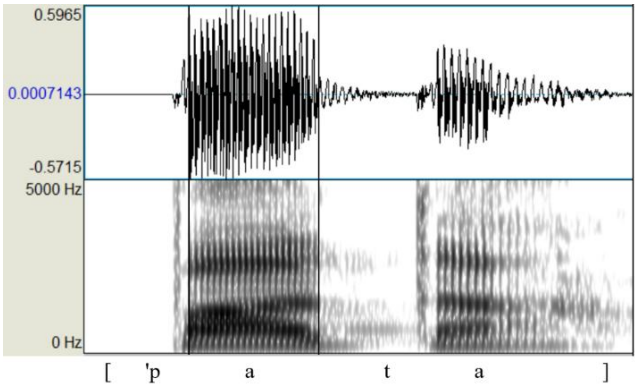

Figura 4. A vocal tónica [a] en a palabra *pata* ($F_1 = 744$ Hz, $F_2 = 1\,168$ Hz)

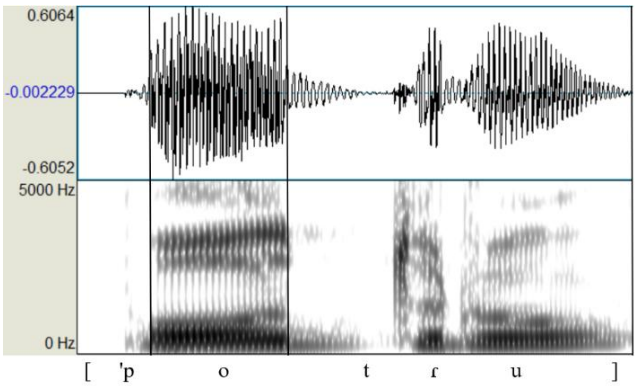

Figura 5. A vocal tónica [o] en a palabra *potru* ($F_1 = 448$ Hz, $F_2 = 821$ Hz)

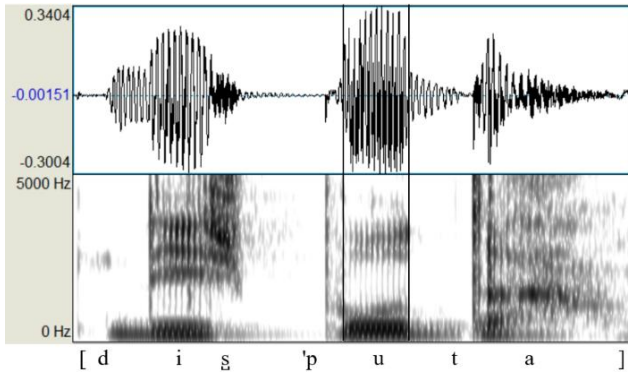

Figura 6. A vocal tónica [u] en a palabra *disputa* ($F_1 = 342$ Hz, $F_2 = 748$ Hz)

APERTURA

A apertura vocálica ten tres graus, as vocais fechás: /i/, /u/; as vocais meyas: /e/, /o/; i a vocal aberta: /a/. Esti sistema de tres graus de apertura coincide con o castellanu, con o aragonés i con o asturianu. En A Fala o contexto lingüístico influyi en a apertura das vocais, por exemplu, en a palabra *capeas* a /e/ está máis aberta que en a palabra *negru*, de maneira paricía encontramos unha /o/ máis aberta en a palabra *boa* en comparanza con *abogau*; sin embargo, estas diferencias nun teñen caracti distintivu, por o tanto as realizacións diferentes son alófonos dos fonemas respectivos.

POSICIÓN DA LENGUA

O movementu da lingua causha cambios de volumen entre a parti anterior i posterior da caviar bucal i de esta maneira influyi en a resonancia i propieais acústicas dos tonus. Según a posición horizontal da lingua clasificamos as vocais cumu anteriores: /i/, /e/, unha vocal central: /a/, i dúas vocais posteriores: /o/, /u/. A posición vertical da lingua tamén xhuga o sei papel, así que cundu articulamos as vocais fechás /i/, /u/ a lingua está en a posición alta, con /e/, /o/ se encontra en unha posición intermeya, i a vocal aberta /a/ ten a lingua en a posición baixa. A posición da lingua se ve influída tamén por o contornu en o que apareci a vocal, en consecuencia as realizacións concretas das vocais poiden sel máis palatalizás (anteriores) o velarizás (posteriores). Esta modificación a observamos particularmente con a vocal /a/, por exemplu, encontramos a realización máis palatalizá en a palabra *labiu*, mentras que en a palabra *pagu* está máis velarizá.

3 Fonética i fonoloxía

LABIALIZACIÓN

En a descripción das vocais poemus consideral tamén outras características tanto articulatorias cumu acústicas. Unha de elas é a función dos labios, que modifican a forma da cavai bucal cundu pronunciamus /u/ i /o/, por isu chamamus a estas dúas vocais labializás, en cambi, os labios carecin de función en a pronunciación de /i/, /e/, /a/, que son as vocais deslabializás.

NASALIZACIÓN

En A Fala unha vocal poi pronuncialsi de maneira nasal, é idil, que o airi nun sai solamenti por a boca, sinón, parcialmenti tamén por o narí. Iсту ocurri cundu unha vocal está síguía por unha consonanti nasal. Esta asimilación poemus observa, por exemplu, en as palabras *man* ['mãn] i *ten* ['tẽn]. En otros subsistemas das linguas románicas a nasalización poi tel a capaciai pa distinguil os significaus; sin embargo, en A Fala as vocais nasais son alófonos das súas respectivas orais.

VOCAIS TÓNICAS I ÁTONAS

O acentu que recai en as vocais tónicas afecta a súa pronunciación i as súas características acústicas. Primeiru, a enerxía articulatoria das vocais tónicas é mayol en comparanza con as átonas. En esti casu son importantes as diferencias entre as vocais átonas i as tónicas, non os valores absolutos. Segundu, esta mayol enerxía afecta tamén a duración, as vocais tónicas suelin sel máis largas que as átonas. Aunque en A Fala nun existen as vocais largas con caracti distintivu cumu en otras linguas, a mayol duración é un dos rasgos constituyentis das vocais tónicas, otra ve observau en comparanza con as átonas. Por último, as vocais tónicas son máis establis, a variación as afecta menos que as átonas.

- A lingua que nun é oficial, nun é unha lingua de verdai.
 - ¿Quín te ha ditu isu?
- Nun sé. Isu se sabi por sí mismu.
 - Ei nunca he uiviu algu así. ¿Qué falan entoncis os que tenin de lingua materna unha que nun é oficial?
- Nun sé. Tú con os teus enreus lingüísticos sempris me levas a contraria.
 - Ya te dixi que había 7 000 linguas en o mundu. ¿Cuántas crees que tenin a etiqueta de «oficial»?
- Nun sé, serán poicas cundu preguntas así.
 - Seguramenti menos de o 5%. ¿I as demais? ¿Nun son linguas por isu? Ei creu que a o tema de a oficialiai se le dá máis importancia do necesariu.
- Vali, aun así me gustaría que fora oficial.
 - A mi tamén.

En a posición átona o final de a palabra o sistema de cinco vocais quea prácticamenti redudíu a tres /i/, /a/, /u/, por esta radón é mui frecuente que as palabras acabin con unha de estas tres vocais, *fonti, cochi, vellu, cuellu, vella*, etcétera. Os falantis percibin as tirminaciós das vocais fechás fácilmenti, i as valoran cumu unha seña identitaria. Sin embargo, é pusibli encontral excepcións, sobre tó as preposicións *sobre, desde, intre* [L], *entre* [MV], as conjuncións *pero, que, aunque, porque* [MV], *porque/pulque* [L], as interjecións *home, sape, oure* [L], *maire* [LM], palabras acortás cumu *cole, guarde, profe*, i os préstamus sin modifical, *eco, yudo, chucho, padrenuestro*.

CINCU CONCEPTUS

As cinco vocais forman cinco conceptus básicos i as súas realizacións concretas poiden vellos afectás por o contorno lingüístico i a súa ve, dependin de ca falanti. Por esta radón as cualiais articulatorias i acústicas de ca elementu nun serán sempre iguais, sinón, que os mismus elementus se diferenciarán sutilmenti en función da súa apertura, palatalización o velarización, nasalización, duración, etcétera; con tó i con isu, sempre corresponderán con un dos cinco modelus mentais que os falantis relacionan con as vocais.

COMPARANZA

O sistema vocálicu do latín clásico tiña cinco vocais cortas i cinco largas con tres graus de apertura, en cambi, o latín vulgal substituí a cantia por a apertura, i así dispuña de sete elementus dividíus en catro graus de apertura.

VOCAL	anterior	central	posterior
fechá /alta	i		u
meyu fechá	e		o
meyu aberta	ɛ		ɔ
aberta / baixa		a	

Figura 7. Sistema vocálicu do latín vulgal

Esti sistema dó orixe as linguas peninsulars, menos o euskera i o caló. Algunhas linguas seguen mantendo os catro graus de apertura, portugués, galego, mirandés, catalán, aranés i valenciano, mentras que outras reduñan os graus meyus /e/, /ɛ/ > /e/, i /o/, /ɔ/ > /o/, pa un solu elementu, castelano, aragonés, asturiano i tamén A Fala. Esta redución vai acompañá en castelano, aragonés i asturiano

con a diptongación posterior do elementu meyu abertu /ɛ/ > /ie/, /ɔ/ > /ue/, por exemplo, en as palabras castellanas *tiempo*, *miedo*, *puerta*, *nuevo*.

A Fala ten o sistema reduído a tres graus de apertura, rasgu que a diferenza notablenente das outras linguas do occidente peninsular, portugués, galego i mirandés. Por outro lado, coincide con o portugués i o galego en a non diptongación, *tempu*, *meu*, *porta*, *novu*, que puría indicar unha evolución parcialmente compartía.

3.2.2 Variación vocálica

En A Fala encontramos abundante variación das vogais *i/e* i *u/o*. Este tema é moi complexo, inclúe as cuestións da identidade, i por o tanto é moi importante para os falantes. A función comunicativa de unha lingua é sin dúbida a primaria; sin embargo, a función identitaria nun ten menos importancia i particularmente en o caso das linguas minorizadas os falantes suelen acentuar este aspecto. O valor simbólico das vogais se demostrou en o proxecto lexicográfico cando os membros da comunidade fexan as correccións do *Dicionariu* (Valeš 2021), entre o 80 i o 90% de estas correccións tocaban o tema das vogais i a súa variación. En estas situacións a veces os falantes ampliaban as posibilidades, deixando evidencia do uso de dúas vogais alternativas, mentras que en outros casos reclamaban unha sola posibilidade, a veces distinta das variantes vigentes. En resumo, nun queda dúbida de que o valor simbólico, o identitario, das vogais fechadas é moi importante para os falantes. A variación das vogais a encontramos tanto comparando as tres variantes, os factores diatópicos, como dentro de cada unha delas, factores diastráticos. A súa influencia a ten tamén as variables lingüísticas, sobre todo a posición da vogal en a palabra.

Variación vocálica *i/e*, *u/o*

Os patróns da variación vocálica nun se fundamentan en unhas regras fixas, pero observando as frecuencias de uso podemos identificar factores que inflúen en esta. Un deles é o diatópico, as diferenzas entre as tres variantes. Por o tanto podemos afirmar que as realizacións con *i-*, *u-* iniciais son máis frecuentes en lagarteiro, por exemplo, *istá* [L], en comparación con as outras variantes, *está* [MV]. Isto nun significa que todos os lagarteiros pronuncien *i-*, *u-* iniciais, tamén hai algúns que suelen usar *e-*, *o-*, igual que hai mañegos i valverdeiros que pronuncian *istá*.

POSICIÓN	lagarteiru	mañegu	valverdeiru
tónica	excepcional	excepcional	excepcional
átona inicial de palabra	i-, u-	e-, u-/o-	e-, o-
átona interior de palabra	-i-, -u-	-i-, -u-	-e-, -o-
átona final de palabra	excepcional	excepcional	excepcional

Figura 8. Resumin da variación das vocais *i/e*, *u/o*

POSICIÓN TÓNICA

A variación a encontramos caishi exclusivamente en a posición átona da palabra. A variación en a posición tónica é unha excepción que confirma a regra, de exemplo poi sirvil a palabra *idil/idel* [LM], con as súas formas *idendu/idindu* [LM], *idemus/idimus* [LM], i a palabra *mismu/mesmu*.

	lagarteiru		mañegu		valverdeiru	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
idil	21	28	33	77		
idel	54	72	10	23		
mismu	65	100	92	99	73	90
mesmu	0	0	1	1	8	10

Figura 9. Variación *i/e* en a posición tónica³

POSICIÓN ÁTONA INICIAL

A variación das vocais *i/e*, *u/o* é mui frecuente en a posición átona inicial de palabra. O patrón general, que se poi observar comparando as tres variedadeas, é o seguinte: en lagarteiru as palabras suelen empezal con unha vocal fechá *i-*, *u-*. En cambiu, en mañegu i valverdeiru con unha meya *e-*, *o-*. Esti patrón, que nun se cumpri sempre, dependi das palabras individuais i das preferencias pessoais. Algunhas palabras solu admitin *e-*, *o-* inicial, por exemplo, *elementu*, *eneru*, *etapa*, *elegancia*, *edai*, *ejemplu*, *orienti*, *ordenal*, *obedecel*, *otoñu*, *obreiru*, mentras que outras tenin unha forma máis habitual, con variación excepcional, por exemplo, *enamoral*, *economía*, *emoción*, *ortografía*, *ofendel*. Sin embargo, quean mutas palabras que admitin variación bastanti libri dos *i/e*, *u/o* iniciais átonus, por exemplo, *incetal* / *encetal*, *iliminal* / *eliminal*, *ificá* / *eficá*, *incaixal* / *encaixal*, *uficiu* / *oficiu*, *uliveira* / *oliveira*, *upinión* / *opinión*, etcétera. A posibilidade de variación dependi dos étimos individuais, é idil, do orixe i evolución das palabras.

³ Os datos venin da *Basi de datos* (Valeš 2024).

3 Fonética i fonoloxía

	lagarteiru		mañegu		valverdeiru	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
in	1664	91	67	3	45	3
en	164	9	2239	97	1748	97
iscuela(s)	65	87	0	0	1	2
escuela(s)	10	13	39	100	47	98
istá	202	85	10	6	7	3
está	35	15	171	94	205	97
ilmanu(s), na(s) irmanus(s), na(s)	50	82	1	2	0	0
elmanu(s), na(s) ermanu(s), na(s)	11	18	61	98	84	100

Figura 10. Variación i/e en a posición átona inicial de palabra⁴

	lagarteiru		mañegu		valverdeiru	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
uliveira(s)	25	93	17	43	6	27
oliveira(s)	2	7	23	57	16	73
uivíu, uivía	21	100	13	52	2	14
oivíu, oivía	0	0	12	48	12	86

Figura 11. Variación u/o en a posición átona inicial de palabra⁵

POSICIÓN ÁTONA INTERIOL

En a posición átona interiol da palabra encontramos tamén mutus cashus de variación vocálica. En consonancia con a situación anterior, hai mutas palabras que nun pirmitin a variación i/e, u/o, por exemplu, *bellota*, *detalli*, *fenómenu*, *fermental*, *borral*, *borracheira*, *botón*, *contal*, i un larguísimu etcétera. Tamén existin palabras que tenin unha das dúas formas dominante, por exemplo, *importancia* é mutu máis frecuente que *impurtancia* [L].

En as palabras que pirmitin a variación, se puirían esperal as mesmas diferencias entre as varieais cumu en o cashu anterior; sin embargo, os datos revelan que o lagarteiru i o valverdeiru cumpnin con esta hipótesis, mentras que o mañegu se inclina por as vocais fechás -i-, -u-, tal cumu está expostu en a maioría dos exemplus.

⁴ Os datos venin da *Basi de datus* (Valeš 2024).

⁵ Os datos venin da *Basi de datus* (Valeš 2024).

	lagarteiru		mañegu		valverdeiru	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
mitía	20	100	18	82	1	10
metía	0	0	4	18	9	90
siría	32	94	20	95	2	5
sería	2	6	1	5	36	95
dispois	31	13	207	82	228	90
despois	205	87	44	18	25	10
nicisital ⁶	17	89	0	0	0	0
necesital ⁷	2	11	23	100	27	100

Figura 12. Variación i/e en a posición átona interior de palabra⁸

	lagarteiru		mañegu		valverdeiru	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
cumía	29	84	42	100	5	28
comía	2	6	0	0	13	72
cuchinu(s)	27	100	47	89	17	100
cochinu(s)	0	0	6	11	0	0
Purtugal	55	100	9	64	15	26
Portugal	0	0	5	36	42	74
portugués(a) ⁹	15	88	24	71	4	11
portugués(a) ¹⁰	2	12	10	29	32	89
pusibli ¹¹	11	100	19	79	3	20
posibli ¹²	0	0	5	21	12	80

Figura 13. Variación u/o en a posición átona interior de palabra¹³⁶ Incluías toas as formas do paradigma verbal.⁷ Incluías toas as formas do paradigma verbal.⁸ Os datus venin da *Basi de datus* (Valeš 2024).⁹ Incluías as formas do plural.¹⁰ Incluías as formas do plural.¹¹ Incluías as formas dirivás.¹² Incluías as formas dirivás.¹³ Os datus venin da *Basi de datus* (Valeš 2024).

A variación das vocais átonas se ve influía tamén por a armunía vocálica i a metafunía. De exemplu poiden servir as palabras *bindición*, *binditu*, *binificioshu* [LM], *pitición* [L], *pisimista* [L], *ijirciciu* [L]. Un exemplo intereshanti é a palabra *ubjitivu* [L] i *objetivu* [L], que poi tel estas dúas formas en lagarteiru, as vocais fechás van xuntas, i as meyas tamén, pero dibíu a armunía vocálica nun se suelen mixtural as vocais meyas con as fechás **ubjetivu*.

POSICIÓN ÁTONA FINAL

Cumu se ha mentau anteriolmenti, en A Fala hai poicas palabras que acaban con unha vocal meya -e, -o. As palabras frequentis, cumu as preposicións *sobre*, *desde*, *entre* [L], *entre* [MV], i as conjuncións *pero*, *que*, *aunque*, *porque*, *purque* nun se ven afectás por a variación, salvu en os cashus de hipercorrección, sobre tó en a forma escrita. Por tantu, as formas **peru*, **desdi*, **entri/intri* i **sobri* aparecen solu de maneira residual. As interjeccións *home*, *sape*, *oure* [L], *maire* [LM], as palabras acortás, *cole*, *garde*, *profe*, i os préstamus sin modificál, *eco*, *yudo*, *chucho*, *padrenuestro* tampocu pirmitin variación. En cambi, encontramos variación en as palabras relacionás con algún campu específico, por exemplo medicina, cuandu algunhos falantis modifican as palabras según as regras morfológicas de A Fala, mentras que otrus as ushan de maneira original, tal i cumu han surgíu en a comunicación, *ibuprofeno* / *ibuprofenu*, *glúteo* / *glúteu*, *faringe* / *faringi*.

Armunía vocálica, metafunía

A armunía vocálica afecta a vocais que nun están unha a o lau da outra con o fin de facilitarl a súa pronunciación. Metafunía é un cashu especial, cuandu a vocal fechá da sílaba posterioll afecta a anterioll, por exemplo, *metafunía* [LM], *binditu* [LM], *pisimista* [L].

- A verdais é que a fonética o final pareci bastanti aburría, ei esperaba algu máis divirtíu.
 - O sintu, pero necesitu describil de maneira exacta cómu se pronuncia a lingua.
- ¿Pero pa que metis as tablas con tós os númerus?
 - Isu é pa que sepas que nun é tan simpli cumu pa idil: "se pronuncia ['beĩzu] i puntu". A lingua é un organismu vivu, mui complícau i mutas vedis fain farta porcentajis pa sabel qué é máis frecuente i qué menos.
- Vali, pero desanimas a calquera.
 - Eris un gruñón.

3.3 SISTEMA CONSONÁNTICU

3.3.1 Consonantis

O sistema consonánticu de A Fala consta de 24 fonemas. A articulación das consonantis se caracteriza por un obstáculo que dificulta a seida do airi i poi sel a causha do ruíu, ondas aperiódicas, que se produdin cuandu o airi pasa por el. A forma (mó de articulación) i posición (puntu de articulación) do obstáculo caracterizan a articulación das consonantis xhuntu con a activiai das cordas vocais (sonoriai).

MÓ DE ARTICULACIÓN

O mó de articulación describi o pasu do airi i a forma do obstáculo. Según esti criteriu poemus dividil as consonantis en dois grupos: obstruyentis i sonantis. Duranti a articulación das obstruyentis se fecha a seida do airi completamenti (oclusión) o se estreita o fluju, que produdi fricción, por tantu a subdivisión en oclusivas i fricativas. As sonantis tamén ponin obstáculo a seida do airi, pero nun se produdi a fricción, a onda sonora é periódica. Entre as sonantis pertencin as aproximantis, as consonantis nasais i as líquidas, que son as laterais i as róticas (vibrantis).

PUNTU DE ARTICULACIÓN

O puntu de articulación defini en qué parti do aparatu fonaol se produdi o obstáculo. En a descripción se usha tradicionalmenti a parti pasiva, por exemplu, os dentis, que poin fechal a seida do airi, sendu a parti activa a lingua. A forma da lingua, que funciona cumu a parti activa, se describi solu excepcionalmenti, por exemplu, unha fricativa apicoalveolal, pa destacal que é o ápici da lingua o que forma o obstáculo.

SONORIAI

Según a activiai das cordas vocais distinguimus entre as consonantis sonoras, as cordas vibran, i sordas, as cordas nun vibran. A vibración das cordas vocais produdi o tonu básico que se modifica por o aparatu fonaol i por pasal por o obstáculo. Si as cordas nun vibran, o suíu se forma por o pasu do airi por o obstáculo, por exemplu, en a articulación de /p/ os labius (obstáculo) impin a seida do airi (oclusión) i o suíu se produdi cuandu os labius se abrin (explosión).

3 Fonética i fonología

CONSO- NANTI	bilabial		labio- dental		inter- dental		dental		alveolar		pre- palatal o post- alveolar		palatal		velar	
	-	+	-	+	-	+	-	+	-	-	+	-	-	+	-	+
sonorai																g
oclusiva	p	b					t	d							k	
fricativa			f		θ				s	z	ʃ	ʒ			x	
africá											ʧ	dʒ				
aproxí- manti													j			
lateral										l			ʎ			
percusiva										r						
vibranti										r						
nasal		m								n				ɲ		ŋ

Figura 14. Sistema consonánticu de A Fala

3.3.2 Obstruyentis oclusivas

En a pronunciación das obstruyentis oclusivas os órganos articulatorius chegan a formal un obstáculo que fecha completamenti a seida do airi, a fasi de oclusión. Cuandu os órganos articulatorius se separan, se abri o pasu do airi de repenti i se produci a fasi de explosión, que realmenti causha o suíu. Por tantu, nos encontramos a vedis tamén con a terminoloxía obstruyentis explosivas. Desde o puntu de vista acústicu, a fasi de oclusión representa a ausencia de enerxía i de suíu, en o espectrograma se ve unha zona en blancu, mentras que a fasi de explosión é un ruíu, onda aperiódica, se trata de un período mui cortu con muta enerxía que denominamus barra de explosión. As obstruyentis oclusivas de A Fala son /p/, /b/, /t/, /d/, /k/ i /g/. En o seguinte espectrograma están visiblis as oclusións de /p/ i /t/.

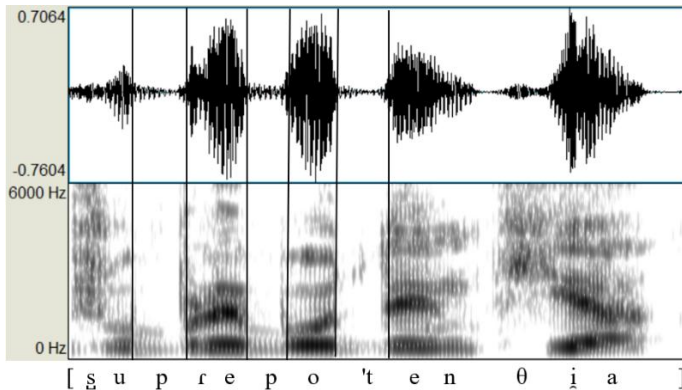

Figura 15. As oclusivas sordas /p/ i /t/ en as palabras *su prepotencia* [L]

OCCLUSIVAS BILABIAIS /p/ i /b/

As dúas oclusivas bilabiaais tenin en común que o obstáculo do pasu do airi o forman os labios. Se diferencian en a activiaí das cordas vocais, a consonanti /p/ é sorda, mentras que a /b/ é sonora.

Os fonemas oclusivos bilabiaais aparecin a principius da palabra o en o interior, o final da palabra se encontran de maneira excepcional, solu en os préstamos de outras linguas *club*, *música pop*.

En as palabras *septiembre* / *setiembre* i *séptimu* / *sétimu* o fonema /p/ poi aparecer en a pronunciación cuidadosha, en unha charla casual normalmente quea omitíu. A ortografía pirmiti dambas formas. En cambi, en as palabras

3 Fonética i fonoloxía

psicología, *psicólogo*, a «p» solu apareci en a forma escrita, por etimoloxía, i nunca en a pronunciación.

As palabras que en latín levaban o prefijo *sub-* se realizan en as dúas formas, con /b/ i sin /b/. Os datos dispoñibles en a *Basi de datos* (Valeš 2024) sugieren que a omisión, por exemplo, *subvención*, *susistil*, *susidiu*, é un poico máis frecuente en comparación con o mantinimento, *subvención*, *subsistil*, *subsidiu*. En tó cashu as preferencias dependen das palabras concretas i tamén dos factores estilísticos (diafásicos).

Según Andrés Díaz (2013, p. 147-148) existía en a Edai Media oposición o ben entre a bilabial oclusiva sonora /b/ i a labiodental fricativa sonora /v/ o entre a primeira i a súa variante fricativa /β/. Esta oposición se mantén actualmenti en portugués (parti central i meridional), en catalán (incluías as Islas Balearis) i valenciano (exceptu apitxat). En A Fala ha desaparecíu esta oposición fonolóxica, igual que en a mayol parti da península ibérica, pero en a ortografía nos encontramos con as grafías «b» i «v» que fayin referencia a esta situación pasá.

OCCLUSIVAS DENTAIS /t/ i /d/

A articulación das dentais se produci por a oclusión que caushan os dentis i a coroa da lingua. Igual que en o cashu do par bilabial, as dúas se distinguen por a sonoriedade, sendu o fonema /t/ o elemento sordo i o fonema /d/ o sonoro.

Os fonemas oclusivos dentais /t/ i /d/ caishi nunca aparecen a o final da palabra, ni en as palabras que o teñan en a súa lingua de orixe, por exemplo, *chalé*, *carné/calné*, del francés *chalet*, *carnet*, o *interné/intelnet* del inglés *internet*, ni tampoco dondi esti existi en o sei paralelo en castelano, *paré*, *verdai*, *navidai* [LV], *Madri* [LV]. Aun así, de maneira excepcional, poiden aparecer formas con unha oclusiva dental final, por exemplo, *quad*, *táblet*, *laú* o *laúd*.

En comparación con os étimos latinos i os seis equivalentes castelanos notamos que o fonema /d/ se perdi en mutos contextos. Típicamenti se perdi en a posición intervocálica en os participios, por exemplo, *falau*, *cumíu* [L], *vivíu*, *dau*, *estau* [MV], pero tamén en outras palabras que se ushan en as tres variedades, *meu*, *roa*, *prau*, *ná*, *ca*, etcétera.

Observando as tres variedades notamos as perdas máis frecuentes do fonema /d/ en mañego, por exemplo, *ciai* [M], *ciudai* [LV], *mecu* [M], *médicu* [LV], *boa* [M], *boda* [LV], *queal* [M], *quedal* [LV], *pil* [M], *pidil* [LV], *vea* [M], *veda* [LV], *moa* [M], *moda* [LV], *fígau* [M], *fígaðu* [LV], *ayantri* [M], *adientri* [LV], palabras que en lagarteiro i valverdeiro acaban en *-dol*, *bañaol* [M], *bañadol* [LV], *labraol* [M], *labradol* [LV], palabras que en lagarteiro i en valverdeiro acaban en *-dai*, *actualiai* [M], *actualidai* [LV], *amabili* [M], *amabilidai* [LV]. Sin

embargu, nun se trata de un patrón completamenti regulal, porque encontramos tamén excepcións, *cantiai* [LM], *balbariai* [LM], etcétera.

A frecuente pérdida do fonema /d/ en mañegu nun se prududi sempris. Exemplo contrariu sirían as palabras de tipu *seida* [MV], *seya* [L], *queidu* [MV], *queyu* [L]. Otru exemplo contrariu é a perda de *d-* inicial, que é máis frecuente en lagarteiru, por exemplo, en as palabras: *iscansal* [L], *iscarzu* [L], *iscalabral* [L], aunque nun é exclusiva de esta varieai, *udia* [LM], *escalabral* [MV], *ondi* (dondi).

Entre as tres varieais é o valverdeiru o que sueli conserval máis o fonema /d/, por exemplo, *podel* [V], *poel* [M], *puel* [L], *rodal* [V], *roal* [M], *rual* [L], *levadura* [V], *levaura* [LM], *codu* [V], *co* [LM].

Unha observación interesanti é a distribución desigual dos fonemas dentais /d/ i interdentais /θ/ entre o lagarteiru i o mañegu. Desde o punto de vista etimolóxico é probabli que toas as palabras que se usharán de exemplo, se pronunciaran con /d/ en o pasau, situación da que nun temos pruebas. Sin embargo, actualmenti encontramos en lagarteiru as palabras *podu* [L] i *millidu* [L] i o mismu tempu *gozu* [L] i *traducil* [L]; en cambiu, en mañegu xhustu o revés, *pozu* [M] i *millizu* [M], pero *godu* [M] i *tradudil* [M]. Naturalmenti, é probabli que esta variación se deba a distinta influencia do castellanu.

OCCLUSIVAS VELARIS /k/ i /g/

A articulación das oclusivas velaris supón o contacto entre o velu do paladal i o dorsu da lingua que impí o pasu do airi. En esti pal /k/ é o elementu sordu, mentras que /g/ é o sonoru.

Igual que en os cashus anterioris A Fala evita as palabras que acaban en unha oclusiva velal, as excepcións son as palabras *zinc* i *blog*.

O suíu que sigui a oclusiva poi modifical o punto da súa articulación, así que antes de unha vocal anterior /i/, /e/ o punto de fechi é máis ben postpalatal, *alam-biqui*, *querel*; mentras que antes de unha vocal posterior /o/, /u/ o punto é postvelal, *cubu*, *coixu*. Naturalmenti as consonantis adyacentis tamén poiden modifical a pronunciación, por exemplo, en a palabra *crabiu* a oclusión será postpalatal. Por esta razón existi a terminoloxía alternativa «dorsal» pa etiquetar estas oclusivas, porque o dorsu da lingua sempris está involucrau. Aun así, en esta publicación se ha optau por a denominación tradicional que se refiri as partis fixas do aparato fonaol.

ALÓFONUS DAS OCLUSIVAS SONORAS

As oclusivas sonoras /b/, /d/ i /g/ tenin ca unha o sei alófonu que se realiza cumu aproximanti [β], [ð] i [ɣ]. Nun se trata de fricativas porque a articulación fricativa supón máis enerxía articulatoria sendu o canal da seida do airi máis estreitu. Acústicamente nos encontramos con máis fricción, ondas aperiódicas. En cambio, as aproximantis nun requirerin tanta enerxía, o airi sai de maneira máis libri, porque o canal nun está tan estreito. Se producin resonancias con a súa estrutura de formantis.

Os alófonos aproximantis os encontramos en a distribución complementaria a os oclusivos. As consonantis oclusivas [b], [d], [g] se realizan a principius do tactu (dispois de unha pausa), ademais [b] i [g] tamén dispois de os fonemas nasais /m/ i /n/, mentras que a oclusiva dental [d] se pronuncia dispois de unha consonanti nasal /n/ o lateral /l/. Os alófonos aproximantis [β], [ð] i [ɣ] aparecin dispois en as demais posicións, é idil, dentru do

tactu, si nun precedi unha pausa, i si nun antecedi unha nasal, i en o cashu da [ð] tampocu unha lateral. As regras de distribución complementaria poin velsi afectás por o estilu da pronunciación, en unha pronunciación informal relajá poin aparecel os alófonos aproximantis en os contextus a os que nun pertencin, por exemplu, *inglés* [iŋ'ɣlés], *vengalsi* [beŋ'ɣalsi].

Otru tema relacionau con o fonema dental oclusivu sonoru /d/ é a pusibli existencia de realización interdental fricativa sonora que Rey Yelmo (1999, pp. XVIII-XIX) considera cumu un fonema i, ademais, o diferencia en a ortografía con un grafema distintu, unha «d» subrayá. De esta maneira distingui entre a realización fricativa (aproximanti) dental en as palabras *idea*, *idiota*, *naidi*, *radiu*, *cadea*, i a fricativa interdental, que solu existi en lagarteiru i mañegu, en as palabras *adeiti* [LM], *idel* [LM], *radón* [LM], *vidiña* [LM], *dorra* [LM], *naturaleda* [LM], etcétera. As mesmas palabras levan en valverdeiru o fonema interdental fricativu sordu /θ/, *aceiti* [V], *dicel* [V], *razón* [V], *viciña* [V], *zorra* [V], *naturaleza* [V]. Sin embargo, o análisis espectrográfico solu ha identificau un tipu de alófonu da dental oclusiva /d/, a antis descrita aproximanti dental sonora [ð], que ten o locus dos F2 arreol de 1 800 Hz. En outras palabras, que as [ð] en as palabras *ideas* i *vedis* se pronuncian de maneira idéntica. As únicas diferencias que poin surgil son as ocasionás por a asimilación con os suíus vidiñus.

Distribución complementaria

Situación en a que os alófonos tenin difínú o contextu en o que aparecin. En un contextu dau generalmenti apareci un alófonu o outro.

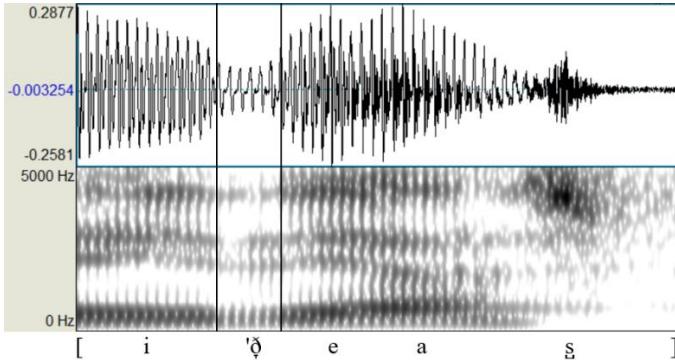

Figura 16. Aproximanti dental sonora en a palabra *ideas*. Locus 1 821 Hz

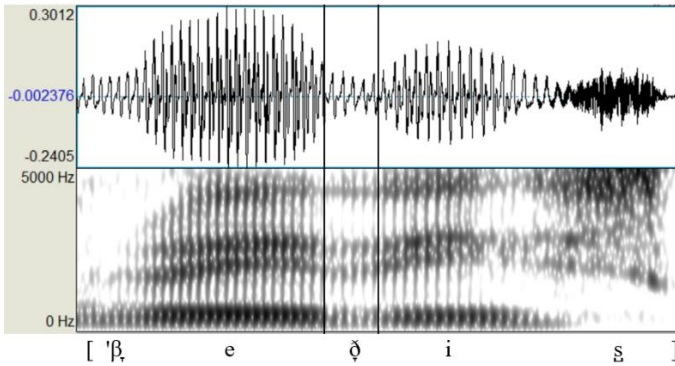

Figura 17. Aproximanti dental sonora en a palabra *vedis*. Locus 1 764 Hz

Otra verificación se realizou por uivíu dos falantis. A os dois paris anterioris se han añaíu palabras modélicas, por exemplu, *cadea*, *radiu*, *modestu* versus *vidiñu* [LM], *radón* [LM], *naturaleda* [LM]. As palabras se han consultau con varius falantis pero ningún de elis ni de elas percibía unha diferenca. Por regra xeral, as realizacións concretas poiden dependel dos fonemas adyacentis, que modifican o lugar de articulación; sin embargo, en esti casu concretu nun se ha conseguíu comprobalo, ni con os espectrogramas, ni con as consultas con os falantis a existencia de unha diferenca significativa en as realizacións da aproximanti dental sonora [ð].

3.3.3 Obstruyentis fricativas

As consonantis obstruyentis fricativas ponin un obstáculo a seida do airi, pero, a diferenza das oclusivas, nun fechan completamenti a seida, solu dificultan o paso do airi. Cando o airi pasa por o obstáculo, se produci o ruído da fricción característico das fricativas.

En A Fala existen sete fonemas obstruyentis fricativus: /f/, /θ/, /s/, /z/, /ʃ/, /ʒ/, /x/; sin embargo, este subcapítulo se dedica solamenti a dous de eles: /f/ i /x/, porque os demais se describirán en o seguinte, dedicau as sibilantis.

FRICATIVA LABIODENTAL /f/

A realización de este fonema se corresponde con a súa denominación, é idil, que o canal do airi, dondi se produci a fricción, o forma o labiu de abaixo i os dentes superioris. As cordas vocais nun vibran, así que se trata de un fonema sordo.

A fricativa labiodental /f/ solu aparece a o principio da sílaba, por conseguinte tampoco a encontramos en a posición final de palabra, *café*, *afición*, *profesora*, etcétera.

Con respecto a realización de a F- inicial latina, notamus que as tres varíeis de A Fala pertencen a o grupo das linguas que conservan esta consonante, igual que o portugués, galego, asturiano (central i occidental), mirandés, aragonés, catalán i valenciano. As palabras *fillu*, *figu*, *folnu* [L], *fornu* [MV], *fumu*, *foici*, *fariña*, *ferru*, *folla*, i mutísimas máis, conservan a F- etimolóxica en contraste con o castelano vidiño, asturiano oriental i o aranés.

FRICATIVA VELAL /x/

Cando o dorso da lingua se aproxima a o velu do paladar pa dificultar a seida do airi i as cordas vocais nun vibran se produci a consonante velar fricativa sorda /x/. As ondas producíase por a fricción son aperiódicas.

A posición da constricción dependi da vocal que sigui. En as palabras *jineti*, *jefi*, *jardín*, *jota*, *juniu* podemos observar que a aproximación da lingua vai desde a posición postalveolar [ç] antes de /i/ hasta uvular [χ] antes de /u/.

Igual que o fonema anterior, o velar fricativo sordo solu aparece a o inicio da sílaba, *paisaji*, *general*, *rodaja*, *jamón*, *jerarquía*, *juzgal*.

En algunhas zonas de fala castelana, incluso en as colindantes con os tres lugares, aparece a realización aspirada laríngea [h] que se produci en ve da F- inicial latina *hijo* ['hixo], *hoja* ['hoxa], *horno* ['horno], dondi as tres varíeis conservan a F- *fillu*, *folla*, *folnu* [L], *fornu* [MV]. Ademais, a realización aspirada [h] en castelano a encontramos tamén como alófono da velar fricativa sorda /x/, especialmente en os contextos informais, cast. *jefe* ['hefe], *juniu* ['hunjo], *ejemplo*

[e'hemplo]. En cambi, en niñunha das tres varieais se han observau as realizacións aspirás laríngeas [h], a diferenza do restu de Extremaúra, por o tanto, en A Fala se pronuncia de maneira sistemática con unha velal fricativa sorda: *jefi* ['xefi], *juniu* ['xuniu], *ejemplu* [e'xemplu], etcétera.

3.3.4 Sibilantis

Desde o punto de vista fonéticu as sibilantis nun forman un grupo de suíus especial, se trata de obstruyentis fricativas i de obstruyentis africás que se realizan en a parti anterior o central do aparatu fonaol. En esta publicación se tratan en un subcapítulo aparti a causha da súa importancia en o sistema fonolóxico de A Fala. Esta se debi a o valol identitariu que le atribuyin os falantis.

As fricativas sibilantis se articulan con muta enerxía acústica i produdin un ruíu característicu cuandu o airi pasa por o puntu estreitu. As africás combinan a pronunciación oclusiva i a fricativa. En a primeira fasi, a fasi de oclusión, se interrompi a seida do airi, en a segunda fasi o obstáculo se abri de maneira gradual, sin explosión, i deixa sel o airi por un canal estreitu, produdindu a fricción.

O sistema das sibilantis incluyi cuatru o seti fonemas, dependendu da varieai. En lagarteiru i mañegu están preshentis os sigüentis seti fonemas: /θ/ - interdental fricativa sorda (*cincu*), /s/ - apicoalveolal fricativa sorda (*pasu*), /z/ - apicoalveolal fricativa sonora (*casha*), /f/ - prepalatal fricativa sorda (*caixa*), /ʒ/ - prepalatal fricativa sonora (*beixhu*), /tʃ/ - prepalatal africá sorda (*chegal*), /dʒ/ - prepalatal africá sonora (*narandxa*). En valverdeiru o sistema está reduíu a cuatru fonemas sibilantis: /θ/, /s/, /f/ i /tʃ/.

	interdental		apicoalveolal		prepalatal	
	sorda	sonora	sorda	sonora	sorda	sonora
fricativa	θ		s	z	f	ʒ
africá					tʃ	dʒ

Figura 18. Fonemas sibilantis de A Fala

EVOLUCIÓN I COMPARANZA

O sistema das sibilantis en A Fala é máis compleju en comparanza con outras linguas románicas da península ibérica. Poemus observar que o repertoriu das sibilantis é abundanti, igual que en o galaicu-purtugués i o castellanu medievais que dispuñían de seti fonemas /s/, /z/, /ʃ/, /ʒ/, /ts/, /dz/ i /tʃ/, i ademais, dependendo da época i área geográfica a realización da prepalatal fricativa sonora /ʒ/ alternaba con a africá /dʒ/.

	apicoalveolal		dentoalveolal		prepalatal	
	sorda	sonora	sorda	sonora	sorda	sonora
fricativa	ʃ	ʒ			ʃ	ʒ
africá			ts	dz	tʃ	

Figura 19. Fonemas sibilantis en galaicu-purtugués i castellanu medievais

Referíndusi o castellanu i galaicu-purtugués medievais hai que tel en conta que nun se trataba de sistemas homogéneos. As realizacións concretas dependían da época i naturalmenti da variación diastrática, diafásica i diatópica. Por estas razóns as descripcións que se refieren as formas medievais sempris incluyin certu grao de simplificación.

Comparandu os fonemas individuais notamus que A Fala nun ha conservau o sistema medieval, sinón, que siguiu en a evolución das sibilantis sin reducil sustancialmenti a súa cantia. En algunhos aspectus se pareci a evolución castellana, asturiana i galega; por exemplu, por a existencia da interdental fricativa sorda /θ/ (*ceu*), mentras que en outros siguiu a evolución portuguesa, conservación dos fonemas /z/, /ʃ/ i /ʒ/. En xeral, as linguas románicas da parte occidental da península diban reduciu os sistemas de sibilantis. O castellanu chegou a solu tres: /θ/, /s/, /tʃ/; o portugués a catru: /s/, /z/, /ʃ/, /ʒ/; o galego tamén a catru: /θ/, /s/, /ʃ/, /tʃ/; i o asturianu a cinco si se incluyi a che-vaqueira presenti en algunhas varieais: /θ/, /s/, /ʃ/, /tʃ/, /ts/. Solu o mirandés ten o sistema igual de compleju, porque dispón de seti sibilantis: /s/, /z/, /ʃ/, /ʒ/, /ʃ/, /ʒ/, /tʃ/. De esta comparanza brevi notamus que as sibilantis diferencian A Fala notablimenti das demais linguas do occidnti peninsulal.

FRICATIVA INTERDENTAL /θ/

O ápici da lingua forma o puntu estreitu con os dentes superioris, o aire que sai produciu ondas aperiódicas, características das fricativas. Se trata de unha consonante sorda, as cordas vocais nun vibran; sin embargo, antes de unha consonante sonora pódese aparecer o seu alófono sonoro [ð], *juzgal, juzgau, noviazgu, puzli* [V].

Por regra xeral, a consonante interdental fricativa sorda aparece a o inicio da sílaba. Encontrámonos moitas palabras que nun cumpren con esta regra, por exemplo, as catro palabras do párrafo anterior. As palabras que en castelán tenen /θ/ en a posición implosiva, o final da sílaba, chegan a articulación alveolar /s/ en A Fala, *pisca, esquerda/esquerda, gaspachu, brisna, intisnal* [L], *entisnal* [MV], *lesna, pilliscal, biscochu, rosna, bisgu* [LV], que se corresponden, en algúns casos, con o portugués e o galego.

En A Fala nun se han rexistrado casos de seseo tal como en o castelán meridional e hispanoamericano, é dicir, que tódolos falantes son "distinguidos", distinguen entre os fonemas /s/ e /θ/.

O fonema interdental /θ/ ten o seu orixe en as secuencias latinas KE, I, KJ, TJ, que evolucionaron a unha africada medieval /tʃ/; esta se fricativizou en portugués a unha predorsodental /ʃ/ (parte central e o sur) e a apicoalveolar /s/ (parte do centro e o norte), mentres que en A Fala, galego, castelán e asturiano se ayantrou ata chegar a o fonema interdental /θ/, por exemplo, CIVITĀS > /tʃib'dade/ > /siu'dad/ > *ciudai* [θiũ'ðai] en valverdeiro e *ciái* [θiái] en mañego.

A africada sonora medieval /dʒ/ seguiu en valverdeiro a mesma evolución que en castelán, galego e asturiano, fricativizándose primeiro, desonorizándose despois e ayantrándose /dʒ/ > /z/ > /s/ > /θ/, por exemplo, *viciñu* [V], *doci* [V], *zorra* [V]. En cambio, en lagarteiro e mañego nun chegou a fricativizarse e evolucionou a unha oclusiva dental /d/, con o seu alófono aproximante [ð], *vidiñu* [LM], *dodi* [LM], *dorra* [LM]. Sin embargo, como se ha comentado anteriormente, esta evolución o nun ha sido sistemática, o han influído factores de contacto posterior, por o cal encontramos diferenzas entre o lagarteiro e o mañego, *gozu* [L], *godu* [M], *podu* [L], *pozu* [M], *traducil* [L], *tradudil* [M].

Seseo

Pronunciación da dental /s/ en ve da interdental /θ/. En castelán a pronunciación *cinco* ['siŋko]. En A Fala nun existe o seseo, tódolos falantes diferencian entre a /s/ e a /θ/. Sin embargo, algunhas palabras se escriben e pronuncian con «S» /s/, mentres que os seus correlatos en castelán se escriben con «Z» e pronuncian con /θ/, por exemplo, *pisca, gaspachu, biscochu, esquerda*.

FRICATIVAS APICOALVEOLARIS /s/ i /z/

A descripción das cualiais articulatorias das sibilantis /s/ i /z/ é un tema bastante complicau, porque surgi a incertidumbri de saber cuál é o tipu de articulación que se usha en A Fala, si a apicoalveolal, igual que en a parti norti da península (castellanu, galegu, asturianu, portugués septentrional), o a predorsodental, igual que en a parti sur da península (portugués estándar do sur i o centru, castellanu en as partis meridionais).

Algunhos autoris, por exemplu, Maia (1977, p. 195), Andrés Díaz (2013, p. 173), definen a sibilanti /s/ cumu apicoalveolal, conformi con os datus tradicionais do *ALPI* (Navarro Tomás 1962). En a *Cartografía lingüística de Extremadura* (González Salgado 2005), puntu Cc 101, se describi o elementu sordu cumu unha ese «coronal plana» i González Salgado (2003 p. 594) defini a ese de As Ellas cumu «ápico-coronal». En cambi, Vasconcelos (1933, pp. 170-171) proclama que as sibilantis tradicionais das tres localiais son as apicoalveolaris, as chama «côncavo», pero que en os seis viaixhis posterioris (entre 1929 i 1930) ha detectau a introducción progresiva das predorsodentais, normativas do sur de Portugal, as chama «convexo», que registraba especialmente en o ushu da lingua dos falantis novus.

Partindu das descripcións que dan as dúas realizacións Martínez Celdrán i Fernández Planas (2007) distinguimus a /s/ apicoalveolal, que ten o primel picu de máxima intensiai entre 3 400 i 4 622 Hz, mentras que a predorsodental ten o primel picu máis prominenti arreol de 6 230 Hz. O análisis dos espectrogramas de A Fala revelou diferencias levis entre as mulleris, que suelin tel o picu de máxima intensiai máis altu, entre 4 000 i 5 000 Hz, i os homis, que o tenin un poicu máis baixu, entre 2 600 i 3 600 Hz. Os datus que se han analizau apuntan entoncis, sin espaciu a duda, a realización apicoalveolal sorda. Esta pronunciación, con ápicu da lingua chocandu os alveolus en a pustura cóncava, nun é estridentí, dibíu a o caracti palatal i mate, máis apagau, que se refleja en os reforzus horizontais dos espectrogramas.

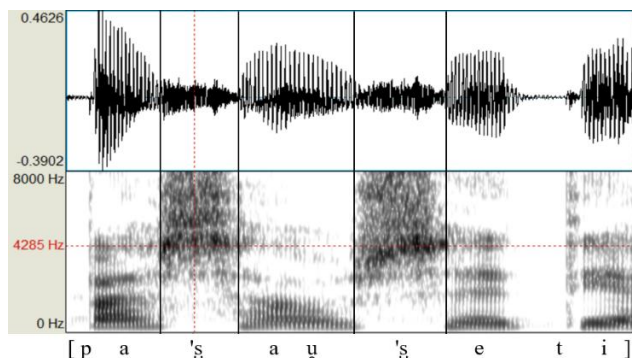

Figura 20. Realización das /s̺/ en as palabras *pasau seti*, por unha falanti feminina lagarteira, con o picu de máxima intensiai a 4 285 Hz

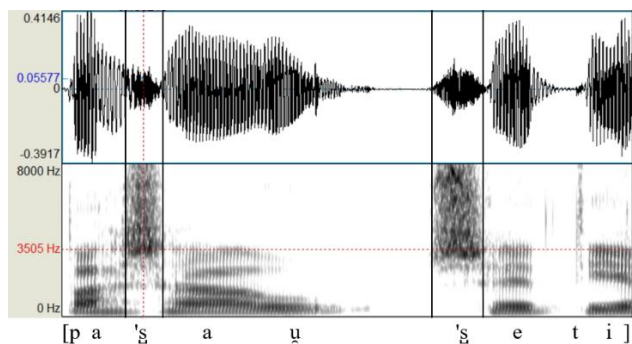

Figura 21. Realización das /s̺/ en as palabras *pasau seti*, por un falanti masculinu mañegu, con o picu de máxima intensiai a 3 505 Hz

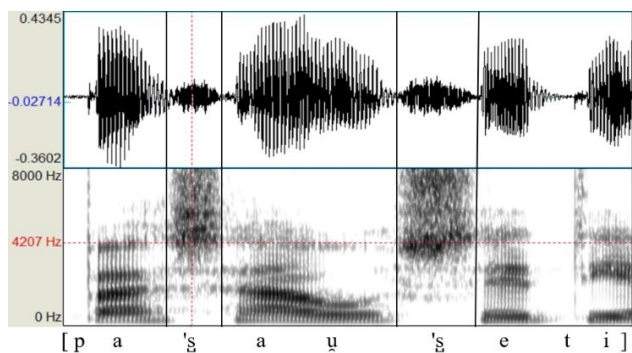

Figura 22. Realización das /s̺/ en as palabras *pasau seti*, por unha falanti feminina valverdeira, con o picu de máxima intensiai a 4 207 Hz

3 Fonética i fonoloxía

A fricativa apicoalveolal sonora /z/ é o par sonoro da /s/ sorda, é idil, o puntu i mó de articulación son paricíus, acompañau con a vibración das cordas vocais, que se refleja en os oscilogramas en os pulsus glotais. Esti fonema nun existi en valverdeiru, solu en lagarteiru i mañegu. En valverdeiru poi aparecel cumu alófonu da sorda /s/ que se sonoriza por asimilación.

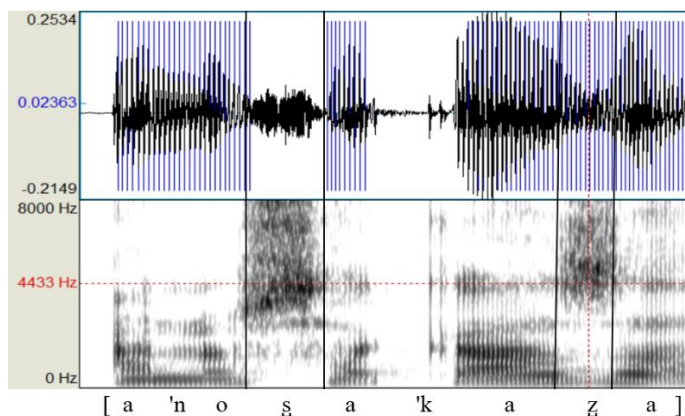

Figura 23. Realización das /s/ sorda i /z/ sonora en as palabras *a nosa casha* [LM], por unha falanti feminina lagarteira, con pulsus glotais en a sonora

En lagarteiru i mañegu o fonema sonoro /z/ apareci entre vocais, igual que en portugués, por exemplu, en as palabras *cashá* ['kaʒa], *camisha* [ka'miʒa], *mesha* ['meʒa], *brasheiru* [bra'ʒeĩru]. En valverdeiru chegou a desonorizalsi o fonema en estis contextus, igual que en galegu i castellanu, *casa* ['kaʒa], *camisa* [ka'miʒa], *mesa* ['meʒa], *braseiru* [bra'ʒeĩru]. Outras palabras conservan a pronunciación sorda en a posición intervocálica en as tres varieais. Son palabras que siguin con a sorda desde o sei orixin latinu *MISSA(M) > misa* ['miʒa], *ASSARE > asal* [a'sal], *PASSU(M) > pasu* ['paʒu]. Ademais, encontramos a pronunciación apicoalveolal sorda, en as tres varieais, anti unha consonanti sorda *castelu* [kaʒ'telu], *avespa* [a'βeʒpa], incluías as palabras dondi desaparecei a consonanti orixin, *NOSTER > nosu* ['noʒu]. En cambi, a consonanti sonora /z/ está presenti, en as tres varieais, si precedi a un fonema consonánticu sonoro, por exemplu, *fresnu* ['freʒnu], *mismu* ['miʒmu], *isla* ['iʒla], *muslu* ['muzlu]. En estis contextus a sonorización se produciu, o non, en función dos factoris estilísticos (diafásicus), cuantu máis jui-cioshu o discurso tanta menos pusibilíai de asimilación.

FRICATIVAS PREPALATAIS /ʃ/ i /ʒ/

A articulación se produciu entre o dorsu da lingua i a parti de ayantri do paladal o a parti trasheira dos alveolus, por tanto nos encontramos con as terminoloxías prepalatal o postalveolal. Os dous fonemas se distinguen por a sonoridade, sendo o fonema /ʃ/ o elementu sordo, i /ʒ/ o sonoro. En valverdeiru nun existe o fonema sonoro /ʒ/. Os dous fonemas solu aparecían o inicio da sílaba, con a excepción da palabra *guax* [V], varianti de *gua*, en valverdeiru. En lagarteiru i mañegu encontramos parís de palabras que distinguen o significado por a realización sorda o sonora das prepalatais, *queixu* ['keiʃu] (1.ª sg. do verbo *quixalsi* [L], *queixalsi* [M]) versus *queixhu* ['keiʒu]; *coixa* ['kojʃa] versus *coixha* ['kojʒa].

Os dous fonemas aparecían con frecuencia en a posición intervocálica *caixa*, *puixal*, *beixal* [V], *frixhil* [LM], *surtixha* [LM], pero en mañegu i valverdeiru tamén poiden encontrálosi a o inicio da palabra, *xinxa* [V] *xenru* [V], *xhugal* [M], *xhovis* [M], mentras que o lagarteiru añaídi unha *i*-protética en estis contextos, *ixhugal* [L], *ixhovis* [L]. Os fonemas prepalatais poiden aparecer tamén en contacto con unha consonante, normalmente, pero non sempre, por causa de un prefijo, *enxabergal* [MV], *enxabonal* [MV], *inxhaulal* [L], *adxhunal* [M], *inxhusticia* [M], *xinxeira* [V].

O pal das prepalatais, sorda /ʃ/ i sonora /ʒ/, ha conservado o sistema medieval. Esti rasgo coincide con o portugués, mentras que en galego i tamén en asturiano, chegou a desonorizálosi o segundo elementu. Esta mesma evolución ocorreu en valverdeiru, por esa razón encontramos en esta variedade a pronunciación sorda *queixu* ['keiʃu], que coincide con o galego i o asturiano, mentras que en lagarteiru i mañegu se conserva a sonora *queixhu* ['keiʒu], que coincide con o portugués.

▪ O tema das sibilantes é máis complicado do que pensaba.

▫ Sí, ei o veu algo complicado tamén. Pero así é a realidade, é interesante.

▪ Ei sempre escribía «SH» cando soaba diferente do castellano, pero agó me dides que nun é o mesmo *guishal* i *beixhal*. A mi me soa igual.

▫ Sí, é normal, a mutus falantis le soa parición, pero en a primeira tes o suíu alveolal /ʒ/ i en a outra o prepalatal /ʃ/. É cuestión da posición da lingua, en a segunda palabra está un poico máis atrás.

▪ Pero ei nun veu a miña lingua.

▫ Entendo, pero me pois crees que é así.

▪ Vali, te creu.

▫ Tamén pois intental dalti conta da posición da túa lingua, i así entreñal un poico.

▪ Vali, pero creu que a fonética nun será o mei.

▫ A fonética é munina, verás cómo a o final te vai a gustal.

AFRICÁS PREPALATAIS /tʃ/ i /dʒ/

As consonantis africás combinan as propieais das oclusivas i as fricativas. En o cashu de /tʃ/ i /dʒ/ se produciu un obstáculo formau por o dorsu da lingua i a parti de ayantri do paladal que gradualmenti pasa a un canal estreitu en a mesma posición. O fonema sordu /tʃ/ existi en as tres varieais, sempris a o iniciu da sílaba. En cambiu, o fonema sonoru /dʒ/ solu existi en lagateiru i mañegu. En estas dúas varieais apareci precediu de unha nasal alveolal /n/, *zandxa* ['θandʒa], *grandxa* ['grandʒa], *mondxa* ['mondʒa]. En mañegu se poi realizal, ademais, cumu o elementu inicial de palabra *dxenti* ['dʒenti], *dxindxa* ['dʒindʒa], *dxugal* [dʒu'ɣal]; sin embargo, en esta posición alterna con a prepalatal fricativa sonora /ʒ/, *xhenti* ['ʒenti]. Según os datos dispuniblis a realización africá /dʒ/ inicial solu ocurri en algunhas palabras, ademais pareci sel minoritaria.

En cuantu a africá sonora /dʒ/, o sei estatus de fonema nun é mui forti, porque solu hai mui poicus contextus dondi esti suíu é capá de distinguil o significau das palabras. A súa propieai distintiva se manifesta sobre tó en a diferenciación entre as tres varieais, *mondxa* [LM] versus *monja* [V], *londxi* [LM] versus *longi* [V]. Dentre de o mismu sistema, é idil, en a mesma varieai, ten o valol distintivu en lagateiru, diferenciandu as palabras *naranja* [na'ranxa] (colol), i *narandxa* [na'randʒa] (fruta). En mañegu diferencia significaus cuandu se realiza a o iniciu de palabra *dxugu* ['dʒuɣu] versus *jugu* ['xuɣu]. En general, o ushu da africá sonora /dʒ/ está bastanti condicionau por o contextu, con poicus paris que diferencian o significau, i con relativamenti poicas palabras que o emplean. Por estas radós se puiría consideral cumu un alófonu da fricativa prepalatal sonora /ʒ/; sin embargo, os falantis son capá distinguil esti suíu fácilmenti de outras sibilantis, i por tantu hai que consideral tamén o valol identitariu que está relacionau con esti suíu.

O par das africás prepalatais, sorda /tʃ/ i sonora /dʒ/, existía en os sistemas medievais galaicu-portugués i castellanu. A africá sorda /tʃ/ existí ya en latín, ademais, os grupos consonánticus latinus PL-, KL-, FL-, deran origin a esta mesma, PLOVĒRE > *chovel* [tʃo'βel], igual que en galegu i asturianu, mentras que o portugués chegou por a mesma vía a prepalatal fricativa sorda *chover* [ʃo'ver]. O elementu sonoru de esti pal /dʒ/ foi pusiblimenti unha varianti da prepalatal fricativa sonora /ʒ/ ya en o sistema medieval castellanu. É intereshanti que esti fonema inda apareci de forma esporádica en o lau portugués da fronteira i, cumu documenta Costa Brissos (2011, p. 138), ten certa vitaliai.

AYANTRAMENTU DAS PREPALATAIS

A articulación dos fonemas fricativus apicoalveolaris /s/ i /z/ difiere dos prepalatais /ʃ/ i /ʒ/ por o seu punto de articulación. Si por un lado formamos o canal de aire estreito con os alveolos, punto A, e por outro lado formamos o canal estreito con o paladar, punto B, logo, por definición, podemos realizar o suíu sibilante tamén en calquera punto entre A e B. A consecuencia é que algúns falantes realizan as prepalatais /ʃ/ i /ʒ/ en posición máis anterior, entre prepalatal e alveolar. De esta maneira algúns falantes lagarteiros e mañegos pronuncian, por exemplo, as palabras *dixu*, *caixa* de maneira prepalatal [diʃu, 'kaiʃa], pero outros apicoalveolar [diʒu, 'kaiʒa], e tamén hai falantes que pronuncian a sibilante en algún dos puntos intermedios entre /s/ i /ʃ/. É probable que haya palabras máis propensas a o ayantramento das prepalatais, por exemplo, *paixaru* [L], mentres que outras son máis estables.

	[diʃu]		[diʃ/ʃu]		[diʃu]	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
lagarteiru	5	38	2	15	6	46
mañegu	1	9	0	0	10	91
	[diʃal, deiʃal]		[diʃ/ʃal, deiʃ/ʃal]		[diʃal, deiʃal]	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
lagarteiru	4	27	3	20	8	53
mañegu	1	9	1	9	9	82
	['kaiʃa]		['kaiʃ/ʃa]		['kaiʃa]	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
lagarteiru	1	7	0	0	13	93
mañegu	1	9	2	18	8	73
valverdeiru	1	11	0	0	8	89
	['baiʃu]		['baiʃ/ʃu]		['baiʃu]	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
lagarteiru	1	7	0	0	14	93
mañegu	1	9	0	0	10	91

Figura 24. Ayantramento das prepalatais sordas¹⁴

Con a mesma situación nos enfrentamos tamén con o par sonoro /z/ i /ʒ/. Algúns falantes pronuncian a palabra *beixhu* con a sibilante prepalatal [beiz̥u],

¹⁴ Os datos venen de grabacións das palabras individuais realizadas con 16 falantes lagarteiros, 11 mañegos e 9 valverdeiros.

3 Fonética i fonología

mentras que otrus o fain con a apicoalveolal [ˈbeiz̥u], i algunhos en unha posición intermeya. O ushu dependi outra ve de ca palabra concreta, por exemplu, con a palabra *coixha* [LM] registramus mayol incidencia da realización prepalatal. En os datus poemus observal que os porcentajis das palabras concretas varían, pero o patrón general é idénticu en comparación con os fonemas sordus. Aun así, por falta de datus máis detallaus é difícil saber qué factoris lingüísticos i extralingüísticos xhugan o papel decisivu en esta variación do puntu de articulación.

	[ˈbeiz̥u]		[ˈbeiz̥/ʒu]		[ˈbeiz̥u]	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
lagarteiru	2	13	1	6	13	81
mañegu	2	17	1	8	9	75
	[ˈkoiz̥a]		[ˈkoiz̥/ʒa]		[ˈkoiz̥a]	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
lagarteiru	0	0	1	6	15	94
mañegu	1	9	2	18	8	73

Figura 25. Ayantramentu das prepalatais sonoras¹⁵

ENSORDECIMENTU

Con respectu a o ensordecimentu das sibilantis sonoras /z/ i /ʒ/, solu se han encontrau mui poicus cashus, normalmenti dibíus a interferencia con o castellanu. Un exemplu poi sel a palabra *preshtal* [LM], pronunciá excepcionalmenti de maneira sorda [preʃenˈtal] en mañegu. En general, o ensordecimentu das sibilantis sonoras é mui poicu frecuente, aunque poi habel palabras un poicu máis propensas a esti tipu de cambiú. Nun se trata de niñunha maneira de un fenómenu extindíu, comparabli con o ayantramentu. As formas desonorizás, que Costas González (2017, pp.119-120) expón pa o lagarteiru, por exemplu, "ho[j̥s̺]i", "que[j̥s̺]u", nun se han registrau en a *Basi de datus* (Valeš 2024). En as grabacións das palabras individuais con 16 falantis lagarteirus i 11 mañegus se han documentau 25 (96%) formas prepalatais sonoras [ˈoiz̥i] frenti a unha (3%) apicoalveolal sonora [ˈoiz̥i], pero niñún cashu de ensordecimentu.

¹⁵ Os datus venin de grabacións das palabras individuais realizás con 16 falantis lagarteirus i 11 mañegus.

PERCEPCIÓN DAS SIBILANTIS

A inestabiliai en o punto de articulación das sibilantis prepalatais fricativas, o ayantramentu, ten a súa repercusión tamén en o nivel perceptivu. Os falantis de lagarteiru i mañegu nun confundin as sordas con as súas respectivas sonoras i distinguin perfectamenti que as palabras *casha* [LM] i *misa* tenin dúas sibilantis diferentis, igual que discriminan a sonoriai das prepalatais en *baixu* [LM] i *queixhu* [LM]. En cambiu, a posición alveolal /s/, /z/, versus prepalatal /ʃ/, /ʒ/, distinguin con muta dificultai. En consecuencia, algunhos falantis nun percibin a diferenza entre ['diʃu] versus ['diʒu] i ['beɪʒu] versus ['beɪzu], aun cuando se pronuncian claramenti prepalatal frenti a claramenti apicoalveolal. Esta observación nun se fundamenta en datus grabaus, sinón, que ven das consultas relacionás con a ortografía, cuando se le pía a os falantis a súa visión da millol maneira de respreshental as sibilantis. A consecuencia poicu práctica é que os falantis dudan mutas vedis cuál dos grafemas ushal, por tel a duda en o momentu de relacionalu con o suú.

En a descripción da africá sonora /d͡ʒ/ observamus que os contextus distintivus nun abundaban, por o cual o sei estatus de fonema se poi cuestional. En cambiu, a nivel de percepción é significativu que os falantis distinguan esti suú fáclimenti, i así, por exemplu, en a palabra lagarteira *ixhinda* [i'ʒind͡ʒa] os falantis idintifican fáclimenti que as dúas sibilantis son distintas. Esta observación se fundamenta, otra ve, en as consultas con os falantis i en as súas reclamaciós pa escribil os dois suús, que elis pircibin cumu distintos, de maneira distinta. Naturalmente, en mañegu a palabra *dxinda* [ˈd͡ʒind͡ʒa] leva mayoritariamenti dois fonemas idénticus, i solu unha minoría a pronuncia con dois fonemas diferentis *xhinda* [ˈʒind͡ʒa].

ASPIRACIÓN

A aspiración da sibilanti implosiva -s, *esta* [e^hta], *masculinu* [ma^hku^hlinu], é un fenómenu extendíu en o castellanu de Andalucía i según os datus de González Salgado (2005) tamén é un rasgu frecuente en Extremaúra. Fenómenu relacionau é a pronunciaición geminá, *escoba* [e^hkoβa], que abarca territorius parícíus. En o corpus oral da *Basi de datus* (Valeš 2024) nun se han registrau ni aspiraciós ni geminaciós da -s implosiva en A Fala; a o contrariu, é bastanti característicu que os falantis dos tres lugares pronunciin as implosivas de maneira tensa. Esti rasgu nun solu o

Consonanti implosiva

Cuandu unha consonanti, por exemplu /s/, apareci a o final da sílaba a chamamus «implosiva».

3 Fonética i fonoloxía

tenin en a súa lingua materna, sinón, tamén cando falan en castellanu, por o cual os demais interlocutoris nun suelin idintificalus cumu extremeños.

VARIACIÓN DIATÓPICA

A variación diatópica nun incluyi solu o repertoriu dispar das sibilantis, dondi temos por un lau o valverdeiru con catru fonemas, i por otru o mañegu i lagarteiru con seti, sinón, tamén o ushu diferente entre o mañegu i o lagarteiru.

Comparandu as fricativas prepalatais, existin palabras en as que as tres varieais coinciden en a pronunciación sorda, *caixa*, *queixa*, *puixal*, outras que se pronuncian de maneira sorda en valverdeiru, *xugal*, *frixil*, *beixu*, *regaixal*, pero sonora en lagarteiru i mañegu, *ixhugal* [L], *xhugal* [M], *frixhil* [LM], *beixhu* [LM], *regaixhal* [L]. Sin embargo, tamén hai palabras que han perdíu a sibilanti en valverdeiru i, en contrasti con as outras dúas varieais, han substituíua por unha velal fricativa sorda /x/, igual que o castellanu: *baju* [V], *baixu* [LM], *tinaja* [V], *tinaixha* [LM], *gineta* [V], *ixhineta* [L], *xhineta* [M].

As diferencias entre o lagarteiru i o mañegu son menos frequentis. A máis chamativa é probablimenti a *i*-protética que apareci en lagarteiru de maneira sistemática antis de toas as sibilantis prepalatais fricativas sonoras o iniciu da palabra *ixhenti* [L], *ixhaua* [L], pero tamén antis das sordas, que son menos frequentis, *ixabón* [L]. É intereshanti que esta *i*-protética está documentá tamén en mañegu, o corpus oral da *Basi de datus* (Valeš 2024) registra 39 (20%) ushus da palabra *ixhenti* en mañegu; sin embargo, se trata de un ushu minoritariu, porque hai outras 145 (75%) formas de *xhenti*, sin a *i*-protética, i ademais 9 (5%) ushus con a africá inicial *dxenti*.

Otru exemplu de diferenza entre lagarteiru i mañegu é o pretéritu perfectu simpli i o imperfectu de subjuntivu do verbu *trél* con o fonema prepalatal realizau de maneira sorda en lagarteiru, por exemplu, *truixu* ['truɨ̞ʃu], pero de maneira sonora *truixhu* ['truɨ̞ʒu] en mañegu.

Algunhas diferencias entre as dúas varieais se debin a pérdida de sibilanti en lagarteiru, mentras que o mañegu a mantén. Por exemplu, as palabras mañegas *cangreixhu* [kan'greɨ̞ʒu], *extrandxeiru* [eʃtran'dʒeɨ̞ru], se realizan con velal fricativa sorda /x/ en lagarteiru, *cangreju* [kan'grexu], *ixtranjeru* [iʃtran'xeru].

3.3.5 Sonantis

As consonantis sonantis se caracterizan por unha articulación bastanti aberta, por o cual compartin certas cualiais con as vocais. Aunque está preshenti o obstáculo, a onda sonora é periódica, o airi sai sin fricción. Se trata de suíus sonorus, vibran as cordas vocais, i igual que en o cashu das vocais se produdi a estrutura de formantis, visibli en os espectrogramas. As sonantis as poemus dividil en tres subgrupus, que compartin certas características. O primel grupu o forma a aproximanti /j/, en o segundu pertencin as sonantis líquidas, que son as laterais /l/ i /ʎ/ xuntu con as róticas /ɾ/ i /r/. Estas compartin algunhas propieais de tipu distribucional. O tercer grupu o forman as sonantis nasais /m/, /n/, /ɲ/ i /ŋ/, que se caracterizan por a seida do airi por o narí.

APROXIMANTI PALATAL /j/

En A Fala solu existi un fonema aproximanti, é o fonema palatal sonoru /j/. As demais aproximantis [β], [ð] i [ɣ] son alófonus das oclusivas sonoras, que se han mentau anteriolmenti.

O ápici da lingua toca os dentis de abaixo, o dorsu da lingua i o paladal forman un canal por o que sai o airi i a articulación é bastanti tensa i corta. As cordas vocais vibran, así que /j/ é un fonema sonoru. Nun se oívi o ruíu da fricción, o airi sai de maneira bastanti libri, por o cual se trata de unha aproximanti.

O fonema palatal aproximanti sonoru solu apareci a o inicio da sílaba, *mayu, ya, saya, yema, yesu, yodu, cayá, yan-tri* [M], etcétera.

Igual que mutus otrus suíus a aproximanti palatal sonora /j/ poi velsi afectá por o sei entornu. Dispois de unha nasal /n/ o unha lateral /l/ se pronuncia de maneira africá [d͡j], con *yesu* [kon'djesu], *ital yodu* [i'tal 'd͡joðu], dondi a segunda fasi é realmenti unha palatal fricativa.

En relación a o fonema /j/ hubu duda con respectu a súa preshencia en palabras cumu, *poyin, trayin, sayin*, etcétera, que algunhos autoris, por exemplo, Frades Gaspar (2000) escribin sin esti fonema, *poin, train, sain*. O análisis espectrográficu ha comprobau a

- Fijati en qué detallis se diferencian as tres varieais. Ei nunca pensaría que os lagarteirus i os valverdeirus dixeran *sayin* con unha consonanti en ve de *sain* tal cumu noshotrus.

- Ya te idía que o final te gustaría a fonética. Te permiti descubrirl estas pequenas maravillas de diversiai.

- Sí, a diversiai da lingua me gusta mutu. É un teshoiru pa mantel.

- A mi tamén me gusta que os tres lugares falin de maneira un poicu diferente, i así mantenin a súa identitai propia.

3 Fonética i fonoloxía

preshencia do fonema consonánticu /j/ en a pronunciación dos falantis lagarteirus i valverdeirus, /'pojin/, /'trajin/, /'sajin/; sin embargo, os falantis mañegus realizan estas mesmas palabras cumu monosílabus con un diptongu, /'pojn/, /'trajn/, /'sajn/. Esta realiai se refleja dispois en a ortografía diferenti, *poyin* [L], *poin* [M], *trayin* [LV], *train* [M], *sayin* [LV], *sain* [M]. Os dois espectrogramas manifestan a diferenza entre a pronunciación lagarteira i mañega.

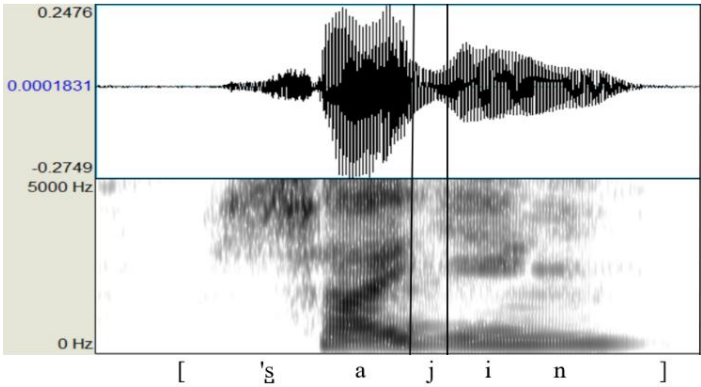

Figura 26. A palabra *sayin* [LV], pronunciá por unha falanti lagarteira

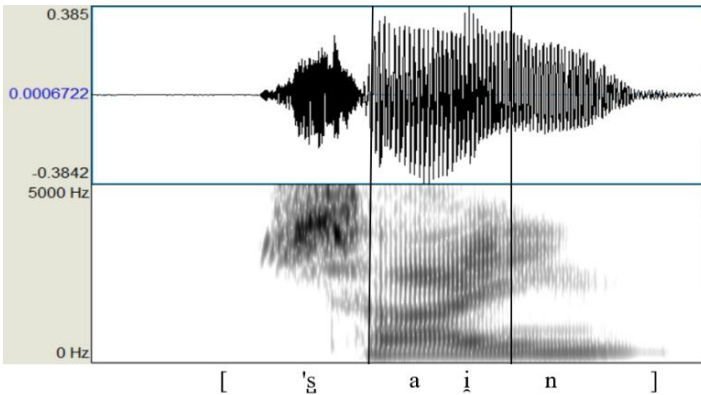

Figura 27. A palabra *sain* [M], pronunciá por un falanti mañegu

SONANTIS LATERAIS /l/ i /ʎ/

As fricativas i a aproximanti, descritas en os apartaus anterioris, formaban o puntu estreitu en o centru da vía respiratoria, en cambi, as laterais forman o obstáculo en o centru i o airi sai por os laus. A articulación da consonanti alveolal lateral sonora /l/ se realiza con a coroa da lingua sustribá contra os alveolus, o airi sai por os laus. A consonanti palatal lateral sonora /ʎ/ se diferencia da anterior por o puntu de articulación, que está máis atrás en a boca, a coroa da lingua se sustriba sobre o paladal. A articulación da /l/ poi estar afectá por a asimilación regresiva, anticipando o puntu de articulación do suíu seguinte, por exemplu, *altitú* [aʎti'tu] dondi se pronuncia a [ʎ] en a posición dental.

Con respectu a distribución, a alveolal lateral /l/ poi aparecel en cualquel posición en a sílaba: *lebri*, *clara*, *falal*. En cambi, a palatal lateral /ʎ/ solu apareci a o iniciu da sílaba: *allu*, *millu*, *chilla*.

A evolución dos grupos latinus -LJ-, -K'L-, -G'L-, -T'L- intervocálicos coincide con o galego i o portugués, dando cumo resultau a consonanti palatal lateral /ʎ/, a diferencia do castellanu, que chegou a velal fricativa sorda /x/, i o asturianu, que ten a palatal aproximanti sonora /j/ en esta posición, FOLIA > *folla*, SPECŪLUS > *espellu*, TEGŪLA > *tella*, VETŪLUS > *vellu*. Cumo resultau, as diferencias, en comparación con o castellanu, son bastanti previsiblis, *navalla* corresponde a o castellanu *navaja*, *parella* cast. *pareja*, *agulla* cast. *aguja*, etcétera. Sin embargo, a evolución nun ha sido de tó regular, así que encontramos algunhas excepcións, LENTICŪLA > *lenteja*, i outras palabras cumo *burbuja*, *bandeja*, *rodaja*, que se pronuncian con a velal fricativa sorda /x/ en as tres varieais.

A L- inicial latina se conservó en A Fala, circunstancia que coincide con o galego, o portugués, i con o castellanu, LINGUA > *lengua*, LEPŌRIS > *lebri*. En cambi, o asturianu i o mirandés palatalizorin esta L- inicial, ast. *llingua*, *llebre*, mir. *lhéngua*, *lhiebre*.

A -LL- geminá latina, que nun foi palatal, sufrí a mesma evolución en A Fala, o portugués i o galego, diferenciandusi do castellanu i o asturianu, AMARELLUS > *amarelu*, CABALLUS > *cabalu*, tamén encontramos excepcións en esta evolución, BELLĪTĪA > *belleda* [LM], *belleza* [V], que se poiden debel a entrá máis tardía das palabras o a influencia do castellanu.

SONANTIS RÓTICAS /r/ i /r̄/

Os dois fonemas en esta categoría se denominaban tradicionalmenti «vibranti simpli» /r/, i «vibranti múltipli» /r̄/. Sin embargo, a primeira, efectivamente, nun vibra, se trata máis ben de unha oclusiva, i por tanto se sueli denominar cumo «percusiva» en os estudos máis recentes. O segundu fonema, que de verdaes vibra, é idil, abri i fecha a seida do airi, sigui con a terminoloxía «vibranti» pero

3 Fonética i fonoloxía

sin especificación, porque nun hai ningúnha outra vibranti. Os dous fonemas son alveolaris i sonorus, aunque a vibranti é un poicu máis posterior, postalveolar. O ápico da lingua forma un fecho sústribándose sobre os alveolos, en o casu da vibranti o ápico vibra, abre i fecha o paso do aire. A percusiva nun sempre chega a fecho o paso do aire completamente; dependendo do estilo, se pode realizar cumo aproximante [ɹ], particularmente en a posición intervocálica, *araña*, o final de palabra, *amor*, o antes de unha lateral, *burladeiru* [LV], *burlaeiru* [M]. Igual que a lateral /l/, a percusiva /ɹ/ pode aparecer en calquera posición en a sílaba, *naranxa* [LM], *cariño*, *culebra*, *fruta*, *carta*, *amor*, *flor* [MV], aunque a o final de palabra sule cedella a súa posición a lateral alveolar /l/. A percusiva nun pode aparecer o inicio de palabra, porque en esta posición se realiza a vibranti /r/.

Cuando a vibranti aparece en a posición intervocálica, *morrel*, *aroba*, *barrocu*, se marca con «rr» en a ortografía. En esta posición encontramos, ademais, os pares mínimos que diferencian o significado entre a percusiva i a vibranti, *caru* versus *carru*. A articulación vibranti ocorre tamén despois dos fonemas /n/, /l/ i /s/, aunque sule tel menos vibracións, *honral*, *enriquecel* [MV], *inriquecel* [L], *sunril*, *melrua* [MV], *pilrali* [L], *desrabillau* [V]. En algunhas palabras varía a secuencia /lr/ con a vibranti /r/, *chalrieira* [M], *charrieira* [M], *alrededol* [V], *arrededol* [V].

SONANTIS NASAIS /m/, /n/, /ɲ/ i /ŋ/

O velo do paladar pode tapar o paso do aire da boca a o nariz. Cuando o velo está arriba pasa todo o aire por a cavidade bucal i producimos súas orais. Cuando o velo baixa, unha porción do aire pasa tamén por o nariz, i a resonancia modifica o suíu, que denominamos cumo suíu nasal. Todas as sonantis nasais son sonoras i as resonancias producen estruturas de formantes.

A articulación da sonante bilabial nasal /m/ é parecida a bilabial oclusiva /b/, o obstáculo o forman os labios que se abrindo de repente, causando unha explosión; sen embargo, cumo se trata de unha nasal, o velo do paladar está baixo, i parte do aire pasa por o nariz. O fonema /m/ se realiza a o inicio da sílaba o a o final, *amal*, *campu*, pero nun o encontramos a o final de palabra.

O fonema alveolar nasal /n/ se articula con a lingua sústribándose sobre os alveolos donde se produciu o fecho. Este suíu nasal ten mutos alófonos afectados por a asimilación regresiva, anticipatoria. En a posición alveolar se realiza típicamente entre dúas vogais centrais *cana*, *besana*, *semana*, mentras que si segue unha consonante dental o interdental, ántes o sei punto de articulación, *denti* ['dɛnti], o mesmo si segue unha palatal o velar adopta esa posición *ganchu* ['gantʃu]. De esta maneira é posible que nun corresponda a ortografía con a pronunciación porque

a /n/ poi ayantralsi hasta a posición labial, *invadil* [imba'ðil], *conventu* [kom'bɛntu].

A palatal nasal /ɲ/ se articula con o fechi entre o dorsu da lingua i o paladal. Cumu é nasal, unha porción do airi pasa por o narí. Se realiza solu a o inicio de sílaba, *camiñu*, *cizaña*, *castañu*, i é poicu frecuente a o inicio de palabra, *ñandú*, *ñora*, *ñisca* [LM], *ñeli* [L], *ñaqui* [L].

Comparandu con outras linguas nos damos conta que a geminá latina -NN- dó o resultau alveolal /n/, CANNA > *cana*, ANNUS > *anu*, PANNUS > *panu*, igual que en galegu i portugués, diferenciandusi do castellanu i do asturianu con o resultau palatal /ɲ/. Sin embargo, en esta evolución encontramos tamén excepcións, por exemplo, GRUNNIRE > *gruñil*.

Otra coincidencia con o galegu i o portugués a representan as realizacións palatais /ɲ/, que venin das -n- intervocálicas latinas, GALLINA > *galiña*, CAM-MINUS > *camiñu*, PONERE > *puñel* [LV], *poñel* [M].

O grupo latino -GN-, PUGNUS > *puñu*, LIGNA > *leña*, coincide en a nasal palatal con as demais linguas.

A consonanti velal nasal /ŋ/ é un fonema que diferencia A Fala do castellanu, portugués i o galegu, dondi solu existi cumu alófonu de /n/. Esti fonema se articula con o fechi entre o postdorsu da lingua i o velu do paladal. En cuantu a súa distribución, en a posición intervocálica ten a función distintiva, *unha* /uɲa/ versus *uña* /uɲa/. En esta posición apareci en poicas palabras, pero as palabras son frecuentes, *unha*, *algunha*, *niñunha*.

Se articulan de maneira velal tamén as nasais a o final de palabra que siguin as vocais posteriores /o/, /u/: *pon* [ˈpoŋ], *podón* [poˈðoŋ], *picón* [piˈkoŋ], *camión* [kaˈmioŋ], *atún* [aˈtuŋ]. Esti rasgu coincide con o galegu. Por asimilación se articulan de maneira velal tamén os fonemas /n/ que precedin a unha consonanti velal /k/ o /g/, *bancu* [ˈbaŋku], *pinga* [ˈpiŋga].

A ortografía represente a velal nasal con o dígrafu «nh» solu en a posición intervocálica, nun reflicta os cashus de asimilación.

3.3.6 Variación consonántica

VARIACIÓN /k/ - /j/

O «yeísmo» é a neutralización da oposición fonolóxica /k/ - /j/ a favo da aproximanti /j/. En outras palabras, se trata do ushu da palatal aproximanti sonora /j/ en os contextos dondi

Yeísmo

Pronunciación de aproximanti /j/ en os contextos dondi tradicionalmente se pronunciaba a palatal lateral /k/, i en a escritura apareci o dígrafu «LL». Por exemplo, *collel* /koˈjel/, *malla* /ˈmaja/.

3 Fonética i fonoloxía

tradicionalmenti se pronunciaba a palatal lateral /ʎ/, por exemplo, *mullel* [mu'jel], *millu* ['miju] son pronunciacións yeístas. De esta maneira desapareci a diferenza entre algunhas palabras, por exemplo, *vaya* ['baja] i *valla*, tradicionalmenti ['baʎa], pero con pronunciación yeísta ['baja]. Se trata de un fenómeno extindíu en castellanu i tamén en galegu.

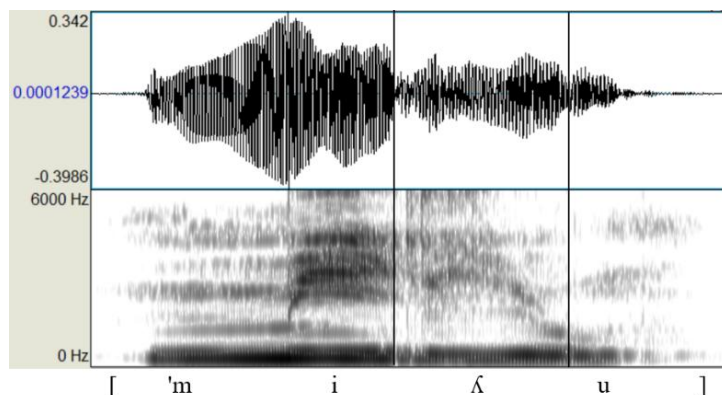

Figura 28. A palabra *millu* pronunciá con o fonema /ʎ/

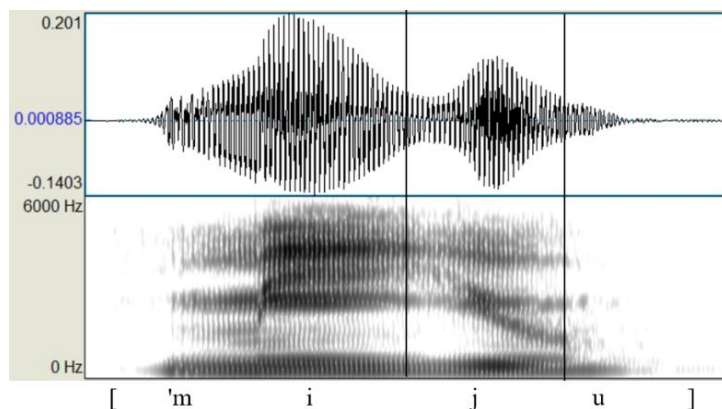

Figura 29. A palabra *millu* pronunciá con o fonema /j/

En os tres lugares hai persoas que pronuncian de maneira sistemática a palatal lateral /ʎ/, i outras que optan por a pronunciación yeísta. Se puiría supuñel que as persoas novas ushin a pronunciación yeísta con máis frecuencia, pero hasta o momentu nun hai estudos que confirmaran esta hipótesis.

VARIACIÓN DAS LÍQUIDAS /l/ - /r/

A cercanía articulatoria da lateral /l/ i a percusiva /r/, dambas alveolaris, causha unha alternancia frecuente. Este fenómeno está documentado en latín i tamén en os romancs medievais. Si a dirección do cambio vai da lateral hacia a percusiva /l/ → /r/ falamos de «rotacismo», vorta, *prátanu*, *brasfemia*, si é o revés /r/ → /l/ falamos de «lambdacismo», *calni*, *almal*.

En A Fala encontramos mutísima variación /l/ - /r/, *praza/plaza*, *bal/bar*, *placer/pracel/placel*, *frol/flor/flol*, etcétera, hasta puiría parecel que cualquier /r/ poi substituírsi por /l/ i viceversa; sin embargo, a situación nun é tan simpli. A peshal de que existi muta variación, hai certos patróns que regulan as posibilidadeis, por tanto, as líquidas en as palabras *alegri*, *admiración*, *virá*, *cola*, etcétera, permanecen establis.

POSICIÓN	lagarteiru	mañegu	valverdeiru
iniciu de palabra	inexistenti	inexistenti	inexistenti
iniciu de sílaba, primer elementu	excepcional	excepcional	excepcional
iniciu de sílaba, <i>pl</i> , <i>bl</i> , <i>cl</i> , <i>gl</i> , <i>fl</i>	L- / R+	L	L
coda lambdacismo	L+ / R-	L- / R+	R
coda rotacismo	L / R	L+ / R-	L+ / R-
final de palabra - infinitivu	L	L+ / R-	L / R
final de palabra	L	L / R	L- / R+

Figura 30. Resumín da variación das líquidas /l/ - /r/

A o iniciu da palabra nunca poi aparecel a variación das líquidas /l/ - /r/, porque en esta posición nun existi o fonema percusivo /r/, sinón a vibrante /r/.

As líquidas son xeralmente establis cando aparecen cumo o primer elementu do iniciu da sílaba, así que as palabras *iscuela* [L], *escuela* [MV], *bálagu*, *calabaza*, *igualá*, *araña*, *caracol*, *garabatu*, *pera*, i un larguísimo etcétera, nun permiten a variación l/r. A este patrón xeral descubrimos poucas excepcións, *malapiu* [MV], *marapiu* [L], *calapuchu* [LM], *carapuchu* [MV].

Sílaba

FROL - monosílaba

F - iniciu

R - iniciu (prenúcleo)

O - núcleo

L - coda

Situación diferentei encontramos con as líquidas distribuías cumu segundu elementu do iníciu silábicu (prenúcleo). Se trata dos grupos consonánticos *pl/pr*, *bl/br*, *cl/cr*, *gl/gr*, *fl/fr*. En esta posición apareci o rotacismo, variación /l/ → /ɾ/, con bastanti frecuencia. Sin embargo nun se poi idil que cualquel palabra, con o arriba mencionau grupo, poi estar sujeta a variación. De feito, algunchos grupos ofrecin poicus exemplos de variación, *gloria/groria* [L], *dobli/dobri* [L], *blasfemia/brasfemia* [L], ademais tós en lagarteiru. En a tabla 31 se poi observar que o lagarteiru prefieri o rotacismo, i así as formas *praza*, *pratu*, *brancu*, mentras que en mañegu i valverdeiru se trata de un ushu residual, mui poicu frecuente. En cambi, en estis mismos grupos consonánticos nun se ha identificau o lambdacismo, así que as palabras *brazu*, *bruixa* [LM], *preciu*, *gravi*, etcétera, nun varían.

- ¿Lo unha galiña branca i unha negra é o mismu?
 - Sí, desde o puntu de vista gramatical sí.
- ¿I a primeira é branca o branca?
 - En a *Basi de datus* encontramos en lagarteiru 6 ushus de *blancu* i 8 de *brancu*; en mañegu encontramos 17 ushus de *blancu* i un de *brancu*; i en valverdeiru 25 ushus de *blancu*.
- ¿Qué forma é correcta entoncis?
 - Ya te había explicau que nun hai formas correctas i incorrectas, solu hai formas que se ushan máis i as que se ushan menos, toas son igual de correctas.
- Pero dispois naidi me poi idil que o digu o o escribu mal.
 - ¿Pa qué necesitas que te digan isu?
- Nun sé, sempris había correctu i incorrectu.
 - Sí, tes radón, desgraciamenti, pero ya te idía que son ideas anticuás, que carecín de sentíu común i nun tenin apoyu en a realiai.

	lagarteiru		mañegu		valverdeiru	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
brancu(s), ca(s)	8	57	1	6	0	0
blancu(s), ca(s)	6	43	17	94	25	100
frol, fror, froris	5	42	0	0	23 ¹⁶	68
flol, flor, floris	7	58	25	100	11	32
pratu(s)	8	80	0	0	0	0
platu(s)	2	20	45	100	7	100
praza(s)	37	71	2	7	1	5
plaza(s)	15	29	25	93	21	95

Figura 31. Rotacismu en os grupos consonánticus, iniciu da sílaba¹⁷

En a coda silábica se ha documentau tanto o rotacismu, variación a favol de *-r-*, *calzá/carzá*, cumu o lambdacismu, variación a favol de *-l-*, *barcu/balcu*. En esta posición, o lambdacismu pareci sel máis común. Os dois tipos de variación son máis frecuentes en lagarteiru, en comparación con o mañegu i o valverdeiru.

	lagarteiru		mañegu		valverdeiru	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
calga, calgal	28	72	1	13	1	10
carga, cargal/r	11	28	7	87	9	90
calni(s)	14	61	3	14	0	0
carni(s)	9	39	18	86	16	100
folma(s)	31	67	3	6	2	6
forma(s)	15	33	45	94	33	94
ilmanu/elmanu ¹⁸	49	79	16	26	0	0
irmanu/ermanu ¹⁹	13	21	45	74	75	100
tabelna(s)	20	91	0	0	0	0
taberna(s)	2	9	12	100	17	100

Figura 32. Lambdacismu en a coda silábica²⁰

¹⁶ Os 23 ushus venin de un solu autol, por tantu hai que interpretal con precaución esti resultau.

¹⁷ Os datus venin da *Basi de datus* (Valeš 2024).

¹⁸ Inclúas as formas femininas i o plural, *ilmana*, *ilmanus*, etcétera.

¹⁹ Inclúas as formas femininas i o plural, *irmana*, *irmanus*, etcétera.

²⁰ Os datus venin da *Basi de datus* (Valeš 2024).

	lagarteiru		mañegu		valverdeiru	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
farta	24	65	12	57	6	23
falta	13	35	9	43	20	77
sartu(s), sartal ²¹	13	52	0	0	2	11
salto(s), saltal ²²	12	48	14	100	16	89
vorta(s)	41	75	11	48	10	33
volata(s)	14	25	12	52	20	67

Figura 33. Rotacismu en a coda silábica²³

A o final da palabra aparecin as líquidas con bastanti frecuencia. Algunhas de elas poiden estar sujetas a variación, outras non. En xeral, a o final das palabras encontramos solu lambdacismo, as palabras con os étimos latínus que teñen -R- en a última sílaba, suélin acabal en -l. Un exemplo típico de esta variación son os infinitivos dos verbos, FĀBULĀRE > *falal/falar*, AMĀRE > *amal/amar*, etcétera. En térmínus xerais, a -l final do infinitivo é máis frecuente que a -r. Comparando as tres variedadeis, notamos que en lagarteiru se usa a -l caixi en o 100% dos casos, en mañegu de maneira claramente maioritaria (aproximadamente 75%) i en valverdeiru se usan as dúas formas caixi por igual. O uso se ve influído tamén por o estilo, por exemplo, o oral informal favorece a -l final, mentras que o escrito a -r, quizás por influencia do castelán i a costumbre de vel as palabras acabas con unha -r.

- Así que con a palabra *plaza* i *praza* i con toas que alternan L i R será pariciu, ¿a que sí?
 - Non exactamenti. En a *Basi de datus* encontramos 40 usos de *praza* dos cales 37 son en lagarteiru, 2 en mañegu i 1 en valverdeiru. En cambio, encontramos 61 usos de *plaza*: 15 en lagarteiru, 25 en mañegu i 21 en valverdeiru.
- ¿I qué significa isu?
 - Isu significa que en lagarteiru é máis frecuente a forma *praza* i en mañegu i valverdeiru se usa caixi exclusivamente a forma con L, *plaza*.
- ¿É complicado!
 - Sí, é moi complicado, i ademais, é distinto pa ca palabra.

²¹ Incluías toas as formas do paradigma verbal.

²² Incluías toas as formas do paradigma verbal.

²³ Os datus veñen da *Basi de datus* (Valeš 2024).

	lagarteiru		mañegu		valverdeiru	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
comel	38	90	32	59	13	48
comer	4	10	22	41	14	52
dal	54	98	21	62	18	44
dar	1	2	13	38	23	56
dil	155	100	193	81	94	67
dir	0	0	44	19	46	33
estal/istal	64	98	43	65	22	44
estar	1	2	23	35	28	56
falal	51	100	56	71	35	57
falar	0	0	23	29	26	43
fel [LM], ficel [V]	228	100	137	77	104	57
fer [LM], ficer [V]	0	0	40	23	80	43
sel	146	96	92	83	62	47
ser	6	4	19	17	70	53
tel	64	100	35	67	43	63
ter	0	0	16	33	25	37
traballal	53	100	25	36	29	58
traballar	0	0	44	64	21	52
vel	175	95	78	74	50	38
ver	10	5	28	26	83	62

Figura 34. Variación dos infinitivos²⁴

A variación a o final de palabra nun afecta solu a os infinitivos. Outras palabras, sustantivos, adjetivos, preposicións, con étimos latinos que teñen -R- en a última sílaba tamén suelín tel as dúas formas, COLŌRIS > *colol/color*, MAIŌRIS > *mayol/mayor*. De maneira paricía a os infinitivos, a terminación -l siguiu maioritaria o caishi exclusiva en lagarteiru, con a excepción da preposición *pul/pur*. En cambi, o mañegu i o valverdeiru vacilan entre as dúas terminacións, con palabras que dan preferencia a -r, *bar, color*, i outras que favorecín a -l, *lugal, mullel*.

²⁴ Os datos venín da *Basi de datus* (Valeš 2024).

	lagarteiru		mañegu		valverdeiru	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
bal	12	100	1	3	0	0
bar	0	0	36	97	19	100
colol	11	100	1	25	2	11
color	0	0	3	75	16	89
lugal	236	100	209	86	75	55
lugar	1	0	33	14	61	45
mayol	32	100	9	43	5	14
mayor	0	0	12	57	32	86
millol	66	100	51	76	39	51
millor	0	0	16	24	37	49
mullel	116	99	37	76	55	70
muller	1	1	12	24	24	30
pul, pol	180	19	3	0	16	2
pur, por	764	81	1108	100	869	98

Figura 35. Variación das palabras con unha -R- etimolóxica final²⁵

Otras palabras con -R- etimolóxica final se portan de maneira paricía, *autol/autor*, *motol/motor*, *labradol/labrador* [LV], *labraol* [M], *actol/actor*, *amol/amor*. Os plurais de toas estas palabras sempris manteñen a -R- etimolóxica en as tres varieais, *baris*, *coloris*, *lugaris*, *mayoris*, *mulleris*, *motoris*, etcétera.

En cambi, as palabras con étimos que teñen -L- en a última sílaba CRYSTALLUS > *cristal*, FATĀLIS > *fatal*, BRUTĀLIS > *brutal*, COSTĀLIS > *costal*, nun permiten variación, sempris acaban en -l. Tampoco se ven afectás por a variación as palabras que son préstamos do inglés, *istándar* [L], *estándar* [MV], *escáner*, *pádel*.

²⁵ Os datos venen da *Basi de datos* (Valeš 2024).

3.4 ELEMENTUS ESTRUCTURAIS I SUPRASEGMENTAIS

3.4.1 Sílabas

Dividindu a cadea falá en elementus mínimus chegamos a os suíus i fonemas, que hemus comentau en os apartaus anterioris; sin emabrgu, a uniai mínima pa organización da lingua é unha sílaba. O núcleo de ca sílaba é un segmentu sonoru, en A Fala sempris é unha vocal, mentras que en outras linguas tamén poi sel unha consonanti. A sílaba se organiza entoncis arreol de un núcleo sendu os seis límitis os puntus de menus sonoriai.

PARTIS DE UNHA SÍLABA

A sílaba ten a súa estrutura interna que se compón do núcleo i dos márginis que son suíus adyacentis a o núcleo. Os elementus que precedin a o núcleo se chaman «inicio» i os elemnetus posterioris a esti se denominan «coda». O inicio se encontra en a posición explosiva mentras que a coda está en a posición implosiva. O conxuntu do núcleo i a coda poi tel a súa utiliai en a descripción da lingua, i en tal cashu se denomina «rima».

NÚCLEU

O núcleo é o elementu de máis apertura, de máis sonoriai i máis intensiai en a sílaba. En A Fala sempris é unha vocal, i sin esta vocal nun poi existil a sílaba. En o cashu de diptongus i triptongus é a vocal plena, chamá tamén vocal silábica, mentras que a vocal satélitei forma o márgín da sílaba. Unha sílaba poi estal formá por unha sola vocal, i por tantu solu por o núcleo.

INICIU

O inicio é a fasi de crecienti apertura i intensiai, i a súa preshencia é optativa. Os suíus que antecedin a o núcleo poin sel unha o dúas consonantis i si o núcleo está formau por un diptongu crecienti a vocal satélitei tamén pertenceni a o inicio.

CODA

Duranti a coda se vai fechandu a apertura i tamén baixa a intensiai. A súa preshencia é optativa igual que a do inicio. Os suíus que venin dispois do núcleo son unha o dúas consonantis, i en o cashu de que haya un diptongu decrecienti é a vocal satélitei a que a forma, pusiblementi siguía por unha consonanti.

3 Fonética i fonología

TIPUS DE SÍLABAS

Unha sílaba poi estar formá solu por o núcleo, por a vocal silábica, *a-de-mais*, *a-lam-bri*, *ca-de-a*, pero tamén solu por un diptongu con unha vocal satélite i a vocal silábica, *hie-lu*.

Según a presencia o ausencia da coda, clasificamus as sílabas en «abertas», con ausencia de coda, acaban en unha vocal, que é o elementu abertu, i «fechás», teñen coda, así que acaban con unha consonante. A Fala, igual que as demais linguas románicas da península, se inclina por as sílabas abertas de tipo CV (consonante-vocal), que é o modelu máis frecuente, *ca-ma*, *ma-rra-nu*, *cu-chi-nu*, etcétera. O segundo tipo máis frecuente é a sílaba fechada CVC (consonante-vocal-consonante), *cas-cal*, *dam-bus*, *bas-tan-tis*.

A sílaba que leva acentu se chama «tónica», *ra-cha*, *ma-cu-tu*, mentras que a sin acentu é «átona», *ma-llá*, *a-ma-re-lu*. Unha palabra solu ten unha sílaba tónica, pero poi ter varias átonas.

CONSONANTIS IMPLOSIVAS

As consonantes implosivas, son as da coda silábica. Se ha mentado en o apartado sobre as sibilantes que en A Fala nun encontramos os debilitamentos da -s implosiva, fenómeno frecuente en o castelán de Extremadura. Outro fenómeno observado foi a variación das líquidas *l/r* en a posición implosiva. En general, A Fala intenta en algúns contextos evitar as consonantes implosivas o final de palabra, *paré*, *jué*, *narí*, *almiré*. Comparando isto con outras linguas románicas, nun se trata de algo excepcional, solu varían as solucións, por exemplo, BONĬTĀTIS > *bondai* evita a consonante implosiva final en A Fala, mentras que o galego i o portugués conservan tanto a consonante como a vocal final *bondade*, en cambio, o castelán acaba en a consonante implosiva *bondad*, que moitas veces se elimina en o discurso informal.

3.4.2 Secuencias vocálicas

As vogais poiden aparecer unha a o lado da outra i formal así agrupacións de vogais, tanto dentro de unha palabra como en os límites das palabras. Se as vogais adxacentes forman parte de unha sílaba falamos de secuencias tautosilábicas, diptongo o triptongo, mentras que se non forman parte de unha sílaba se trata de combinacións heterosilábicas, hiato.

En as secuencias vocálicas diferenciamos entre as vogais altas i as non altas. As altas, o fechadas, */i/*, */u/*, recibían tradicionalmente a etiqueta de «débilis», mentras que as que nun son altas, */e/*, */a/*, */o/* se denominaban «fortis».

HIATU

Si dúas vocais siguías nun forman parti de unha sílaba, se pronuncian ca unha dentru de unha sílaba distinta, falamus de «hiatu» i de combinación heterosilábica. As secuencias de dúas vocais sin presencia de unha vocal alta (débil), é idil, a combinación de dúas vocais fortis /e/, /a/, /o/, forman un hiato, por exemplu en as palabras *poema*, *cadea*, *roa*, *chapoa*, *faena*, *maestra*, etcétera. O hiato apareci tamén cuandu están a o lau unha vocal alta (débil) tónica, en ortografía marcá por unha tildi, i outra vocal, por exemplu, *vía*, *andarríus*, *dibíu* [LM], *viyúa*, etcétera.

Entre as tres varieais encontramos cashus de variación en a pronunciación de secuencias de dúas vocais idénticas que, por un lau, se poiden pronunciar cumo hiato *leel* [le'el], *rii* ['rii], i por outro, poiden chegar a reducilse a unha sola vocal *lel* ['lel], *ri* ['ri]. Os datos disponibilis adscribin a pronunciación en forma de hiato máis ben a o mañegu i o valverdeiru, mentras que a forma reducía apareci con máis frecuencia en lagarteiru; sin embargo, cumo as secuencias de dúas vocais idénticas nun son frequentis, nun se pode considerar esta observación cumo unha regra general.

HIATU		vocal non alta (forti)			vocal alta (débil)	
		e	a	o	i	u
vocal non alta (forti)	e	[ee] <i>creencia</i>	[ae] <i>maestra</i>	[oe] <i>oesti</i>		
	a	[ea] <i>leal</i>	[aa] <i>albahaca</i> [V]	[oa] <i>chapoa</i>	[ia] <i>día</i>	[ua] <i>viyúa</i>
	o	[eo] <i>león</i>	[ao] <i>caos</i>	[oo] <i>zoolóxicu</i>	[io] <i>períodu</i>	
vocal alta (débil)	i	[ei] <i>ateísmu</i>	[ai] <i>paraísu</i>	[oi] <i>taoísmu</i>	[ii] <i>fiis</i>	[ui] <i>hiruína</i>
	u	[eu] <i>transeúnti</i> [MV]	[au] <i>baúl</i>		[iu] <i>críu</i>	[uu] <i>cuurdinal</i> [L]

Figura 36. Posíbilis combinacións das vocais que forman un hiato

Os hiatus surgin, a vedis, gracias a pérdida da T > /d/ intervocálica latina, i cumo se ha dito anteriormente, estas pérdidas parecen ser máis frequentis en mañegu, por exemplo, VOTA > *boa* [M], *boda* [LV], VITA > *vía* [M], *vida* [LV], VETA > *vea* [M], *veda* [LV], CIVITĀS > *ciai* [M], *ciudai* [LV], LABORĀTOR > *labraol* [M], *labradol* [LV], etcétera.

DIPTONGU

Un diptongu é unha combinación de dúas vocais que forman parti da mesma sílaba. Esti tipu de combinación se chama tautosilábica i necesita a preshencia de unha vocal alta /i/ o /u/. As dúas vocais que forman o diptongu, nun se realizan da mesma maneira. A vocal que se realiza con mayol intensiai i recibi o acentu se chama «vocal silábica» o «cima». A outra vocal que forma o diptongu se chama «vocal satélite» o «vocal marginal». As vocais satélitis son sempris altas i a súa pronun-ciación se caracteriza por unha mayol distancia das cordas vocais en comparanza con outras vocais, i menol en comparanza con as consonantis. En as trascipcións se marcan por debaixo da letra [i̯], [u̯]. As secuencias de unha vocal satélite máis unha vocal silábica forman oitu diptongus crecientis [i̯e], [i̯a], [i̯o], [i̯u], [ue̯], [ua̯], [uo̯], [ui̯], i a inversa seis diptongus decrecientis [ei̯], [ai̯], [oi̯], [eu̯], [au̯], [ou̯]. A representación gráfica nun ten importancia, por exemplu, *ulbihaca* [L] ten unha hachi intercalá, pero aun así se forma o diptongu crecienti [i̯a].

Diptongu

Unión de unha vocal silábica i unha vocal satélite adyacenti dentru da mesma sílaba, por exemplu en a palabra *caixa*. O órðin poi sel tamén inversu. En A Fala hai 14 diptongus.

DIPTONGU CRECIENTI		vocal satélite	
		i	u
vocal silábica	e	[i̯e] <i>fiel</i>	[ue̯] <i>cincuenta</i>
	a	[i̯a] <i>bestia</i>	[ua̯] <i>agua</i>
	o	[i̯o] <i>tradicional</i>	[uo̯] <i>cuota</i>
	i		[ui̯] <i>ruína</i>
	u	[i̯u] <i>crabiu</i>	

Figura 37. Diptongus crecientis

DIPTONGU DECREICIENTI		vocal satélite	
		i	u
vocal silábica	e	[e̞i] <i>mei</i>	[e̞u] <i>meu</i>
	a	[a̞i] <i>airi</i>	[a̞u] <i>flauta</i>
	o	[o̞i] <i>dispois</i>	[o̞u] <i>oure</i> [L]

Figura 38. Diptongus decrecientis

Cuandu se encontran dúas vocais do mismo tipo [ii], [uu], por exemplo, *superfícii*, *ispécii* [L], *espécii* [MV], *antíguu*, *idivíduu*, se pronuncian normalmente cumu unha sola vocal [ʃuper'fiθi], [an'tiɣu], salvu en unha pronunciación moi juiciosha, dondi se pronunciaría un hiato. A representación ortográfica pirmiti as dúas posibiliais, *superfícii* o *superfici*, *antíguu* o *antigu*.

TRIPTONGU

Triptongu é unha secuencia de tres vocais que se pronuncian en a mesma sílaba. En o centru ten que estar unha vocal silábica non alta /a/ o /e/ i as vocais satélitis son altas /i/ o /u/. En A Fala hai sete posibles combinacións de triptongus.

VOCAL SILÁBICA /a/		vocal satélite	
		i	u
vocal satélite	i	[ia̞i] <i>estudiais</i> [V]	[ia̞u] <i>agobiau</i>
	u	[ua̞i] <i>averigüais</i> [V]	[ua̞u] <i>adecuau</i>

Figura 39. Triptongus con a vocal silábica /a/

3 Fonética i fonoloxía

VOCAL SILÁBICA /e/		vocal satélite	
		i	u
vocal satélite	i	[iei] <i>fastidieis</i>	
	u	[uei] <i>amortigüeis</i>	[ueu] <i>pueu</i> [L]

Figura 40. Triptongus con a vocal silábica /e/

Os triptongus nun aparecin solu en as formas verbais, a continuación se preshentan máis exemplus, distribuíus en varias clasis de palabras.

[iaĩ] - *viaixhi* [LM], *viaixhal* [LM], *ciai* [LM], + 2.^a pl., preshentí dos verbus acabaus en *-ial* en valverdeiru, *limpiaís* [V].

[jaũ] - *demasiau*, + participius dos verbus acabaus en *-ial*, *cambiau*, *aviau*.

[uaĩ] - *iguais* [L], *cuairil* [M], *cuairilla* [M], *lenguaixhi* [M], + 2.^a pl., preshentí dos verbus acabaus en *-ual* en valverdeiru, *continuais* [V].

[ɣau] - *cuaú* [LM], *iscuaú* [L], *escuaú* [M].

[ieĩ] - *vieiru*, *feito* [MV], + 2.^a pl., preshentí de subjuntivu dos verbus acabaus en *-ial*, *limpieis*, + 2.^a pl., preshentí dos verbus acabaus in *-ial* in lagarteiru i mañegu, *avieis* [LM].

[ueĩ] - *cueici* [M], *fueici* [M], *agüeiras* [LM], + 2.^a pl., preshentí de subjuntivu dos verbus acabaus en *-ual*, *evalueis*, + 2.^a pl., preshentí dos verbus acabaus in *-ual* in lagarteiru i mañegu, *continueis* [LM].

[ueu] - *pueu* [L], *mueu* [L].

SINÉRESIS I SINALEFA

O resultau que dan as secuencias vocálicas nun dependi solu da estrutura da palabra, sinón, tamén da situación comunicativa. A pronunciación lixeira, poicu formal o escuá, favoreci a formación dos diptonus, triptongus o a redución das vocais, mentras que a pronunciación lenta, juiciosha i formal, propicia a os hiatus.

A sinéresis é a redución de un hiatu i a súa realización dentru da mesma sílaba. Isu significa que as vocais adyacentis se pronuncian cumu unha sola vocal, si se trata de vocais igualis, o se prunucian cumu un diptongu, si son diferentes. Por exemplu, en a palabra *creel* se poin redudil as dúas vocais i pronuncialas cumu unha sola ['krel] o unha larga ['kre:l], i en a palabra *súa* encontráramus, en ocasiós, pronunciación con diptongu ['sua].

A sinalefa é un fenómeno paricío a o anteriorol solu que a unión das vocais se realiza en o bordi das palabras, así se unin vocais que pertencin a distintas palabras. En esti cashu tamén chegamos as realizacións reduídas i diptongás, por exemplu, *esta amiga* ['esta:'miɣa], *esti amigu* ['est̪i'a'miɣu].

COMPARANZA

En relación as vocais i os diptongos, un dos rasgos que se compara con frecuencia é a evolución de as E i O brevis tónicas latinas. En o apartau 3.2.1 señalamos, que en castellanu, en aragonés i en asturianu, se ha chegau a diptongación de estas vocais tónicas /e/ > /ɛ/ > /ie/, /o/ > /ɔ/ > /ue/, en cambiu, en A Fala nun se ha produído esta diptongación, i por tantu temos os resultaús SEPTem > *seti*, BENE > *ben*, FOCUS > *fogu*, NOVem > *novi* i CORPUS > *colpu* [L], *corpu* [MV]. Esta mesma evolución a encontramos en o portugués i en o galegu. É notabli que en A Fala existin numeroshas palabras que nun cumplin con a regra de non diptongación, por exemplu, *cueva*, *iscuela* [L], *escuela* [MV], *serpienti*, *piel*, *miembro*, *septiembre*, mentras que en galegu i portugués temos *cova*, *escola*, *serpe/serpente*, *pel/pele*, *membro*, *setembro*. Esta particulariai se poi debel a influencia do castellanu o a unha evolución propia.

- Lo esti rollu de hiatus i diptongos, ¿sirvi pa algu?
- Bueno, é cuestionabli, pero por exemplu te aixhúa a saber dóndi poñel unha tildi diacrítica i dóndi non. En a palabra *historia* temos diptongu, i por isu nun poñemos a tildi, mentras que en a palabra *artesanía* nun o temos i hai que señalal que se trata de un hiatu.
- Mui intereshanti...
- Nun te poñas sarcástico.
- Ya, pero si eliminas as tildis, te quitas o problema i ya está. Me ensinastis que a ortografía é coixha de acordú. ¿Por qué nun nos poñemos de acordú en quitál as tildis?
- Veu que aprendis ben i lixheiru. De feito, ei apoiaría a idea de quitál as tildis diacríticas, pero é cuestión de acordú, non da túa opinión o da miña.
- Vali, así que seguiremos con as tildis, ya me calu.
- Ademais, si o simplificas tantu, ¿de que voi a escribil esti libru? Quitarías traballu a tós os lingüistas.
- Vali, pobris lingüistas.
- Hoixhi estás con mutu sarcasmu, pero me alegru de que hayas aprendíu algu.
- Pero tamén pobris alumnus que teñin que aprendel tó isu.
- Ya, tes que tel a última palabra, pero en general estoí de acordú de que haya espaciú pa simplifical a escritura.
- Gracias, por acompañalmi en o sintimentu.

3 Fonética i fonoloxía

O diptongu latinu AU evolucionó en A Fala a os diptongus [oi], [ui], por exemplo, AURUM > *oiru*, TAURUS > *toiru*, RAUPA > *roipa*, RAUBARE (del germ. raubôn) > *ruibal* [L], *roibal* [MV], CAUSA > *coixha* [LM], *coixa* [V], AUDIRE > *uivil* [LM], *oivil* [V]. En cambiu, en castellanu se reducí esti diptongu a unha sola vocal [o], *oro*, *toro*, *robar*, *cosa*, *oír*. En galegu i portugués encontramos generalmenti a solución con o diptongu [ou]: *ouro*, *touro*, *roupa*, *roubar*, *cousa* (gal.) / *coisa* (port.), *ouvir*.

VARIACIÓN

En A Fala poemus identifical cashus intereschantes de variación, cuando as tres varieais nun coinciden, unhas realizan un diptongu i outras non. Un exemplo con poicas excepcións é a palabra *caushu* [L], *cashu* [M], *casu* [V]. Menos regular é a palabra *adituna* [L], *adeituna* [M], *aceituna* [V], que a vedis apareci sin diptongu en mañegu. De forma paricia encontramos variación en as palabras cumu *caixa*, *queixhu* [LM], *queixu* [V], *coixu*, que poiden ter formas monoptongas *caxa* [MV], *quexhu* [M], *quexu* [V], *coxu* [MV] en mañegu i valverdeiru. Os infinitivos de certos verbos presentan tamén variación regular, comparando as tres varieais: *quixalsi* [L], *queixalsi* [M], *quexalsi* [V]; *quimal* [L], *queimal* [MV]; *dixal* [L], *deixal* [M], *dejal* [V].

Un cashu diferente a o anterior son as palabras que viñeran a A Fala redentementi por meyu do castellanu, por exemplo, *tienda* / *tenda* [LM]. Tradicionalmenti se usaba a palabra *comerciu*; sin embargo, esta se refería a un establecimentu con comestiblis i outros productus. A realia actual é diferente, existen tendas especializás que nun cumpren con as características orixinais, i por tanto se ha adaptado unha palabra nova, que algúns aceptan en a súa forma de orixe, con o diptongu, *tienda*, i outros a modifican segun as regras gramaticais de A Fala, reduciendo o diptongu, *tenda* [LM], cashu que a vedis encontramos en lagarteiru i con máis frecuencia en mañegu. Outras palabras de esti tipo, por exemplo, *motosierra* / *motoserra*, *impuesto* / *impostu*, *aeropuerto* / *aeroporto*, se especifican en o capítulo 5.5 de Lexicología.

3.4.3. Grupos consonánticos

As linguas románicas tendin a simplificar as secuencias de consonantes i A Fala nun é nin unha excepción. En os contextos de pronunciación moi atenta se poiden realizar todas as consonantes de maneira plena; sin embargo, as situacións menos formais i menos xuciosas favorecen a redución, sobre todo de o primeiro elemento.

/ns/ - *transcribil* > *trascribil*, i outras palabras que empezan con *trans-*, *cons-*, *ins-*, *circuns-*, por exemplu, *trasmisión*, *custruil* [L], *costruil* [MV], *costanti*, *escripción*, *circustancia*.

/bs/, /bm/, /bt/ - *subsistencia* > *susistencia*, i outras palabras que impezan con o prefiju *sub-*, *susidiu*, *sumarinu*, *sutítulu*.

/kθ/, /pθ/ - *diccionariu* > *dicionariu*, *percepción* > *perceción*, i mutas palabras que acaban en *-cción*, *calefacción* > *calefacción*, *dirección* > *dirección*.

/ks/ - *taxi* > *tasi*, i outras palabras con «x» intervocálica, *exactu* > *esactu*, *exageral* > *esageral*.

/pt/ - *septiembri* > *setiembri*, *séptimu* > *sétimu*.

A pronunciación de estas secuencias dependi das preferencias pessoais, das circunstancias do enunciau, pero tamén dos factoris lingüísticos, porque hai palabras que favorecin a redución máis que outras. En general, o corpus oral da *Basi de datus* (Valeš 2024) registra poicus cashus de realización plena de estis grupus consonánticus, con o cual a redución pareci sel a sulución máis generalizá. Sin embargo, en o corpus escrito encontramos estis grupus con máis frecuencia, dibíu a influencia de textus escritos en castellanu, os autoris simplimenti están acostumbraus a certa forma gráfica das palabras.

A variación en a pronunciación de estis grupus consonánticus a encontramos tamén en castellanu, galegu i portugués. Estas linguas, a vedis, reflejan a redución en a súa ortografía. Sin embargo, cumu se trata de un fenómeno poicu regular, as ortografías suelin reflejalo tamén de maneira poicu regular. De toas as maneiras, a representación ortográfica nun é un tema fonológico, sinón, que dependi do acordu dos ushuarios.

3.4.4 Suíus protéticos

A o iniciu de unhas poicas palabras se añadi, a vedis, un suíu protéticu [a] o os suíus [an], [is]. Nun se trata de un prefiju, porque o sentíu da palabra nun se ve modificau. Esti suíu facilita a pronunciación o se agrega por analogía con outras palabras. Se trata de ushus máis o menus arraigaus, reservaus sobre tó pa os registrus informais. Estis suíus aparecin en as palabras, *arrei* [L], *amotu* [LM], *afotu* [L], *arrayón*, *arradiu* [LM], *amarrón* [L], *arraya* [L], *ananchón* [L], *iscardu* [L], *iscadea* [L], etcétera.

- *cash* i toas *tenin* amotu agora *mismu* (fala_lag_005a)
- *frenaba* i *quedaban* as *dus* arrayas así nu in u *cementu* (fala_lag_005b)

3 Fonética i fonología

- *ya te saquí ei as afotus mira* (fala_lag_016c)
- *a u lalgu da su historia ha sabíu sacal sus arreidis* (fala_lag_306e)
- *Us picaiscardus, que vivin picotiandu us iscardus* (fala_lag_309).

Se ha registrau tamén o proceso inversu, unha pérdida do suíu inicial en as palabras *lambreira*, de *alambri*, i *lambicá* [L], de *alambiqui*.

3.4.5 Acentu

O acentu léxicu de unha palabra é un rasgu suprasegmental que cai sobre unha sílaba que se pronuncia con maior intensiai en comparación con as outras. A sílaba que recibe o acentu se chama «tónica» i as que non se denominan «átonas». A sílaba tónica se pronuncia con máis forza, a súa vocal silábica sueli tel un tonu máis altu, con máis duración, i poi stal máis aberta i máis tensa en comparación con as vocais átonas. As sílabas átonas poin igualmenti recibil máis intensiai, así que aparti de un acentu primariu, marcou con ['], algunha sílaba poi tel un acentu secundariu, menos prominenti que o primariu, marcou [·], por exemplu, *últimamenti* [·ultima'menti].

Nun toas as palabras tenin o sei acentu, as palabras clíticas son átonas, se axhunan as palabras tónicas pa formal un grupu acentual. Se trata, sobre tó, das palabras gramaticais que son cortas i con poica carga léxica, por exemplu, os artículus, as preposiciós, as conjunciós, algunhos pronomis, algunhos adverbios, etcétera. Si precedin a unha palabra tónica se chaman «proclíticos», por exemplu, *a maestra*, si se

▪ Didis que soi un gruñón, así que nun me queru queixal mutu. ¿Pero Miro, quín aprendi tó istu? ¡Ei nun voi a aprendelo nunca! ¡É mui cumplecau!

▫ Tú nun necesitas aprendelu.

▪ Lo, ¿cómu que non? ¡Ei queru sabel a miña lengua!

▫ Tú ya sabis tó istu, o tes en a túa cabeza i ushas toas estas reglas cuandu falas mañegu. A gramática é un códigu que temos "grabau" en a nosa cabeza, o pois chamal discu duru si ques, i falamus porque coñecemos o códigu da lengua. Os que tendis o mañegu de lengua materna, cumu tú, o tendis grabau alí desde pequenus, tu graborin teis pairis. Os que non, cumu ei, temos que aprendel as regras, grabalo noshotrus mismus.

▪ ¿Así que nun necesitu aprendel ná?

▫ Non, tú tranquilu, i nun eris gruñón, perdoa, pero insistu en que eris un desinquietu.

▪ Bueno, millol que gruñón.

posponin a unha palabra tónica falamus de «enclíticos», por exemplo, *chámami*.

A Fala ten o acentu libri, é idil, que o acentu poi aparecel en varias posiciós en a palabra, en concretu poi quel en algunha das tres últimas sílabas da palabra i si se incluyin as palabras enclíticas poi aparecel en unha das cincú últimas sílabas do grupu acentual. Esta cualiai le dá a pusibiliai de diferencial os significaus das palabras, ten unha función fonolóxica distintiva, cumu en os paris, *crítica - crítica, falará - falara, chamí - chami*, etcétera.

Dependendu en qué sílaba desde o final da palabra recaí o acentu primariu distinguimus as palabras «agudas», con acentu en a última sílaba, «llanas» con acentu en a penúltima, i «esdrújulas» con acentu en a terceira desde o final da palabra. As «sobreesdrújulas», palabras con acentu en cuarta o quinta sílaba desde o final, son sempris os grupus acentuais formaus por unha palabra i un o dois enclíticos. O acentu léxicu de unha palabra nun hai que confundilu con unha tildi diacrítica que poi marcal o acentu en a expresión escrita. A tildi é cuestión de ortografía, i por tantu se rigi por un acordu de cómu marcal as sílabas tónicas i átonas.

O acentu, salvu excepcións, sueli quealsi en a mesma posición aunque a palabra cambi a cantiai de sílabas, por exemplo, por o cambi de género, por o plural, o por os enclíticos, *alemán* (aguda) - *alemana* (llana) - *alemanas* (llana), *chama* (llana) - *chámami* (esdrújula).

En A Fala encontramos dois cashus intereschantis de diferenxia de acentu entre as tres varieais. O primeiru é o sustantivu *paixaru* [L] con acentuación llana en lagarteiru, pero con acentuación esdrújula en mañegu *páixaru* [M] i tamén en valverdeiru *pájaru* [V]. En esti cashu o lagarteiru coincide con o galegu, mentras que o mañegu i o valverdeiru con o castellanu i con o portugués. O segundu cashu é o adverbio *pali* [LV], que señala dirección o ubicación. A palabra é normalmente llana en lagarteiru i valverdeiru, mentras que tendi a sel aguda, *palí* [M], en mañegu.

A distribución dos elementus tónicos, átonos i pausas en un enunciau marca o ritmo. Un ritmo regulal facilita a transferencia da información, por isu é relevante en retórica, i tamén en o linguaixhi literariu, sendu unha das ferramentas básicas da poesía.

3.4.6 Entonación

A entonación do enunciau é importantí porque trasmiti cuntiníus gramaticais, por exemplu, unha pregunta o ordin, i ademais ten a función pragmática, nos dá información de tipu afectivu. As mesmas palabras se poiden pronunciar con cariño, ironía o sorpresa, así que a entonación tamén ten a función modal, expresa a actitude do falante respecto a o enunciau.

A entonación do enunciau se caracteriza por a súa melodía, que son fundamentalmente os cambios de tonu, intensidade i duración dos sons. A curva melódica pode ser monótona, ascendente o descendente. A combinación de estas posibilidades nos dá diferentes patróns melódicos.

Os patróns melódicos poden ser característicos de certas áreas geográficas ou capas sociais, e a base de eles, a veces, somos capaces de adivinar o orixe do falante. Por exemplo, en castelán distinguimos facilmente a melodía de un ecuatoriano a un asturiano. De feito, os sons dos falantes nativos son bastante sensibles a estes patróns e os exames perceptivos aportan moitas veces resultados interesantes.

Os falantes dos tres lugares proclaman que cada unha das tres locais ten o seu patrón melódico particular que caracteriza a os seis falantes; sin embargo, isto nun se ha comprobado hasta agora en ningún estudo especializado.

4 MORFOSINTAXIS

4.1 Gramática

- 4.1.1 Palabra
- 4.1.2 Morfema
- 4.1.3 Rei i basi léxica
- 4.1.4 Afiju derivativu
- 4.1.5 Morfema flexivu
- 4.1.6 Desinencia i terminación
- 4.1.7 Morfología
- 4.1.8 Paradigma
- 4.1.9 Clasis de palabras
- 4.1.10 Sintagma
- 4.1.11 Oración
- 4.1.12 Enunciau

4.2 Artículu

- 4.2.1 Artículu determinau
- 4.2.2 Artículu indeterminau

4.3 Sustantivu

- 4.3.1 Género
- 4.3.2 Número
- 4.3.3 Nomis propius

4.4 Adjitivu

- 4.4.1 Formas irregularis
- 4.4.2 Concordancia
- 4.4.3 Posición do adjitivu
- 4.4.4 Gradación

4.5 Pronomis

- 4.5.1 Pronomis personais tónicos
- 4.5.2 Pronomis personais átonus
- 4.5.3 Términu preposicional
- 4.5.4 Reflexivus
- 4.5.5 Duplicación pronominal i nominal
- 4.5.6 Formas de tratamentu

4 Morfosintaxis

4.6 Posesivus

- 4.6.1 Artículu determinau antepostu a o posesivu

4.7 Demonstrativus

4.8 Relativus, interrogativus i exclamativus

- 4.8.1 Relativus
- 4.8.2 Interrogativus i exclamativus

4.9 Indefiníus

- 4.9.1 Cuantificaoris
- 4.9.2 Indefiníus existenciais
- 4.9.3 Identificaoris indefiníus

4.10 Numerais

- 4.10.1 Cardinais
- 4.10.2 Ordinais
- 4.10.3 Multiplicativus, partitivus i colectivus

4.11 Verbu

- 4.11.1 Categorías i formas
- 4.11.2 Modu indicativu
- 4.11.3 Modu subjuntivu
- 4.11.4 Modu imperativu
- 4.11.5 Formas non personais
- 4.11.6 Perífrasis verbais
- 4.11.7 Modelus de conjugación verbal

4.12 Adverbiu

- 4.12.1 Adverbium de tempu
- 4.12.2 Adverbium locativus
- 4.12.3 Adverbium de modu
- 4.12.4 Adverbium de cantiai
- 4.12.5 Adverbium afirmativus i negativus
- 4.12.6 Locucióis adverbiais

4.13 Preposición

- 4.13.1 Locucióis prepositivas

4.14 Conxunción

- 4.14.1 Conxuncións coordinantis
- 4.14.2 Conxuncións subordinantis
- 4.14.3 Conectoris discursivus

4.15 Interxección

- 4.15.1 Interxeccións apelativas
- 4.15.2 Interxeccións expresivas

4.16 Funcións sintácticas

4.17 Construcións sintácticas

- 4.17.1 Oración
- 4.17.2 Oracións coordinadas
- 4.17.3 Oracións subordinadas
- 4.17.4 Yuxtaposición
- 4.17.5 Oración activa e pasiva

4.18 Modais

4.1 GRAMÁTICA

En a introdución se han nombráu as disciplinas fundamentais da lingüística, que son, a fonética, a gramática i a lexicología. A gramática de unha lingua é o conxuntu das regras internas que rixin a organización dos seis elementus, a agrupación dos suíus en palabras i a combinación das palabras en entiais máis complexas, enunciaus i oraciós. En a nosa lingua materna aprendemus estas regras incoscientementi dos nosus pairis, antis de dil a o colegiu i saber escribil.

Toas as linguas tenin a súa gramática, porque sin estas regras os ushuarios nun puirían cumuncalsi entre sí. A gramática ha súa tradicionalmenti dividía en morfología, que estudiaba a estrutura das palabras, i sintaxis, que describía a combinación de palabras en sintagmas i oraciós. Sin embargo, esta división ten radós máis ben didácticas. Dividil a estrutura da lingua en dúas disciplinas separás nun é fácil por a súa complejiaí, i por os campus dondi as dúas disciplinas se solapan. Mutas vedis cuandu describimus unha palabra, por exemplu, *falu*, hai que mencionai tamén a súa función sintáctica de predicau, i a o revés, falandu de funciós sintácticas é frecuenti definil qué clasis de palabras poin desempeñalas. Por esta radón optamus por xhunta a descripción da lingua a nivel gramatical i ushal a terminología morfosintaxis, que é sinónimu de gramática. Esta incluyi tantu a estrutura das palabras cumu a súa función en as uniais máis grandis. A peshal de esta decisión práctica poemus falal de morfología i sintaxis, i de maneira paralela a fonética, buscal as súas uniais mínimas i definil a terminología básica.

▪ Ei pensaba que esti libru era a gramática da nosa lingua. ¿Nun o ten escrito en a portá?

▫ Esti libru solu describi as regras de funcionamentu de A Fala.

▪ Porque antis A Fala nun tiña gramática, esta é a primeira i ei estoi aixhuandu con ela.

▫ Te agradezu mutu a túa aixhúa, pero nun creas que estamos creandu a gramática da lingua. A Fala sempris ha tíu a súa gramática, noshotrus solu estamos describindu estas regras. Si nun hubiera tíu as regras antis, nun huberas puíu cumunicalti con teis pairis ni con naidi.

▪ Bueno, ¿i pa qué sirvi entoncis describilas si ya as sabin tós?

▫ Por exemplu, tós que nun tenin A Fala cumu a súa lingua materna, cumu ei, necesitan saber as regras. Tú cuandu aprendis inglés ushas as regras do inglés que alguin ha descritu, os ingleshis mismus nun as necesitan mutu.

▪ Me pareci mui ben, así que a partil de agó tós os ingleshis van a estudial A Fala en o cole.

4.1.1 Palabra

Unha «palabra» é a uniai máxima da morfoloxía i a súa ve a mínima da sintaxis. Sin embargo, a definición de palabra é un poicu problemática, porque as palabras están relacionás máis ben con a lingua escrita i designan a cadea de letras que escribimus cumu un conxuntu. Esti conxuntu está influíu por a tradición, i desde o puntu de vista funcional non sempris dá un sintíu lóxico. Por exemplu, a forma verbal *he falau* expresa unha acción pasá pero se compón do verbu auxilial *habel* máis o verbu *falal*, así que temos dúas palabras. Sin embargo en unha situación paricía a forma *falaré*, expresa unha acción futura i a desinencia *-é* ven etimológicamente tamén do verbu auxilial *habel*, pero con o pasu do tempu se ha lexicalizou en unha palabra. Otru exemplu o poi dal a palabra *paripari* [L], que é un insectu que anda sobre a superficie das augas, se trata entoncis de un solu conceptu pero a palabra está composta de dúas partis igualis que poemus escribil o xhuntas o separás en dúas palabras. A peshal de esti inconvenienti usharemus a terminoloxía palabra, porque se trata de un conceptu que está inculcau en as nosas mentis i en a mayuría dos cashus nun hai muta duda i nos pundríamus fáclimenti de acordu en a cantiai de palabras que contén un enunciau.

4.1.2 Morfema

A uniai básica da estrutura interna de unha palabra que conecta unha determiná forma con un significau se chama «morfema». As palabras se componin de morfemas de varius tipos, algunhos son independentis, poin funcional por sí solus, cumu as preposiciós o as conxunciós, i outros son dependentis, necesitan otro morfema a o que se unin, por exemplu, en o verbu *fal-u* o morfema *-u* nos dá información gramatical sobre a persoa, número, tempu i modu, i en o sustantivu *camiñ-u-s*, os morfemas *-u-* i *-s* manifestan que se trata de un sustantivu masculinu en plural. Ademais, os morfemas poin tamén cambial o significau da palabra, *sobre-vivil*.

4.1.3 Rei i basi léxica

O significau léxicu fundamental de unha palabra aporta a «rei». En a palabra *maripoixa* [LM] a rei, que nos informa sobre o significau léxicu, é *maripoixh*, mentras que o morfema *-a* añadi a marca de femininu, i a ausencia do morfema de plural nos informa de que se trata de singular. Sin embargo, en algunhas palabras, particularmenti algunhos verbus irregularis, nun é pusibli identifical a rei, por exemplu *é*, *foi*, *foran* i por isu, a vedis, traballamus con a terminoloxía «basi léxica». A diferenca de a rei, a basi léxica é unha palabra que funciona por sí sola. En o cashu dos verbus a basi léxica é o sei infinitivu. En algunhas palabras,

que acaban en consonanti, a basi léxica i a rei coincidin, *mullel, fin, pon* [LM], *metal, sol*. As palabras que acaban en unha vocal normalmente teñen a rei i a basi léxica distinta *serr-a, garabat-u, marmel-u* [V], *narandx-a* [LM].

4.1.4 Afiju derivativu

Os «afijos derivativus» son morfemas léxicos que modifican o significado da palabra, se chaman tamén «morfemas derivativus». Si añadimos o morfema *eiru* a rei *pan* cambiamos o significado semántico de alimentu feito de fariña a persoa que o prududi, *paneiru* [M]. Si o afiju antecede a rei falamos de «prefiju», si vai despois é un «sufiju». Os afijos son unha ferramenta eficaz para xeralizar palabras con a mesma rei pero con os significados semánticos diferentes, *activ-u, in-activ-u, activ-al, dis-activ-al* [L], *des-activ-al* [MV], *activ-idai* [LV], *activ-iai* [M], etcétera.

4.1.5 Morfema flexivu

Os «morfemas flexivos», a veces chamaus «afijos flexivos», nos dan información sobre as categorías gramaticais da palabra, xénero, número, persoa, etcétera. En A Fala van pospostos a rei, pero hai moitas linguas en as que os morfemas flexivos poidan anteceder a rei. A palabra *cestas* ten unha basi léxica, *cesta*, a rei *cest*, i morfemas flexivos que añaden significados gramaticais de xénero feminino *-a-*, i número plural *-s*. A esa mesma rei podemos añadir tamén significados semánticos diferentes con os afijos derivativus, por exemplo o sufijo *-eiru* nos dá a palabra *cesteiru*.

4.1.6 Desinencia i terminación

A «desinencia» é o conxunto de morfemas flexivos que se añaden a un verbo, por exemplo, en a palabra *fal-á-ra-mus* nos dan información sobre o tempo, o modo, a persoa i o número. Nun é frecuente usarse esta terminoloxía en referencia a os sustantivos o a os adxectivos, aquí normalmente optamos por a denominación «terminación», así en a palabra *cestas* a terminación serían os morfemas flexivos *-a-s*.

4.1.7 Morfología

Según a natureza da modificación que expresan os morfemas podemos falar sobre a «morfología flexiva», que estuda os cambios de tipo gramatical, xénero, número, paradigmas flexivos i as súas implicacións para as relacións sintácticas de caso, concordancia o rección. En cambio, os morfemas que añaden a información semántica estuda a «morfología léxica», que antes se chamaba «formación

de palabras». As dúas disciplinas se solapan, cumu se ve en a palabra *cest-eir-u-s*, que contén un morfema derivativo e dous que añaden información gramatical.

4.1.8 Paradigma

Un conxunto de formas que poida xeral unha base léxica se chama «paradigma». Si se aña información gramatical falamos de un «paradigma flexivo», *amarelu, amarela, amarelos, amarelas*, ou a conjugación dos verbos, *faló, falas, fala, falamos, faleis* [LM], *falais* [V], *fallen*. En cambio, si usamos os afijos derivativos chegamos a un «paradigma derivativo» ou «familia de palabras», *pan, paneteiro* [M], *panaderu* [L], *paneteiro* [V], *paneira, panadería* [MV], etcétera.

4.1.9 Clases de palabras

A agrupación de palabras en varias clases apareceu xa en a gramática de Dionisio de Tracia en o século II antes da nosa era, e despois en as seguintes gramáticas emblemáticas cumo as de Prisciano (sg. VI) e Nebrija (sg. XV). A pesar de esta tradición moi larga, diferentes enfoques lingüísticos usaron diferentes criterios para clasificar as palabras. Estes criterios normalmente inclúen as cualidades morfolóxicas, posibíleis combinatorias sintácticas e a vez influen tamén o aspecto semántico. Algunhas palabras aportan información léxica, ou significan, outras só a información gramatical, especifican a relación entre palabras. As clases de palabras que se suelén recoñecer en as linguas ibero-románicas son o artigo, o sustantivo, o adxectivo, o pronome, o verbo, o adverbio, a preposición, a conxunción e a interxección. Esta clasificación tradicional está lonxe de ser perfecta e algunhas clases se poidan cuestionar; sen embargo, o obxectivo deste libro é describir de maneira consistente as tres variedades de A Fala, non o de disputar as categorías lingüísticas.

4.1.10 Sintagma

A sintaxis estuda a organización das palabras en estruturas máis complexas. A agrupación de palabras que constitúen unha unidade sintáctica maior que a palabra e menor que oración se chama «sintagma», ou tamén «grupo sintáctico». Se trata de a combinación estrutural de palabras que levan algún significado, por exemplo, as tres palabras *unha galiña choca* é un sintagma nominal. Un sintagma poida ter varias funcións sintácticas que expresan as relacións que teñen os sintagmas entre si en a estrutura oracional, poida ser, por exemplo, o suxeito de unha oración, cumo en o primeiro exemplo, ou o complemento directo, cumo en o segundo.

- *a galiña choca estaba en o bolso* (fala_man_018e)
- *e le digu coño nun tendrás unha galiña choca* (fala_man_018e).

En función do elementu constitutivu de un sintagma recoñecemos os sintagmas nominais, adjectivais, verbais, adverbiais i preposicionais.

4.1.11 Oración

A «oración» é unha estrutura sintáctica que relaciona un predicau con un suxetu. En a lingüística tradicional o predicau ten que incluír un «verbu finitu», verbu en a súa forma personal (conjugá), tal cumu en o exemplu. Os sintagmas que forman as oracións desempeñan varias funcións sintácticas. As principais ya se han mencionau, son o suxetu i o predicau. As outras funcións básicas son o complementu directu, o complementu indirectu, o atributu, o complementu de réximin, i o complementu circunstancial.

Itamus aceiti en a sartén i *fritamus* us *allus* (fala_val_301).

4.1.12 Enunciau

O «enunciau» é unha palabra o secuencia de varias palabras que trasmitin un mensaxi comunicativu. Desde o puntu de vista da entonación se supón que o enunciau está delimitau por dúas pausas finais. Si a secuencia de palabras inclúy cumu mínimo un verbu en a súa forma personal se trata de un enunciau oracional, o primel exemplu, en o cashu contrariu falamus de un enunciau non oracional, cumu en o segundu.

- *Pero que in a serra nun pois fel ná.* (fala_lag_002b)
- *¡Tó de memoria!* (fala_lag_018a).

O conceptu de enunciau seguramenti ten a súa relevancia en a descripción sintáctica de unha lingua; sin embargo, a experiencia da transcrición das entrevistas informais i a compilación da *Basi de datus* (Valeš 2024) pon a utiliaí de esti conceptu en duda, porque en a nosa expresión oral realmenti nun formamus unha secuencia de enunciáus; sinón, que simplimenti falamus, i a cadea falá é difícilmenti separabli en enunciáus, por tantu o conceptu é máis ben unha idealización teórica.

4.2 ARTÍCULO

O artigo é un determinanti que aporta información sobre o sustantivo o sobre o sintagma nominal. O artigo indeterminau, o indefiníu, preshenta algu novu en o discurso, algu indefiníu o descuñucíu pa o interlocutor. En cambiu, o artigo determinau, o definíu, se refieri a algu que se supón que o interlocutor coñoci. Esti cuñucimentu poi sel por unha referencia anterior, por o contexto, o por a experiencia. A función sintáctica do artigo é determininal o sustantivo i por tanto sempris vai con un sustantivo o un elementu sustantivau, *u/o amarelu*. Os demais elementus que tenin a función de determininal son os demostrativus, os posesivus i os cuantificaois. Os artigos van antepostos a o sustantivo i salvu excepcións tamén a outros determinantis. A categoría de género i número está preshenti tanto con os artigos determinaus cumu os indeterminaus.

4.2.1 Artigo determinau

Os artigos determinaus son palabras átonas i por isu forman un grupo acentual con a palabra tónica seguinte. As súas formas varían en género i número i concordan con o sustantivo o con outra palabra a que se refieren. Etimolóxicamente venin dos demostrativus latinus ILLE, ILLA i con os demostrativus compartin algunhas das súas funcións.

	masculinu	femeninu
singulal	u [LV], o [M]	a
plural	us [LV], os [M]	as

Figura 1. O artigo determinau

En a tabla notamus que as formas de masculinu coinciden en lagarteiru i valverdeiru, pero son diferentes en mañegu. As de mañegu o, os coinciden con o portugués i con o galegu, mentras que en valverdeiru i lagarteiru apareci unha vocal fechá *u*, *us*.

O artigo femenino nun cambia de forma antis dos sustantivos que empezan con unha *a-* tónica, *a agua*, *a arca*, *a arma*, *a asha* [LM], *a asa* [V].

O artigo determinau sirvi pa identificar algu cuñucíu, tamén sirvi pa refirirli a os elementus ditos anteriormente. O artigo poi substituír o sustantivo, i sustantival outras clasis de palabras, por exemplo a os adxetivos.

4 Morfosintaxis

- *é comu o de mei pairi* (fala_man_018c) = o fornu de mei pairi
- *us novus u millol nun entendin* (fala_val_306h).

O artículo masculino *u/o* poi desempeñal as funcións de o neutro con os adxectivos sustantivos, *u/o amarelu*, *u/o intereshanti*, i en construcións sin referente determinau *o que me didis* [M], o en as construcións enfáticas *o ben que o hemus pasau* [M].

- *isu foi u importanti esas seyas primeiras a Europa* (fala_lag_014a)
- *cumu idía Albert Camus, o que está claru é que a lingua está mui por encima de fronteiras* (fala_man_303)
- *choraba de aligría de vel u ben que me trataban sabis* (fala_lag_101).

En xeral, as funcións i o *ushu* son paricións a o castellanu, i a outras linguas da zona, con algunhas diferencias en cuanto a os cuantificadores, a secuencia artigo + posesivo + sustantivo (*a nosa lingua materna*), descrita con máis detalle en o apartau sobre os posesivos, i tamén o *ushu* dos artigos con os nomes propios de persoas i os topónimos.

O artigo poi diferencial o xénero dos sustantivos, *u/o estudante*, *a estudante*, *u/o artista*, *a artista*.

O artigo vai sempre anteposto a outros componentes do sintagma nominal, *u/o mes de abril*, con a excepción do cuantificador *tó, toa, tós, toas*.

- *i galiñas tamén había en toas as cashas* (fala_man_011b)
- *cincu meses tós us días en casa chea de genti* (fala_val_003b).

Os nomes propios de persoas van xeralmente sin artigo, *Vanesa*, *Carlos*, *Alberto*, *Marisa*, igual que en castellanu. En este aspecto se diferencia A Fala do portugués i coincide con o galego. En algunhas cashas poi aparecer o artigo, cando queremos identificar a unha persoa anteriormente mencionada.

- *entonces a Herminia esta toma u libru* (fala_lag_008).

O artigo aparece con os nomes, que son mui frecuentes en os tres lugares, *Calniciría u Follón*, *Chelis u Latas*, *Quicu u Breva*, *Adolfu u Coixu*, i en estes cashas poi usarse nun solu en a forma arriba exposta *nome + artigo + nome*, *sinón*, tamén solu o artigo + nome, cando se supón que a persoa está suficientemente identificada, *inda velná u Malletu* [L].

- *fijati é u Capri* (fala_val_016a) = é un da familia Capri.

Os topónimos locais aceptan o artigo de-terminau con máis frecuencia que en caste-llanu, *U Soitu, U Petril, As Torris, U Cumi, O Chafaril, Os Amiais, A Grandxa, As Hortas, Us Currais Andxís, A Torriamata, A Divisiña*, i un largo etcétera. Tamén encontramos os mismos topónimos que van sin artigo en castellanu pero con artigo en A Fala, *Us/Os Foyus* = cast. Hoyos, *U/O Adebu/Acebu* = cast. Acebo, *A Moraleixa* [L] = cast. Moraleja, *Us/Os Fuiñus/Fuñus* = cast. Fóios (en Portugal); sin embargo, a maioría dos topónimos que se refieren a si-tius fora dos tres lugares van sin artigo, *Cileirus, Cáciris* [LM], *Trevellu, Pla-sencia, Gata, Moraleixa* [M], etcétera.

Topónimu

Un topónimu é o nomi propiu de un lugar o unha localiai, por exemplo, *As Ellas, Can-cheiras, A Divisiña*.

4.2.2 Artigo indeterminau

Os artigos indeterminaus venin do numeral latín UNUS i guardan algunchos sig-nificaus semánticos de cuantificación. A diferenza do artigo determinau o in-determinau poi sel tónico i por tanto construí un grupo fónico de por sí, sin outros elementus. Sin embargo, as funcións referenciais predominan i xustifican a súa tradicional inclusión en os artigos.

	masculinu	femeninu
singulal	un	unha
plural	us [L], unhos [M], unhus [V]	unhas

Figura 2. O artigo indeterminau

As formas coinciden en as tres varíais, menos en o masculino plural que usha *us* en lagarteiru, *unhos* en mañegu i *unhus* en valverdeiru. É interesanti que en lagarteiru coincide a forma do artigo determinau i o indeterminau *us* en o plural do género masculino.

En mañegu a forma do masculino plural presenta certa variación, porque de maneira minoritaria (8,3 %) se usha tamén a forma *unhus*. Esta variación poi tel dúas razóns, a primeira é a influencia do valverdeiru, moitas destas formas as registramos en a fala das persoas que teñen un vínculo importante con Valverdi. A outra razón é a inclinación hacia a regularización, porque as palabras general-menti acaban en a vocal fechada -u, i esta influencia é particularmenti forte en co-locacións como *unhos i outros* [M].

4 Morfosintaxis

O artículo indeterminau sirvi pa intrudil un elementu novu, ubical algu dentru de unha categoría de coixhas paricias, refirílsi a algu inespecífico de tipu "cualquera" i en plural poi señalal unha cantiai aproximá o indefinía.

- *son us cuantus que le incanta correl* (fala_lag_001)
- *i intoncis quea unha sopa de tomati* (fala_man_001b)
- *le puñían comu un sellu pa saber o que era* (fala_man_011a)
- *agora fayu unhos ochenta tarrus de tomati* (fala_man_005a)
- *i ten unha cuñá i un cuñau en Madrí* (fala_val_014).

- Me sintu orgulloshu por tel a lingua materna tan especial.
- Me alegru mutu. Nun sempris ha síu así. Antiguamenti algunha xhenti se avergonzaba por falal A Fala.
- ¿Por qué?
- Foi porque a os demais le paricía ridículu por falal "diferenti".
- ¡Pero o diferenti é muninu!
- Sí, tes radón, pero nun sempris ha síu vistu así. Preguntali a teis güelus, ya te contarán historias.
- Vali, os güelus sabin contal coixhas mui intereshantis.

Igual que o artículo determinau o indeterminau vai tamén sempris antepostu a os otrus elementus do sintagma nominal con a excepción dos cuantificaoris *tó*, *tós*, *toa*, *toas*.

- *Morri un vellu o vella i se vai toa unha historia* (fala_man_303)
- *i pa un zagal de 12 anos era tó un privilegiu* (fala_val_306i).

4.3 SUSTANTIVU

O sistema nominal de A Fala é bastanti analítico, igual que o das outras linguas peninsularis. En latín o sustantivu ushaba os morfemas flexivus de declinación, PUELLA, PUELLAE, PUELLAE, PUELLAM, PUELLĀ, PUELLA, pa recoñocel seis cashus que expresaban as relacións sintácticas; sin embargo, esti sistema se había perdíu i as linguas románicas actuais, incluía A Fala, emplean as preposicións pa especificar as relacións entre palabras, AMICA PUELLAE VENIT - *Ven a amiga de a pequena*.

Desde o punto de vista semánticu nun é fácil definil os sustantivos porque se trata de palabras que denominan a persoas, animais, objetus, acciós, cualiais, sensaciós, enfermeais, conceptus abstractus, fenómenos de tó tipu i mutu máis. A nivel sintácticu os sustantivos i sintagmas nominais desempeñan as funcións de suxetu explícitu de unha oración o do complementu directu, que poiden cumpril por sí solus, ademais poiden tel outras funcións en unha oración, a do complementu indirectu, do atributu, do complementu de réximin, o do complementu circunstancial.

A os sustantivos os poemus clasifícal según varius criterios. Generalmenti se diferencia entre os concretus (*tellau*) i os abstractus (*forza*), os nomis comús (*oiru*) i os nomis propius (*Carmen*), sustantivos contablis (*camiñu*) i non contablis (*airi*), animaus (*netu*) i inanimaus (*viñu*), individuais (*amigu*) i colectivos (*castañal*). Os sustantivos admiten as categorías gramaticais de género, femininu o masculinu, i número, singular o plural.

As palabras que nun son sustantivos a vedis toman a forma i función dos sustantivos, a esti procesu se le chama «nominalización» o «sustantivación». Pa nominalizar outras palabras sirvin os artículus antepostos a outras clases de palabras, así, por exemplo, os adjetivos *bo* i *importanti* funcionan cumo sustantivo en as seguintes frases.

- *o bo que ten a horta é que teñu un pozo* (fala_man_005a)
- *u importanti é que sea fogu lentu* (fala_val_301).

Un sintagma nominal ten por núcleo un sustantivo, pero tamén poiden servir de núcleo un pronomi, un infinitivo, o unha palabra sustantivada cumo *u/o verdi*, *u aye* [L], *o aye* [M], *u adiel* [V]. Ademais, o núcleo poiden estar acompañado por identificadores, *esti cabalu*, cuantificadores, *oitu cabalus*, o complementos, *cabalu da miña filla*.

4.3.1 Género

O género dos sustantivos distingui entre masculinu i femeninu. En o cashu dos sustantivos inanimados se trata de unha categoría arbitraria, que refleja a evolución histórica, mentras que os sustantivos animados, que se refieren a unha persoa o animal, suelín reflejar o sei sexu. Masculinu é o género nun marcau, así que se poi refirir a dambus sexus.

- *tós os miembrus de a familia real inglesha* (fala_man_309).

PERSOAS I ANIMAIS

Se supón que as formas con reidis distintas pa diferentes sexus son as máis antigas, *homi* - *mullel*; *pairi* [LM], *padri* [V], *taita* [LM] - *mairi* [LM], *madri* [V]; *xhenru* [L], *xhenru* [M], *xenru* [V] - *nora*; *toiru* - *vaca*; *cabalu* - *egua* [LM]; *carneiru* - *ovella*. Sin embargo, guardal a mesma rei é unha maneira eficaz de ampliar o vocabulario, por isu mutus sustantivos señalan o género femeninu por meyu dos morfemas flexivos *-a*, *-as*, o máis frecuente son os paris en os que o masculinu acaba en *-u* i o femeninu en *-a*, pero tamén se aplica a os sustantivos que acaban en unha consonanti o en a vocal *-i*, *fillu* - *filla*, *tíu* - *tía*, *primu* - *prima*, *ferreiru* - *ferreira*, *perru* - *perra*, *ciervu* - *cierva*, *dorru* [LM] - *dorra* [LM], *zorru* [V] - *zorra* [V], *león* - *leona*, *jefi* - *jefa*, *elefanti* - *elefanta*.

A forma femenina sempre recupera a *-r* etimológica en os sustantivos que acaban en *-l*, *señol* - *señora*, *directol* - *directora*, *pintol* - *pintora*, tamén recupera outras consonantis cumu en *jué* - *jueza*. Naturalmente istu nun ocurri cando nun hai *-r* etimológica, *jabaryl* - *jabarila* [V], *xhabaryl* - *xhabarila* [M].

En algunhas palabras se conservan as terminacións latinas pa o sustantivo femeninu, *rei* - *reina*, *galu* - *galiña*, *actol* - *actriz*, *abad* - *abadesha* [LM], *abadesa* [V], *alcaldi* - *alcaldesha* [LM], *alcaldesa* [V].

Otru grupu de sustantivos diferencia o género solu con o artículo, *u/o estudianti* - *a estudianti*, *u/o pacienti* - *a pacienti*, *u/o sastri* - *a sastri*, *u/o amanti* - *a amanti*, *u/o albañil* - *a albañil*, *u/o pilotu* - *a pilotu*, *u/o pirata* - *a pirata*, *u/o artista* - *a artista*.

Algunhos sustantivos que se refieren a os animais tenín solu unha forma, así que *lebri* i *ardilla* son sempre femininos, mentras que *cuellu* i *linci* sempre masculinos, si queremos distinguir o sexu en estis cashus hai que ushal a distinción explícita, *lebri machu*, *lebri fembra*.

Solu se ha identificau unha palabra que mudifica a rei, dibíu a o cambiou de acentu, *hérui* - *hiruína*. Outra palabra excepcional é *mondxa* [LM] que en lagarteiru i mañegu ten a forma masculina *monji* [LM]; sin embargo, en lagarteiru

a forma masculina prácticamente nun existi, porque en o sei lugal se usha *fraili*. En valverdeiru se trata de unha palabra regular, *monji* - *monja* [V].

OS DEMAIS SUSTANTIVUS

Os demais sustantivos tenin o género arbitrariu; sin embargo, algunhas marcas formais aixhúan a distinguil entre os dous géneros. Igual que en o cashu anterior o morfema flexivu -u sueli marcal o masculinu, *viñu*, *bagazu*, *trigu*, *barrocu*, mentras que os sustantivos que acaban en -a son, por o general, femeninus, *casha* [LM], *casa* [V], *lengua*, *estrela*, *folla*, *malleta*, aunque encontramos tamén algunhas excepcións a esta regra, *u/o mapa*, *u/o día*, *a cru*.

O género dos sustantivos que acaban en unha consonanti o outra vocal poi sel tanto femeninu cumu masculinu, *u/o sol*, *a froil* [L], *a mañán* [LM], *a miñán* [V], *u/o azafrán*, *a menti*, *u/o mensaji*, etcétera.

Algunhos sufijos derivativos determinan o género dos sustantivos. Generalmenti, son femeninus os sustantivos formaus por os sufijos -*dai*, -*ai*, *igualdai*, *crueldai*, *actividai* [LV], *diversidai* [LV], que en mañegu suprimin a -d- intervocálica, *activiai* [M], *diversiai* [M]. Otrus grupos de femeninus forman os sufijos -*ción*, -*sión*, *atención*, *información*, *comprensión*, *conclusión/conclusión*, os sufijos -*eira*, -*ura*, *bagaceira*, *carreteira*, *uliveira*, *mixtura*, *amalgura*, *calintura* [LV], i tamén os sufijos -*ía*, -*cia*, *coquetería*, *cobardía*, *abundancia*, *paciencia*. O sufijo -*eda* marca os femeninus en lagarteiru i mañegu, mentras que en valverdeiru as mesmas palabras tenin o sufijo -*eza*, *tristeda* [LM], *tristeza* [V], *naturaleda* [LM], *naturaleza* [V], *pereda* [LM], *pereza* [V].

De maneira paralela encontramos os sufijos que forman a os sustantivos masculinus, -*mentu*, *arrishimentu* [LM], *arrecimentu* [V], *sufrimentu*, *alojamentu*, tamén os sufijos -*eiru*, -*eru*, *galiñeiru*, *chaveiru/chaveru*, *floreiru/floreru*. O sufijo masculinu -*aji* apareci en as tres varieais, *maquillaji*, *aprendizaji*, pero en lagarteiru i mañegu ten tamén a varianti -*aixhi*, *lenguaixhi* [M], *forraixhi* [LM]. Otrus sufijos que forman os sustantivos femeninus i masculinus se describin con máis detall en a parti de Lexicología.

Algunhas palabras tenin dúas formas i o género diferencia, por exemplu, o tamaño do obxeto o outras cualiais, *cestu* é máis grandi que *cesta*, *barrenu* é máis grandi que *barrena*, *cubu* é máis pequenu i ademais differenti que *cuba*, *sachu* é un tipu de azá pequena i *sacha* outro tipu, *endru* [V] i *endra* [V] son tamén ferramentas diferentes. Igualmente a relación entre as palabras *podu* [L] i *poda* [L], *pozu* [MV] i *poza* [MV] é máis complicá i nun se refieri solu a o tamaño.

A relación árbul - frutu diferenciá por o género, tal cumu en castellanu, solu apareci con *pinu* - *pina* i *castaño* - *castaña*, os demais árbois normalmente ushan os sufijos derivativos en forma feminina o masculina -*eira*, -*eiru*, cumu en *pera*

4 Morfosintaxis

- *pereira*, *limón* - *limoneiru*, aunque tamén encontramos excepcións a esta regra, *murta* [LV] frutu do *follarancieru*, *bellota* frutu do *carballu* o *indina* [L], *encina* [MV].

O género de algunhas palabras homónimas, que teñen a mesma forma, diferenciación conceptus diferentes, *u/o pe* (parti do colpu) - *a pe* (resina do pinu que se usha pa tratar as tinaixhas), *u/o radiu* (alambri que uni o centru con a circunferencia) - *a radiu* (radiodifusión), etcétera.

A maioría das palabras teñen o mesmo género en A Fala en comparación con o castellanu, pero tamén existen unhas poucas diferencias. As palabras *leiti*, *mel*, *sal*, *narí*, se ushan maioritariamente cumo masculinas, aunque por a influencia do castellanu a vedis aparecen cumo femininas.

- *i se le eita o sal i o pimentón i si fai falta algu de agua* (fala_man_301)
- *se pon a esquentar u leiti con azúcar* (fala_val_003b)
- *me chorreaba sangri sangri sangri u narí* (fala_val_002).

Ademais, *narí* é feminino cando se usha en a locución *hasta as naridis* [LM], *hasta as naricis* [V]. A palabra *carritillu* [LM], *carretillu* [V] sempre é masculina. É posible que antigamente o sustantivo *ponti* fora feminino, porque o encontramos así en os nomes de algúns pontes, *A Ponti Vella*; sin embargo, actualmente se usha cumo masculino.

A variación entre as variantes se ha documentado en unhas poucas palabras, por exemplo, *a gadaña* [L], *u gadaño* [V], *u cutuví* [L], *a cutuvía* [MV].

4.3.2 Número

Igual que as outras linguas románicas A Fala distingue singular, que se refiri a unha persoa o coixa, i plural que se refiri a máis que unha. A forma nun marcada é a de singular, mentras que o plural se forma con os morfemas flexivos -s, -is. A categoría de número ten relación con os sustantivos contables i non contables. Os primeiros son entais que existen separados i se poiden contar, *un lagarto*, *dois lagartos*, mentras que os segundos son sustancias continuas, *viño*, *café*. O feito de sel non contable; sin embargo, nun significa que estes sustantivos nun tiveran a forma de plural, idonde *tres viños i dois cafés*, sabemos que se tratará de tres copas de viño i dúas tazas de café.

Por regra xeral, en as tres variantes, os sustantivos i os adxectivos que acaban en unha vocal, forman o plural con o morfema -s, mentras que os que acaban en unha consonante suelén añadir o morfema -is. Sin embargo, a descrición detallada manifesta que a formación do plural é máis complexa.

final da palabra	plural	exemplu	variación
VOCAL	-s	figus, migrás	pirdís [L], pirdidis [L] filís [L], filicis [L]
	-is	virtudis, ludis [LM] lucis [V]	
DIPTONGU	-s	praus, amistais	
	-is	leyis, reyis	
L VARIABLI	R + is	baris, maioris	castañais, castañaris regulais [MV] regularis [MV]
MONOSÍLABUS VOCAL ÁTONA + L INVARIABLI	-is	milis, solis móvilis, difícilis	
VOCAL TÓNICA + L INVARIABLI	Ø -is	papeis, normais albañís	caracolis, caracois igualis, iguais
R	-is	maris, llaris [LV]	vateris [V], vaters[V]
	-s	cuters	
S	-is	meshis [LM] mesis [V]	
	Ø	lunis, andarríus	
VOCAL TÓNICA + N	Ø -s [LM]	melós [LM] aviós [LM]	monosílabus: tres [LM], trenis [L] fis [LM], finis [L]
	-s [V]	melóns [V] avións [V]	
VOCAL ÁTONA + N	-is	órdinis [LM] márginis [LM]	órdenis [V], ordens [V] márgenis [V] margens [V]
P, B, T, D, G, M	-s	robots, webs	

Figura 3. Plural dos sustantivos i adxetivos

O morfema -s se añaði a vocal final sea esta átona o tónica, *figu* - *figus*, *bagu* - *bagus*, *navalla* - *navallas*, *múa* - *múas*, *linci* - *lincis*, *amarelu* - *amarelus*, *levá* - *levás*, *migrá* - *migrás*, *culibrí* [L] - *culibrís* [L], *colibrí* [MV] - *colibrís* [MV], *imbuí* [L] - *imbuís* [L], *embuí* [MV] - *embuís* [MV].

Algunhas palabras que tiñan consonantis latinas etimolóxicas as recuperan en plural, xuntu con o morfema -is, *lú* - *ludis* [LM], *lucis* [V], *cru* - *crudis* [LM], *crucis* [V], *virtú* - *virtudis*, *rei* - *reidis* [LM], *jué* - *juecis*, i outras funcionan de maneira analóxica, *andalú* [L] - *andaludis* [L]. Sin embargo, tamén hai palabras

que nun recuperan as consonantis etimolóxicas, *pé* - *pés*, *paré* - *parés*, solu en mañegu coexisti tamén a forma *paredis* [M].

As palabras que acaban en unha vocal tónica a vedis tenin máis pusiblis formas de plural, con consonanti recuperá i sin ela, *narí* - *narís* [L], *naridis* [LM], *naricis* [V]; *pirdí* [L] - *pirdís* [L], *pirdidis* [L], *perdí* [MV] - *perdidis* [M], *perdicis* [V]; *actrí* - *actrís* [L], *actridis* [LM], *actricis* [LV]; *cicatrí* - *cicatrís* [L], *cicatridis* [M], *cicatricis* [V], i o adjitivu *filí* [LM] - *filís* [L], *filidis* [M], *fili-cis* [L]; *felí* [V] - *felicis* [V].

Algunhas palabras que acaban con un diptongu tamén modifican o plural con unha consonanti, *lei* - *leyis*, *rei* - *reys*, pero a mayuría siguiu a regra general, *dificultai* - *dificultais*, *soldau* - *soldaus*, *boi* - *bois*.

Si a palabra acaba en unha -l que poi varial con unha -r, o plural caishi sempris recupera a -r final, *bal* - *baris*, *lugal* - *lugaris*, *mayol* - *mayoris*, *mullel* - *mulleris*, *colol* - *coloris*.

Os sustantivus i adjitivus que acaban en unha -l invariabli tenin dúas pusibil-liais. Si a última sílaba é átona, o si se trata de un monosílabu, añaadin o morfema -is a súa basi léxica, *árbul* - *árbulis*, *difícil* - *dificilis*, *caníbal* - *canibalis*, *móvil* - *móvilis*, *portátil* - *portátillis*, *sol* - *solis*, *fiel* - *fielis*, *mil* - *milis*. En cambiu, si a última sílaba é tónica, cashu mutu máis frecuente, se elimina a consonanti final antis de añaadil a terminación -is, *dagal* [LM] - *dagais* [LM], *zagal* [V] - *zagais* [V], *vival* - *vivais*, *zarzal* [LV] - *zarzais* [LV], *carnaval* - *carnavais*, *albañil* - *albañís*, *candil* - *candís*, *papel* - *papeis*, *natural* - *naturais*, *tradicional* - *tradicionais*, *artesanal* - *artesanais*. A esta regra solu se ha encontrau unha excepción hasta agora, *azul* - *azulis*.

Algunhos sustantivus tenin dúas pusiblis formas de plural, *caracol* - *caracois* i *caracolis*, *farol* - *farois* i *farolis*, *imbécil* - *imbecis* i *imbécilis* [V], así cumu o adjitivu *igual* - *iguais* i *igualis*. As dúas formas existin tamén en unhas poicas palabras que poin varial a l/r final, por exemplu, *castañal* - *castañais* i *castañaris*, i os adjitivus *particual* - *particulais* i *particularis*, *rigulal* [L] - *rigulais* [L] i *rigularis* [L]; *regulal* [MV] - *regulais* [MV] i *regularis* [MV].

- ¿I qué le recomendarías a un neofalanti en esti cashu? ¿Regularis o regulais?
- Ei le recomendaría nun rompelsi a cabeza mutu con as coixhas poicu importantis, é idil, que dá igual.
- Pero os que aprendin a lengua querin recetas fijas.
- Sí, tes radón, os que aprendemus as linguas queremos reglas i cuántu máis simplis i regularis, millol.
- Pa mí é máis simpli regulais.
- Vali, cumu tú queiras.

As palabras que acaban en *-r*, sempris añadin o morfema *-is*, *mar - maris*, *calamar - calamaris*, *llar [LV] - llaris [LV]*, salvu en as palabras extrandxeiras cumu *cúter - cuters*, *vater [V] - vaters [V]* i *váteris [V]*.

Algunhas palabras con *-s* final forman o plural de maneira regular, *país - paíshis [LM]*, *países [V]*; *mes - meshis [LM]*, *mesis [V]*; *ánis - anishis [LM]*, *anisis [V]*, *gris - grishis [LM]*, *grisis [V]*, i gentilícios de tipo, *inglés - ingleshis [LM]*, *inglesis [V]*. Pero a mayuría nun cambia a súa forma en plural i esti solu se distingui por os determinantis i por a concordancia, *u/o lunis - us/os lunis*, *u/o aná-lisis - us/os aná-lisis*, *u/o arcuírís - us/os arcuírís*, a vedis se trata de palabras compostas que ya incluyin o plural, *andarríus*, *pasapurés*, i outras vedis de palabras formás por dúas partís simétricas, *tixheiras [LM]*, *tijeras [V]*, *tenadas [L]*, *tenadis [M]*, *tenazas [V]*.

Os plurais das palabras acabás en *-n* prici-día por unha vocal tónica, que é a mayuría absoluta, coincidín en lagarteiru i mañegu pero son diferentís en valverdeiru. En lagarteiru i mañegu eliminan a consonanti final i añadin o morfema flexivu *-s*, *verán - verás [LM]*, *melón - melós [LM]*, *león - leós [LM]*, *avión - aviós [LM]*, *sartén - sartés [LM]*, *calabacín - calabacís [LM]*, *man - más [LM]*. En cambiú, en valverdeiru se aña-di o mor-fema *-s* sin eliminal a consonanti final, *ve-ráns [V]*, *melóns [V]*, *leóns [V]*, *avións [V]*, *sarténs [V]*, *calabacíns [V]*, *mans [V]*.

Locución sustantiva

As locucións sustantivas son grupus de palabras que, de maneira conjunta, funcionan cumu un sustantivu. Os com-ponentis poin sel sustantivos o sustantivu con adxectivo, por exemplu, *istrela fugá [L]*, *es-trela fugá [MV]*, *gras macho-tis [L]*, *misa redá [LM]*, *misa rezá [V]*.

- *despois damus migas cun café pur as mañás* (fala_lag_004c)
- *vendimus camións de bacalau a montóns platus de duralex* (fala_val_001a).

Hai sustantivos mononosílabos que manifestan variación entre o plural regu-lal i a forma influía por o castellanu, *tren - trenis [L]*, *tres [LM]*, *trens [V]*; *fin - finis [L]*, *fis [LM]*, *fins [V]*; *plan - planis [L]*, *plas [LM]*, *plans [V]*; *pan - panis [L]*, *pas [LM]*, *pans [V]*. A forma castellanizá apareci con máis frecuencia en lagarteiru que en mañegu, mentras que o valverdeiru sueli mantel as súas formas propias.

- *aquí nun hai funcionarius nun hai sabis é fis de semana* (fala_lag_003a)
- *sí cudiñas pero máis us finis de semana* (fala_lag_007)
- *o lugar nun estaba en os meis plas* (fala_man_309)
- *levaba u millor cen pans o centu i picu* (fala_val_018).

As palabras con *-n* final que sigui a unha vocal átona forman o plural añadindu o morfema *-is* en as tres varieais, *margin* [LM] - *márginis* [LM], *margen* [V] - *márgenis* [V]; *ordin* [LM] - *órdinis* [LM], *orden* [V] - *órdenis* [V]; *crimin* [LM] - *críminis* [LM], *crimen* [V] - *crímenis* [V]; *virgin* [LM] - *vírginis* [LM], *virgen* [V] - *vírgenis* [V]. En valverdeiru poin aparecel as vocais finais fechás por metafunía, *imagen* [V] - *imáginis* [V]. Ademais, en valverdeiru existin tamén as formas con a terminación *-s*, *ordens* [V], *crimens* [V], *margens* [V].

- *se vistían us homis de Barranecus pa levar as imáginis* (fala_val_305).

As palabras que acaban en outra consonanti son escasas, se trata de préstamus de outras linguas. Os plurais se forman normalmente con o morfema *-s*, *robot* - *robots*, *táblet* - *táblets*, *web* - *webs*, *club* - *clubs*, *parkings*, etcétera.

Algunhos sustantivos solu se ushan en singular, «singularia tantum», i outros prefieren a forma do plural, «pluralia tantum». Os que aparecin solu en singular son, por exemplo, *sedi* [LV], *sé* [M], *fomi*, *roipa*, *soidi*, *tráficu*, mentras que os seguintes solu se ushan en plural, *albas*, *calus*, *istresnis* [L], *estrenis* [MV], *andas* [V], *vacaciós* [LM], *vacacións* [V], *güelas* [L], etcétera.

En algunhos cashus a forma de plural poi cambial o significau da palabra, *historia* - *historias*, *interés* - *intereshis* [LM], *interesis* [V], *radón* [LM] - *radós* [LM], *razón* [V] - *razóns* [V].

Os nomis proprius nun forman plurais con frecuencia, pero cuando o fain siquin as regras xerais, *as Lauras*, *us/os Carlos*, *us/os Juas* [LM], *us Juans* [V]. Os apillíus quean invariablis cuando nos refirimus a toa familia, *us/os Payo*, *us/os Moreno*, solu en un cashu, mui poicu frecuente, en o que nos quisheramus refiril a diferentes familias do mismu apillíu, puiríamus ushal a forma do plural, *tós Bellancos* [L], idindu que hai varius con o mismu apillíu en o lugal, pero tamén é pusibli ushal *tós Bellanco* [L] en a mesma situación.

4.3.3 Nomis proprius

Os nomis proprius denominan persoas, lugares o entiais concretas cumu, *Josefa*, *Carlos*, *Lanchares*, *Serra de Gata*, *Salamanca* o *U Lagartu Verdi*.

A súa formación en A Fala manifesta dúas forzas opostas. A primeira é a tendencia a aplicar a morfoloxía de A Fala, isu se refleja sobre tó en o fecho das vocais finais, *Paulu*, *Justu*, i por outro lau temos a influencia do ushu dos nomis en castellanu i fora dos tres lugares.

• *En mayu de 1936 se casó con Victoriano Blanco Rivas, que en pá esté, tuvo cincú fillus, Antoniu, Florenciu, Epifanio, Agapito, que falleceu con anu i mediu, i Santiago (fala_val_303).*

Esti exemplu é bastanti representativu porque nos ensina que nun hai niñunha regla pa aixhualnus a saber dóndi se aplica a morfología de A Fala i dóndi non. O mismu autol a aplicó a dois fillus dos enumeraus i a otrus dois non; sin embargo, tamén é significativu que os dois con a terminación *-u* son os mayoris. Por regra general, encontramos mutus máis nomis con morfología propia en as generaciós máis mayoris, *Vitu, Florenciu, Eusebiu, Severianu, Agapitu, Ambrosiu, Ámparu, Mercédis, Consuelu*, mentras que entre as persoas de menus de 45 anos se trata máis ben de unha excepción, actualmenti son máis frequentis os nomis en a súa forma castellana, *Cisco, Alberto, Jenaro, Jairo, Darío, Gonzalo, Antonio, Pedro, Consuelo*, etcétera. En a *Basi de datus* (Valeš 2024) son máis frequentis as formas castellanas dos nomis propius, aproximámenti en a proporción de dúas por unha.

Existin tamén diferencias morfológicas máis complejas. Primeiru, algunhos nomis fechan a vocal da rei, *Sufía, Filisa, Fibriciu* [L], *Isperanza* [L], i otrus fechan máis vocais por a armonía vocálica, *Viturianu, Sivirinu*. Segundu, en comparanza con o castellanu poin diferencials i tamén as consonantis, *Ixhuan* [L], *Xhuan* [M], *Peiru* [M], *Idubarda/Dubarda* [L], *Ládaru* [M]; sin embargo, os primeirus dois nomis os localizamos actualmenti máis ben en referencia a os santus, *San Xhuan* [M], *San Peiru* [M].

Os nomis que aplican a morfología de A Fala, i os que non, os encontramos tamén entre os diminutivos i os apelativos familiaris cariñoshus, así, registramus a *Sebiu, Chichu* (Narciso), *Chiñu* (Felicísimo), *Chivirí* (Severina), pero tamén as versióis que acaban en *-e, -o, Tito, Sebito, Nacho, Paco, Juanete*, etcétera.

A acomodación o non acomodación dos nomis é decisión personal de ca falanti tamén en referencia a os personajis históricos, que nun suelin tel relación directa con os tres lugares, así que registramus a *Fernando II i Fernandu II, Alfonso VIII i Alfonsu IX, Fernán Centeno, Felnán Centeno, Hernán Centenu, Felnán Centenu*, etcétera.

- Claro, ei te coñozu cumu Miro, non Miru.
 - Sí, tes radón, é cumu me chama toa xhenti. Pero toa regla ten a súa excepción, así que o nosu vidiñu Carlos me chama Miru. Me pareci mui buninu i lo agradezu.
 - Supoñu que isu tendrá que vel con a adaptación das palabras, que algunha xhenti toma as palabras tal i cumu venin mentras que otrus as mudifican según a morfología general da lingua.
 - Exactamenti, eris un tipu listu.

De maneira general as formas dos nomis propius das persoas tendrán relación con o prestixio da lingua, i con o contactu con o exterior. Estis factoris sociolingüísticos caushorin o gradual reemplazamentu das formas propias por as formas castellanizás, que en o sei momentu godaban de máis prestixio i foran utilizablis de maneira universal, dentru i fora da cumuniai.

Os motis o apodus, que suelin refirirsi a familias enteiras, son unha fonti mui rica de material etnolingüístico i seguramenti siría intereshanti saber o sei origin, porque mutas vedis son bastanti pintorescus. Sin embargo, as observaciós gramaticais se poin limitai a afirmación de que en a súa mayuría tenin a forma correspondienti a morfología de A Fala, i que esta forma nun sufri de castellanización, *Chatu, Cutelu, Poyu, Follón, Macachu, Navallas, Zarangallu, Cachairu*, aunque tamén existin excepcións, por exemplu, *Mechero, Charro*.

En cuantu a os gentilicius que se refieren as tres localiais falantis, os habitantes de As Ellas se chaman *lagarteirus* i *lagarteiras*. Esti nomi se refieri a costumbri antiga de cazal os lagartus; sin embargo, a caza de lagartus nun se practicaba solu en As Ellas; sinón, en mutus lugares da Serra de Gata i nun quea claru, por qué foran xhustu os habitantes de As Ellas os que sacorin o sei gentiliciu de esa costumbri. O gentiliciu de Sa Martín de Trevellu é *mañegu, mañega*, mentras que en Valverdi do Fresnu temos dúas pusibiliais, *valverdeñu, valverdeña* i *valverdeiru, valverdeira*. Estas dúas pusibiliais, xhuntu con o nomi da varieai que se fala en Valverdi du Fresnu, son a vedis un tema de polémica i disputa. De forma general poemus afirmal que a varianti *valverdeiru, valverdeira* a ushan os falantis de lagarteiru i mañegu, sin excepción, i tamén algunhos falantis de valverdeiru. Sin embargo, unha boa cantiai de falantis de Valverdi prefieri a denominación *valverdeñu, valverdeña*.

- *en Valverdi ahora hai muta genti ya que di valverdeiru pero antiguamenti naidi de entre us de Valverdi naidi dicía valverdeiru o sea ei me chamu valverdeñu [...] nun digu valverdeiru digu valverdeñu porque u sufiju -eñu é u que se utiliza habitualmenti pa us gentilicius que van con esa denominación con esi sufiju i u sufiju -eiru se fai máis pa temas de profesión [...] ei recordu de pequenu que a mí me chamaban valverdeiru i me sentía mal ei nun soi valverdeiru ei soi valverdeñu porque toa genti me chamaba me dicía valverdeñu si soi valverdeñu tós nus dicíamos nos us valverdeños pero nunca dicíamos nos us valverdeirus desde aquí desde As Ellas tamén otra coixa que hai que respetar sempris se nus ha chamau valverdeirus pero é por a costumbri de elis de chamalnos a nos valverdeirus (fala_val_017).*

Sin contribuil demaishau a polémica, a terminología *valverdeñu, valverdeña*, nun sueli provocai reacciós negativas, é a máis neutral, i por tantu a máis recomendabli pa os que nun están vinculaus con unha das varieais.

Os gentilicius de outras locais acaban con a vocal fechá, *pacensi*, *salmantinu*, *cacereño*, *malagueño*. A vedis se correspondin con a versión local do topónimo, *Mairil* [M] - *mairileño* [M], *Nafrías* [LM] - *nafrieño* [LM], outras vedis coinciden con o gentiliciu castellanu, *Vilamel* - *villamiengu*, i algunchos tenin varias formas *U/O Adebu* [LM] - *adebeño* [LM], *adebanu* [L], *acebanu* [L].

Os topónimos locais i os nacionais frequentis suelin tel a súa forma diferente da castellana, *Mairil* [M], *Madri* [LV], *Us/Os Foyus*, *Us/Os Fuiños/Fuños* (Portugal), *Payu*, *Vilamel*, *Nafrías* [LM], *Cileirus*, *A Moraleixa* [L], *Moraleixa* [M], *A Ciai* [LM], *Cia Rudrigu* [V], *Perais*, *A Grandxa* [LM], *U/O Soitu*, etcétera. Conformi con o anteriolmenti descrito encontramos tamén variación, según a inclinación a adaptación por parti dos falantis individuais, *Cáceres*, *Cáciris*, *Cáceris*, *Burgos*, *Burgus*, *Bilbao*, *Bilbau*, *Sevilla*, *Sivilla*, *San Isidro*, *San Isidru*.

Os nomis das institucións suelin ushalsi sin adaptación, *Caja Duero*, *Banco Santander*. É mutu máis frecuente *Junta de Extremadura* que *Ixhunta de Ixtremadura* [L] o *Xhunta de Extremaura* [M]; sin embargo, tamén encontramos referencias a o *Parlamentu* i o *Patrimoniu*.

4.4 ADJITIVU

Os adjitivos son palabras que modifican a os sustantivos, *manzana verdi*, añadin información sobre as súas propieais, *tumba antropomorfa*, o funcionan cumu atributu, i así atribuyin propieais a o suetu por meyu de un verbu copulativu, *está acalambrau*.

A clasificación básica dividi os adjitivos en «calificativos», os que exponin algunha cualiai do sustantivu, por exemplu, *cheu*, *limpu*, *lixoshu* [LM], *porcu* [V], *amarelu*, *peredoshu* [LM], *perezosu* [V]; i «determinativos», os que determinan algunha relación, orixin, orixin o cantiai, por exemplu, *anual*, *digital*, *procedenti*, *checu*, *primeiru*, *siguienti*. Se trata de unha clasificación tradicional que mezcla o criteriu semánticu do primel grupu con a función sintáctica de determinan os sustantivos do segundu. A diferenza práctica entre os dois grupos é que os adjitivos calificativos permiten gradación, poiden expresal varios graus da cualiai, por exemplo, *máis limpu*, *menos limpu*, mentras que os determinativos nun tenin esa posibilidade.

O sintagma adjitival ten de núcleo un adjitivu i poiden estar formau por un solu adjitivu, *alegre*, pero tamén poiden tel máis elementus, modificaois i complementus, *mui alegre*.

- *O principitu o miró i le gustó o faroleiru que era tan fiel a consigna* (fala_man_502).

Os modificaoris suelin estar antepostos a o núcleo. Típicamente se trata de adverbios, *tan fiel, completamente cheu, mui lixosu* [LM]. Os complementos van pospostos a o núcleo e mutas veces son sintagmas preposicionais, *fiel a consigna, encantau de coñocelti* [M].

4.4.1 Formas irregulares

Os adxetivos *mau, primeiro, terceiro*, teñen unha forma apocópica *má, primel/primel, tercel/tercer*, cando están antepostos a un sustantivo masculino en singular.

- *cuitau qué má ratu pasó* (fala_lag_311)
- *acaba en febreiru o tercer fin de semana de febreiru* (fala_man_007b).

O adxetivo *grandi* se apocopa a *gran* antes dos sustantivos masculinos e femininos en singular, e o adxetivo *santu* se apocopa a *Sa* ou *San* antes dos nomes propios masculinos, *Sa Martín, San Belnabé, San Isidro, San Bras*, excepto *Santu Tomás* e *Santu Domingo* [LM].

- *en aquelis anos había un gran comerci con Portugal* (fala_val_302d)
- *aquí hai unha gran diferencia* (fala_val_004).

Mención especial merecen os adxetivos *bo, boa* e *tó, toa*. En mañego e valverdeiro se usa a súa forma feminina, *boa, toa*, tanto anteposta como posposta a un sustantivo feminino.

- *vaya boa pinta que teñen* (fala_man_005a)
- *estaba a u alcan*ci de *toa genti* (fala_val_010b)
- *a xhenti toa me querin mutu* (fala_man_013a).

Sin embargo, en lagarteiro as formas *boa, toa* só se usan pospostas a o sustantivo (posnuclear), e con o sustantivo suprimiu o elíptico. En a posición anteposta (antinuclear) se usan as formas *bo, tó*, antes de dambos sustantivos, masculinos e femininos.

- *us churizos que eran de bo calni* (fala_lag_013b)
- *esi inda sigui fendu matanza de tó vida* (fala_lag_018d)
- *era unha profesora mui boa* (fala_lag_008)
- *que nun digu que sea má ni boa* (fala_lag_010).

De esta maneira *bos studentis* designa en mañegu i valverdeiru un grupo de *studentis* varós o un grupo mixto, mentras que en lagarteiru se poi tratal, ademais, de un grupo feminino.

4.4.2 Concordancia

O adxectivo dependi do sustantivo i reflicta as súas categorías gramaticais de xénero i número, *cesteirus mañegus*, con o cual o adxectivo poi tel hasta catro formas diferentes, *colorau, colorá, coloraus, colorás*. A formación dos plurais dos adxectivos sigui as mesmas regras que os plurais dos sustantivos. Os adxectivos a vedis manifestan o xénero dos sustantivos que nun o exponin, *studenti guapu, studenti guapa*, i tamén o número *andarrius colorau, andarríus coloraus*.

Algunhos adxectivos nun manifestan o xénero, típicamenti os que acaban en *-i* o *-l*, *probabli, árabi, fácil, familiar*, i unhos poicus son invariablis, nun manifestan ni xénero ni número, *finolis, gratis, manitas*.

- Me pareci que tó istu é bastanti pariciu a o castellanu.

- É normal, é pariciu a o castellanu, tamén a o galegu, tamén a o asturianu, i tamén a o portugués. Estamus describindu unha lingua románica.

- Pero A Fala é diferente, nun é cumu o castellanu ni o galegu.

- Tes radón, é diferente, pero forma parti do «continuum dialectal» de esta zona. Se diferencia bastanti con as formas, mira, por exemplo, a conjugación dos verbos, pero as estruturas xerais son igualis, é idil, que encontras os mesmos tempus verbais que en castellanu.

Ademais, describimus a lingua de maneira bastanti tradicional, tal i cumu te ensinan en o cole.

- Así cumu mínimo entendu algu.

- Si ques, te prestu un libro sobre a gramática generativa. É mui intereshanti, ¿a vel si prefieris esi tipu de descripción?

- Vendu a tu sunrisha de basiliscu, me pareci que de momentu me queu con o tradicional.

4.4.3 Posición do adxectivo

A Fala, igual que outras linguas románicas, prefieri pospoñer o adxectivo a o sustantivo, aunque tamén ten a posibilidade inversa. En teoría os adxectivos pospostos especifican a o sustantivo, *viñu blancu* diferencia esti viñu do tintu, o de otro color, mentras que o mesmo adxectivo en *a súa blanca saya* ten valol descriptivo o explicativo. O primel cashu é mutu máis frecuente; sin embargo, a posición do adxectivo en o sintagma nominal é un tema máis complexo i dependi de varios factoris. Algunhas vedis caishi nun percibimus diferencia de significau, *un*

saludu cordial, un cordial saludu, pero outras vedis a anteposición o posposición conleva cambios semánticos.

- *pidis aixhúa pa certas coixhas* (fala_lag_001)
- *a probi mullel nun le quedó oitra opción que calalsi* (fala_lag_312).

En o primel exemplu a palabra *certas* ten o significau de "definías", sin embargo, *coixha certa* [LM], siría unha coixha "segura, indudabli". O segundu exemplu expresa o sentimento de lástima, mentras que unha *mullel probi* siría unha mullel sin recursus económicos.

O ushu frecuente de certas expresiós ha estabilizau o sei ordin de anteposición o posposición.

- *hai riesgu a cortu plazu* (fala_val_008)
- *u zorru se caló i miró largu tempu u principiñu* (fala_val_502)
- *nun se sabi a ciencia certa si estis Fuerus eran os primeirus* (fala_man_303).

4.4.4 Gradación

Os adxitivos calificativos, os que describin algunha cualiai do sustantivu, tenin a pusibiliai de manifestal graus de comparación. O grau comparativu indica mayol, menol o igual preshencia da cualiai, *máis quenti, menos quenti, igual de quenti, tan quenti cumu*, etcétera. O grau superlativu indica a mayol o menol preshencia da cualiai, *u/o máis baratu, u/o menos baratu, baratísimu*.

A maneira máis frecuente de creal o comparativu i o superlativu é a analítica, con os adverbios *máis* i *menos*. En o cashu do superlativu van acompañus con o artículu determinau, sempris con as súas variaciós de género i número, *(u/o) máis relajau, (u/o) menos relajau*. Sin embargo, tamén hai outras formas que comparan i expresan a cantiai máxima da cualiai, *u/o mismu de baratu, verdadeiramente cansau, ben lixeiru* [LM], etcétera.

Sintéticu i analíticu

As formas que chamamus «sintéticas» son aquelas que acumulan máis morfemas en unha palabra, mentras que as «analíticas» dan preferencia a separalos en máis palabras.

Sintéticu: *traballaré, máximu*.

Analíticu: *voi a traballal* [MV], *u/o máis grandí*.

Da mesma maneira distinguimus entre as linguas sintéticas, as que prefieren as formas sintéticas, i as analíticas. A Fala é unha lingua sintética, aunque tamén usha algunhas formas analíticas.

Algunhos adjitivos disponin de máis pusibiliais de gradación, xuntu con as formas analíticas, *bo* - *máis bo* - *u/o máis bo*; *mau* - *máis mau* - *u/o máis mau*, están tamén as formas sintéticas, heredas do latín, *bo* - *millol/millor* - *óptimu*; *mau* - *piol* - *pésimu*, as formas do superlativu compitin con as parcialmente analíticas, *u/o millol*, *u/o piol*.

- *quedarsi sin recreu isu u piol castigu que era pa elis* (fala_lag_008)
- *Por a noiti recibíu a pésima noticia de que Sandra iba a estar unhus días fora* (fala_val_306m).

Otrus adjitivos con formas sintéticas de gradación son *grandi* - *mayol/mayor* - *máximu*, *pequenu* - *menol/menor* - *mínimu*, *altu* - *superiol/superior* - *supremu*, *baixu* [LM], *baju* [V] - *inferiol/inferior* - *ínfimu*. En tós estis cashus son máis frequentis i máis propias as formas analíticas, *(u/o) máis grandi*, *(u/o) máis pequenu*, *(u/o) máis altu*, *(u/o) máis baixu* [LM], *(u) máis baju* [V]. Sin embargo, algunhas das formas sintéticas son frequentis en algún contextu semánticu particular, *menol*, *mayol*, en referencia a edai, *superiol*, *inferiol*, en referencia a caliai.

Os adjitivos poin formal tamén o «superlativu absolutu» pa marcal o grau superiol de algunha cualiai. O superlativu absolutu se forma con o sufiju *-ísimu*, con as súas respicativas variaciós de género i número, *contentu* - *contentísimu*, *fundu* - *fundísimu*, *guapa* - *guapísima*, i a vedis o superlativu absolutu recupera as consonantis elidías, *peshau* [LM] - *peshadísimu* [LM], *pesau* [V] - *pesadísimu* [V], *aburríu* - *aburridísimu*. De toas as maneiras, o ushu do superlativu absolutu nun é mui frecuente en A Fala, i numeroshus adjitivos solu poin formal o superlativu analítico, *folclóricu* - *u/o máis folclórico*, *ecológico* - *u/o máis ecológico*, etcétera.

Locución adjitiva

Unha locución son dúas o máis palabras que funcionan cumu unha uniai léxica, en esti cashu cumu un adjitivu. Mutas vedis os significaus das palabras individuais nun descifran o significau da locución.

de segunda man - *ushau*

de moda - *modernu*

de gran tamaño - *grandi*

4.5 PRONOMIS

A característica general dos pronomis é que poin substituíl a un sustantivu o a un sintagma nominal, por isu se chaman pronomis, porque a súa función é igual que a de un nomi, por exemplu, *os homis do lugal están falandu* [M] - *elis están falandu*. Mentras que funcionalmenti se asemejan a os sustantivos o adxetivos, as súas propieais semánticas son bastanti diferentis, porque nun reunin unhas características fixas. Os pronomis entoncis funcionan cumu substitutos i nun tenin muta carga semántica propia.

A clasificación tradicional recoñeci os pronomis personais (*ei, tú, ela,...*), os reflexivos (*mi, ti, si,...*), os posesivos (*mei, tei, súa,...*), os demostrativos (*esti, esta, aquel,...*), os interrogativos (*¿qué?, ¿quín?,...*), os exclamativos (*¡qué!, ¡quín!,...*), os relativos (*u que, o cual, ...*) i os indefinidos (*naidi, poicus, tó,...*). Sin embargo, mutas de estas palabras poin funcional tamén cumu adxetivos, adverbios o hasta sustantivos. Por esta razón nos refirímus en os capítulos respectivos a os posesivos, os demostrativos, etcétera, sin especificar si se trata de pronomis o de outra clase de palabras.

4.5.1 Pronomis personais tónicos

Os pronomis personais guardan parcialmente a categoría latina de casu, aunque poemus identificarl solu o nominativo, que representan as formas tónicas (*ei, tú,...*), o genitivo que apareci cumu término de un sintagma preposicional (*pa mi, de ti,...*), o dativo en o complemento indirecto (*me/mi, te/ti,...*) i o acusativo en o complemento directo (*me/mi, te/ti,...*).

	lagarteiru	mañegu	valverdeiru
1. ^a sg.	ei	ei	ei
2. ^a sg.	tú	tú	tú
3. ^a sg.	el, ela	el, ela	el, ela
1. ^a pl.	nos	noshotrus, noshotras / nos	nos
2. ^a pl.	vos	voshotrus, voshotras, vos	vos
3. ^a pl.	elis, elas	elis, elas	elis, elas

Figura 4. Nominativo, pronomis personais tónicos

En esti cuadro puemos observar que o lagarteiru i o valverdeiru tenin o mismo sistema de pronomis personais, mentras que o mañegu difiere un pouco en a primeira i en a segunda persoa do plural. Ademais, en mañegu compiten dúas

formas en a primeira persoa do plural, por un lau se usha *noshotrus*, *noshotras*, i por otro *nos*. As dúas formas se ushan indistintamenti pero *noshotrus*, *noshotras* é máis frecuente. A segunda persoa do plural en mañegu usha a forma *voshotrus*, *voshotras*, a forma *vos* solu sirvi pa expresal cortesía.

- *i noshotrus fomus a Francia fíjati* (fala_man_009a)
- *nos tiñamus serrería ya nun a temus* (fala_man_007a).

Tós os pronomis pessoais disponin da categoría de persoa. A primeira persoa do singular (*ei*) designa a persoa que fala, i en plural (*nos* [LV], *noshotrus* [M], *noshotras* [M]) a o que fala, máis outras persoas. A segunda persoa (*tú*) indica sempre a o que escuta, i en plural (*vos* [LV], *voshotrus* [M], *voshotras* [M]) tamén a outras persoas. A terceira persoa do singular (*el*, *ela*) i do plural (*elis*, *elas*) nun incluyi ni a o falanti ni a persoa a que o falanti se dirixi.

Os pronomis pessoais expresan a categoría de número, singular o plural, i algunhos tamén a de género, a terceira persoa distíngui entre *el*, *elis* i *ela*, *elas*. En mañegu apareci a distinción de género tamén en a primeira persoa de plural, *noshotrus*, *noshotras*, i en a segunda de plural, *voshotrus*, *voshotras*. As outras dúas varíeis nun recoñecin o género en a primeira i segunda persoa do plural.

4.5.2 Pronomis pessoais átonus

Os pronomis pessoais átonus desempeñan as funcións de complementu indirectu, que adopta a forma de dativu, i complementu directu, que toma a de acusativu. Se trata de palabras clíticas que constitúen un grupo acentual con os verbos.

Os clíticos se anteponen a os verbos conjugados i se posponen a o infinitivo, a o gerundio, a o imperativo, i os de complementu directu a verbos aparecían tamén pospostos a o participio. A posición dos clíticos é, por tanto, bastante parecida a o castelán.

A diferenza do portugués, do galego i do asturiano en A Fala nun existen clíticos pospostos a un verbo conjugado, por exemplo, port. *veja-os*, gal. *véxoos*, ast. *véolos*, i tampoco encontramos a palatalización dos clíticos port. *lhe*, gal. *che*, *lle*, ast. *llu*, *lla*, *llos*, *lles* (Andrés Díaz 2013, pp. 639, 648).

Clítico, proclítico, enclítico

Os «clíticos» son palabras átonas que se xuntan as palabras tónicas pa formar un grupo acentual. Si están antepostas a palabra tónica se trata de «proclíticos», *te veu*, si están pospostas a palabra tónica falamos de «enclíticos», *queru velti*.

	lagarteiru	mañegu	valverdeiru
1. ^a sg.	me, mi	me, mi	me, mi
2. ^a sg.	te, ti	te, ti	te, ti
3. ^a sg.	le, li	le, li	le, li
1. ^a pl.	mus	nos, nus	nus
2. ^a pl.	vus	vos, vus	vus
3. ^a pl.	le, li	le, li	le, li

Figura 5. Dativu (complementu indirectu), pronomis personais átonus

Os pronomis átonus en dativu, que funcionan cumu complementu indirectu, suelin tel dúas formas, unha en a posición proclítica (*me, te, le, nos* [M], *vos* [M]), i outra, con a vocal fechá, en a posición enclítica (*mi, ti, li, nus* [M], *vus* [M]). En lagarteiru i valverdeiru coincidín as formas de 1.ª i 2.ª persoa de plural (*mus* [L], *nus*[V], *vus* [LV]), mentras que o mañegu emplea formas distintas pa posición proclítica i enclítica en toas as persoas, tantu en singular cumu en plural.

- *unha ve de novius me regaló unhas algolas* (fala_lag_312)
- *i en ve de comprali a palla la quitaban i agarraba as perras pa dalmi a música* (fala_lag_306c)
- *i ya te digu ves ahí había unha figueira* (fala_man_014a)
- *home dati conta que son mutus anus* (fala_man_007a)
- *us padris le habían comprau a máquina* (fala_val_016a)
- *falandu de esa maneira i dicénduli a us mininus* (fala_val_013b).

En a tabla observamus que as tres varieais tenín sistemas pariciús pero non de tó igualis. En lagarteiru, en a primeira persoa de plural existi tamén a forma *nus* que compiti con *mus*; sin embargo, esta segunda é mutu máis frecuente (aproximámenti o 90%), i ademais, algunchos falantis percibín *nus* cumu "castellani-zación". En cambi, registramus tamén a forma *mus* en valverdeiru, dondi máis ben se trata de hipercorrección, porque a forma propia de Valverdi é *nus*.

Si se añadi o pronomi enclítico de terceira persoa *li* a un infinitivu acabau en -l, as dúas elis fusionan en unha, *compral + li = comprali*.

- *tuvi que preparali ei us cutelus a a filla* (fala_val_015)
- *estaría mui ben que pudéramus chegal a podel leelu entendelu i demostrali a tó mundu que estamos aquí* (fala_val_105b).

A *Basi de datus* (Valeš 2024) registra tamén numeroshus ushus de *les pa terceira persoa de plural, se trata da influencia do castellanu i certa tendencia natural pa marcal o plural. Esta forma nun é a propia de A Fala, aunque se ha

registrau en as tres varieais, particularmenti en valverdeiru é bastanti frecuente. A forma enclítica **lis* é excepcional i tampocu propia de A Fala.

	lagarteiru	mañegu	valverdeiru
1. ^a sg.	me, mi	me, mi	me, mi
2. ^a sg.	te, ti	te, ti	te, ti
3. ^a sg.	u, a, lu, la	o, a	u, a
1. ^a pl.	mus	nos, nus	nus
2. ^a pl.	vus	vos, vus	vus
3. ^a pl.	us, as, lus, las	os, as	us, as

Figura 6. Acusativu (complementu directu), pronomis personais átonus

Os pronomis átonus en acusativu, que funcionan cumu complementu directu, coinciden con os de dativu, exceptu a terceira persoa de singular i plural. Os de terceira persoa coinciden con os artículos determinaus, i concordan con o género do complementu directu, masculinu o femininu. En lagarteiru encontramos otra ve a variación *mus/nus* anteriormenti descrita con o dativu.

- *sin que u diga a zagala si u quel o nun u quel* (u local) (fala_val_015)
- *nosa navalla hai que querela* (fala_val_305)
- *os coñozu ya desde fai anus i os queru mutu* (a os compañeirus) (fala_man_004)
- *por isu ni dixí de querelos* (a os sogrus) (fala_man_201).

Pa referentis sin género determinau, que tamén poemus chamal o neutru, se ushan as formas masculinas.

- *u homi u dixu i nun sé quen se fidu calgu de isu* (fala_lag_004d)
- *u primel directol pur así idilu* (fala_lag_001).

Os enclíticos de terceira persoa añañin unha *-l-* epentética en lagarteiru, *lu*, *la*, *lus*, *las*, cuandu van pospostos a un infinitivu, un gerundiu o a un participiu; sin embargo, en cashu de infinitivu fusionan as elis adyacentis, *comel* + *lu* = *comelu* [L]. Esta *-l-* epentética nun encontramos en mañegu i solu excepcionalmenti en valverdeiru.

- *i nun he agarraulu nunca* (fala_lag_016c)
- *le pegas u cabalu i in u mismu tempu vas frenándulu* (fala_lag_003a)
- *envoltu en unha sábana, levánduo hasta o cementeriu* (fala_man_303)
- *pois ya estoi escribíndua* (fala_man_001b)
- *i nos agarránduas i meténduas en un sacu* (fala_val_014).

4 Morfosintaxis

Os enclícticus de terceira persoa pospostus a un imperativu poin caushal reducciós vocálicas o otrus cambius. Si o imperativu acaba en un diptongu, normalmente nun se prududin cambius, *comprei* + *u* = *compreiu* [LV], *comprei* + *o* = *compreio* [M], *fai* + *u* = *faiu* [V], *ficei* + *u* = *ficeiu* [V].

- *Dixei*u pai home ¿nun veis que u dagal quel fardal cun u regalu que le ha treyu sei pairi de Holanda? (fala_lag_309)
- *ahí emborrachei*us a vel si le quitamus u carregu (fala_val_001b).

En cambiu, si o imperativu acaba en unha vocal átona, esta se redudi, pero os resultaús son diferentis pa ca varieiai, *compra* + *u* = *¡compru!* [L], *¡compro!* [V], *compra* + *o* = *¡compro!* [M], *bebi* + *u* = *¡bebu!* [L], *¡bebo!* [V], *bebi* + *o* = *¡bebo!* [M]. Os cambius poin afectal tamén as consonantis, *pon* + *u* = *¡poñu!* [L], *¡poño!* [V], *pon* + *o* = *¡poño!* [M]. Algunhos cambius son inda máis complejus, *fai* + *u* = *¡fagu!* [L], *di* + *u* = *¡digu!* [L], *di* + *o* = *¡digo!* [M].

- *Dali un bixhiñu i deixu* que dulma (fala_lag_312)
- *penso* ben (fala_man_005a).

COMBINACIÓS DE PRONOMIS PERSONAIS ÁTONUS

Algunhos verbus poin ushalsi con o complementu indirectu i o directu a o mismu tempu, así que os pronomis personais átonus, que os represhentan, chegan a apa-recel un a o lau do otu con o complementu indirectu primeiru i o directu dispois. En tal cashu chegan a contraelsi os dois según se ve en as tablas siguientes.

[L]	me	te	le	mus	vus	le
u	mu	tu	lu	mu lu	vu lu	lu
us	mus	tus	lus	mulu mu lus mulus	vu lu vulu vu lus vulus	lus
a	ma	ta	la	mu la	vu la	la
as	mas	tas	las	mula mu las mulas	vula vu las vulas	las

Figura 7. Combinaciós dos pronomis átonus en lagarteiru

[M]	me	te	le	nos	vos	le
o	mo	to	lo	nos o nulo	vos o vulo	lo
os	mos	tos	los	nos os nulos	vos os vulos	los
a	ma	ta	la	nos a nula	vos a vula	la
as	mas	tas	las	nos as nulas	vos as vulas	las

Figura 8. Combinación dos pronomes átonos en mañegu

[V]	me	te	le	nus	vus	le
u	mu	tu	lu	nu(s) lu nu(s)lu	vu(s) lu vu(s)lu	lu
us	mus	tus	lus	nu(s) lus nu(s)lus	vu(s) lus vu(s)lus	lus
a	ma	ta	la	nu(s) la nu(s)la	vu(s) la vu(s)la	la
as	mas	tas	las	nu(s) las nu(s)las	vu(s) las vu(s)las	las

Figura 9. Combinación dos pronomes átonos en valverdeiru

As combinacións que se exponen poiden variar un pouco. Particularmente as formas de 1.ª e 2.ª persoa do plural que son pouco frecuentes, e aínda máis en a súa forma enclítica.

En cuanto a maneira de escribir, esta publicación usará a ortografía separada en a posición proclítica, *mu lu* [L], e xunta en a posición enclítica, *mulu* [L].

- *i outras vedis mu lus puñían mu lu puñían ya us de Nafrías* (fala_lag_018a)
- *mus abrían as cartas antes de dálmulas* (fala_lag_008)
- *a segunda mu la escribiu esti u maestru* (fala_lag_004d)
- *a bicicleta ma comprorin in us Reyis* (fala_lag_005b)
- *nun mo compris que máis dá i nun lo comprabas* (fala_man_201)
- *pero o básico nun to acaba de idil* (fala_man_001b)
- *i las vendei a un tíu mei (as vacas)* (fala_man_008l)
- *ei recordu que nos lo feya idelo* (fala_man_011a)
- *óndi istá o Soitu alí nos o vindían os Ojestus* (fala_man_013a)
- *nun sé mu ha ditu genti* (fala_val_003b)

4 Morfosintaxis

- *i lógicamente nus la ficía u carpinteiru* (fala_val_305)
- *pos había que lavalu nus lus lavaba yeya en u ríu* (fala_val_003a)
- *pues dispois ya nu lu quitaran* (fala_val_001b)
- *U pasu siguienti vu lu podeis imaginal* (fala_val_302d).

Se han registrau tamén cashus dondi o complementu indirectu ten a forma *se, con combinacións *se lo, *se lu, etcétera. Estas formas se debin, con muta probabiliyai, a influencia do castellanu, aparecin sobre tó en mañegu i valverdeiru, pero hai que respetal que algunhos falantis consideran estruturas cumu *se lo digu* [M] propias de A Fala.

- *tiñas que dali un cuartillu o un litru se lo tiñas que dal* (fala_man_012a).

Os pronomis átonus que siguin a un imperativu poin provocál cambius vocálicus, por exemplu, *comi + ta = ¡cómata!* [LM], *¡cómita!* [V]; *bebi + tu = ¡bébatu!* [L], *¡bébitu!* [V], *bebi + to = ¡bébato!* [M], *iscribi + ma = ¡iscríbama!* [L], *escribi + ma = ¡escríbama!* [M], *¡escríbima!* [V].

4.5.3 Términu preposicional

Os pronomis personais funcionan tamén cumu términu de un sintagma preposicional i en estas costrucciós tenin formas especiais pa a primeira i pa a segunda persoa de singular, *mi* i *ti*. En os demais cashus se ushan os nominativus dos pronomis personais.

	lagarteiru	mañegu	valverdeiru
1. ^a sg.	de mi	de mi	de mi
2. ^a sg.	de ti	de ti	de ti
3. ^a sg.	de el, de ela, de sí	de el, de ela, de sí	de el, de ela, de sí
1. ^a pl.	de nos	de noshotrus, de noshotras / de nos	de nos
2. ^a pl.	de vos	de voshotrus, de voshotras	de vos
3. ^a pl.	de elis, de elas, de sí	de elis, de elas, de sí	de elis, de elas, de sí

Figura 10. Términu preposicional con exemplu da preposición *de*

- *nun te fiis mutu de mi porque ei de isu ya nun estoi mui segura* (fala_man_011b)
- *vendis cuatro pues pa ti u beneficiu dus cuatro* (fala_val_015)
- *dil a escuela pa ela era un luju* (fala_man_004)

- *o fillu de esa mairi nos fala a noshotrus en mañegu* (fala_man_016)
- *cuandu falu con elis si intentu falar en valvedeñu me sintu estrañu* (fala_val_017).

Os pronomis de primeira i segunda persoa do singular han dau formas especiais en combinación con a preposición *cun/con*, *cunmigu* [L], *conmigu* [MV], i *cuntigu* [L], *contigu* [MV]. En a terceira persoa existi tamén a forma *cunsigu* [L], *consigu* [MV], pero pareci que o sei ushu nun é mui frecuenti.

- *Vituriانو istuvu traballandu cunmigu* (fala_lag_019a).

A forma *sí* se usha en a terceira persoa i poi substituíl os pronomis *el*, *ela*, *elis*, *elas*; *entre sí* = *entre elis/elas* [MV].

- *me gusta que a ixhenti fali intre sí* (fala_lag_010)
- *decidiu coñocela por sí mismu* (fala_val_306i).

4.5.4 Reflexivus

Os pronomis personais reflexivus fain referencia a mesma persoa do suxeto i acompañan a os verbus pronominais cumu *me chamu*, *te pendas*. As súas formas coinciden con o dativu i o acusativu, exceptu a terceira persoa do singular i do plural que ten as formas *se*, *si*.

	lagarteiru	mañegu	valverdeiru
1. ^a sg.	me, mi	me, mi	me, mi
2. ^a sg.	te, ti	te, ti	te, ti
3. ^a sg.	se, si	se, si	se, si
1. ^a pl.	mus	nos, nus	nus
2. ^a pl.	vus	vos, vus	vus
3. ^a pl.	se, si	se, si	se, si

Figura 11. Pronomis personais reflexivus

De maneira paralela a os pronomis átonus, as dúas formas as encontramos en a posición proclítica, i enclítica respectivamente.

- *pero si non nun te quedas tranquilu* (fala_val_017)
- *é a pinitencia pul quedalti preñá antis de que pasaran as matanzas* (fala_lag_311)
- *istu se chama endras* (fala_man_008b)
- *tiró con a vacía a agua de pendalsi* (fala_man_303).

4 Morfosintaxis

Hai verbus que solu se ushan cumu pronominais, con o pronomi reflexivu, *arripintilsi* [LM], *arrepentilsi* [V], *antollalsi*, *quixalsi* [L], *queixalsi* [M], *quexalsi* [MV], i otrus que poin sel pronominais o non según a intención do falanti.

- *nun hai que arrepentilsi de ná* (fala_val_003b)
- *era subil o carru hacia arriba* (fala_man_015b)
- *sin paralsi siquiera a subilsi us pantalós* (fala_lag_312).

Costas González (2013, p. 198) ve o ushu pronominal de certus verbus que nun coincidi con o galegu (*morrelsi*, *quelsi*, *subilsi*, etcétera), cumu "castellanismos flagrantes". Sin embargo, tantu os ushus pronominais cumu os non pronominais de estis verbus son generalmenti acceptaus en A Fala, i os falantis os percibin cumu completamenti naturais, propius da súa lingua. Esta observación se aplica tamén a o apartau sigüenti sobre a combinación de os pronomis reflexivus con os átonus.

- *me importaba un carallu miña patria i porque nun quería morrel, naidi quel morrel, esa era a verdai* (fala_val_306j)
- *si nun feyan esta operación, puía morrelsi* (fala_lag_302b)
- *que nun me vo a morrel, puñetas* (fala_lag_310).

COMBINACIÓN DE O PRONOMI REFLEXIVU CON OS ÁTONUS

O pronomi reflexivu se apareci en combinación con os pronomis átonus de complementu indirectu sin creal formas especiais. Con o complementu directu apareci de maneira separá, *se u*, *se o*, *se a*, *se us*, *se os*, *se as*, o en forma de contraccións, *su*, *sa*, *sus*, *sas*, en lagarteiru i valverdeiru, i *so*, *sa*, *sos*, *sas* en mañegu.

	se + CI	se + CD
1. ^a sg.	se me	
2. ^a sg.	se te	
3. ^a sg.	se le	su [LV], so [M], sa
1. ^a pl.	se mus [L], se nos [M], se nus [V]	
2. ^a pl.	se vus [LV], se vos [M]	
3. ^a pl.	se le	sus [LV], sos [M], sas

Figura 12. Combinación de pronomi reflexivu *se* con os átonus de CI i CD

Os siguientes exemplos exponen os usos tanto contraídos como sin contracción.

- *creu que se te cayin as gafas* (fala_val_018)
- *i se le eita o leiti quenti encima* (fala_man_301)
- *se le deixan dus u tres yemas* (fala_lag_009)
- *a genti prácticamenti nun se u creía* (fala_val_008)
- *pero pásmati que sus quiría leval pa u campu* (fala_lag_309)
- *hasta que se a comeran* (fala_man_303)
- *sa levorin pa un museu* (fala_lag_015b).

Cumumus poemus observar, o ordin habitual é con o pronomi reflexivu en a primeira posición; sin embargo, excepcionalmenti encontramos tamén o ushu con o ordin invirtíu.

- *con esa cana sin codel te se abrin i te se rompin* (fala_man_018a)
- *me se ha quitau nun teñu ná* (fala_val_102).

4.5.5 Duplicación pronominal i nominal

Os complementus directu o indirectu en forma de sintagma preposicional intrudíu por a preposición *a* necesitan duplicación do complementu con a forma pronominal átona, aunque os dois se refieran a mesma persoa o coixa. O términu do sintagma poi sel un pronomi o un sintagma nominal.

- *porque vus vieran a vos i le gustó* (fala_lag_008)
- *a ti ya nun te quel u noviu* (fala_lag_306c)
- *a mi me chamou un día a directora* (fala_val_007b)
- *a os máis maiores le aixhuábamus a relleal* (fala_man_012a)
- *naidi te coñoci i a naidi le importa o que fayas* (fala_man_309).

As oracións funcionan sin duplicación, con o sintagma preposicional suprimíu, pero nun poiden aparecer sin o pronomi átonu.

- *agora te ven a ti por a calli* (fala_man_013a).

En este exemplo poemus suprimir o sintagma preposicional con o resultau *agora te ven por a calli*, pero nun é aceptábel suprimir o pronomi átonu **agora ven a ti por a calli*.

O sintagma preposicional en función de complementu directu o indirectu nun é o único contexto que necesita duplicación, tamén se duplica con frecuencia o complementu directu que antecede a o verbu, aunque nun sempre é obrigatorio.

4 Morfosintaxis

- *mutas de estas cashas as comprorin libaneshis i árabis con mutas perras* (fala_man_309).

En general, os cashus de duplicación son pariciús a o castellanu; sin embargo, nun son de tó idénticus, porque en A Fala o complementu directu poi chegal a duplicalsi en máis contextus.

- *pa fel istu ya o tes que tel_o limpitu* (fala_man_013a)
- *ei teñu fulniñu aquí que as puía fel_{as}* (fala_man_018a).

4.5.6 Formas de tratamentu

Toas as linguas da península ibérica teñen medius especiais pa distinguil o tratu de respetu o de cortesía. O pronomi vos declaraba respetu en os romancis medievals. En algunhas linguas, por exemplu, en castellanu, aragonés o catalán, quea alegau a ushus especiais, mentras que en A Fala se conservó a súa finaliaí original. En consecuencia, en as tres varieais de A Fala ushamus o pronomi *tú* + 2.^a persoa do singular (*tú tes*) pa dirigitus generalmenti a xhenti do nosu entornu, i o pronomi *vos* + 2.^a persoa do plural (*vos tendis*) pa dirigitus a persoas de particular respetu, por a súa edai bastanti superiol a nosa o por a súa posición. En lagarteiru i valverdeiru ten relevancia esti tratamentu cortés solu cuandu nos dirigitus a unha persoa, porque en referencia a máis persoas nun hai distinción. É notabli que o ushu cortés de *vos* + 2.^a persoa do plural solu se conservó en poicas linguas peninsularis, por exemplu, en aragonés, en as demais foi reemplazau por a 3.ª persoa do singular i do plural.

Variis factoris sociais i pragmáticos condicionan o ushu do tratamentu de cortesía. En o desarrollu actual da lingua é notabli a gradual inclinación hacia as formas familiaris de *tú*. As persoas maioris comentan que en os seis tempus os fillus trataban de *vos* a seis pairis; sin embargo, en o presenti é excepcional uivil

- ¿Cómu has aprendíu A Fala?
 - Aprindí falandu i escribindu con xhenti, é o lindu das linguas, que sirvin pa cumunicalsi.
- Antis dixetis que puías cometel erroris, ei nun me he dau conta de niñún.
 - Sí, é así, especialmenti cuandu empezaba comitía mutus i algunos gracioshus.
- Dimi un gracioshu, purfa.
 - Son erroris que se debin a regularización, pero en unha lingua nun tó é completamenti regulal. Por exemplu idía, *rodalla* en ve de *rodaja*, *burbulla* en ve de *burbuja*.
- Pareci que nun é tan fácil aprendel a falal ben.
 - Non, nun é tan fácil, pero é un aprendizaji lindu.

as formas do tratamento de vos. Esti cambiou sociolingüístico se prududí gradualmenti en a segunda mitai do siglu XX, así que as mesmas persoas que trataban a os maioris de vos ya están en unha edai avanzá. Os exemplus que exponin o ushu dos pronomis personais i formas verbais de 2.ª persoa do plural, venin de entristas con mulleris de ochenta i un i cen anos de edai.

- *in qué anu vus cashastis vos (fala_lag_008)*
- *a vos quí é u que máis vus ha gustau insinal (fala_lag_008)*
- *me pueis contal algunha cuixhiña vos de cuandu eris pequena (fala_lag_012a)*
- *pasabis alí tó anu u solu dibis cuandu era tempu de sembra (fala_lag_012a).*

As fórmulas con as que nos diriximus a outras persoas en A Fala incluyin tamén outras particulariais. As palabras *túu*, *tía*, tenin o ushu equivalenti a o castellanu, é idil, denominan a o ermanu o ermana de un dos pairis. Pero en mañegu i valverdeiru se ushan de maneira frecuente pa refirirsi a persoas maioris xhuntu con o sei nomi o moti.

- *bueno pos túu Mona tiña un bar en a plaza (fala_man_012b)*
- *le chamaban u túu Serapiu Guerrón (fala_val_014)*
- *u túu Custodiu, u Churreiru, falaba de tesoirus escondíus (fala_val_307b).*

En lagarteiru as palabras *túu* i *tía* se refieren tradicionalmenti a os pairis do homi o mulle de unha persoa, esti ushu vai desaparecendu gradualmenti, sendu reemplazau por *sogru* i *sogra*.

A función que tenin *túu* i *tía* en mañegu i valverdeiru a desempeñan en lagarteiru as palabras *chu* i *cha*, que ademais manifestan certu respetu.

- *nun era chu Melchol era chu Lías era sei pairi (fala_lag_010)*
- *le ruiبورin as narandxas ducis a cha Juana (fala_lag_017b)*
- *miña mama me mandaba in ca cha Satulnina que tiñan vacas (fala_lag_005a).*

Pa as persoas de parentescu, fundamentalmenti pa os tíus o as persoas de relación mui cercana, se usha en lagarteiru o referenti *ti*, indistintamenti pa dambus i dois sexus.

- *ti Petra, u ti Juana..., que me deis u mordi dus follós (fala_lag_306c).*

De esta maneira, en lagarteiru, os familiares (subriños i subriñas) didin *ti Beta*, mentras que o restu do lugall di *cha Beta*. Otru aspectu pa tel en conta é o feito de que certas persoas se coñocin cumu *chu Matías* o *ti Marisa*, mentras que con outras nun se ten a costumbri de añadil esta fórmula i se coñocin cumu *Matías* i *Marisa*. En general, son fórmulas de tratamento que están en vías de desaparecel, porque as encontramos sobre tó en referencia a os máis maioris.

4.6 POSESIVUS

Os posesivus reúnin en a súa mayol parti as funcións dos adxetivos, son adxacentes de un sustantivo, poñen determinativo un sintagma nominal o desempeñan o papel de atributo en un sintagma verbal. Sin embargo, tamén teñen a capacidade de substituír o sustantivo en función do núcleo de un sintagma nominal, e por tanto tamén reúnen algunhas propiedades dos pronomes.

	prenuclear				posnuclear o nuclear			
	singular		plural		singular		plural	
	m.	f.	m.	f.	m.	f.	m.	f.
1.ª sg.	mei	miña	meis	miñas	mei	miña	meis	miñas
2.ª sg.	tei	tu	teis	tus	tei	túa	teis	túas
3.ª sg.	sei	su	seis	sus	sei	súa	seis	súas
1.ª pl.	nosu	nosa	nosus	nosas	nosu	nosa	nosus	nosas
2.ª pl.	vosu	vosa	vosus	vosas	vosu	vosa	vosus	vosas
3.ª pl.	sei	su	seis	sus	sei	súa	seis	súas

Figura 13. Os posesivus en lagarteiru

- *claro tendrá u sei incantu a su coixha* (fala_lag_005b)
- *me dixó in a su casha sabis* (fala_lag_008)
- *tó familia súa i tamén a mutus amigus* (fala_lag_305e)
- *acababa pur selsi cun a súa* (fala_lag_302a).

	singular		plural	
	m.	f.	m.	f.
1.ª sg.	mei	miña	meis	miñas
2.ª sg.	tei	túa	teis	túas
3.ª sg.	sei	súa	seis	súas
1.ª pl.	nosu	nosa	nosus	nosas
2.ª pl.	vosu	vosa	vosus	vosas
3.ª pl.	sei	súa	seis	súas

Figura 14. Os posesivus en mañegu i valverdeiru

- *pero antis tó mundu tiña a súa pichurrita* (fala_man_002)
- *tei taita ha vistu a túa güela* (fala_val_007b)
- *pero vivíu toa súa vida in Valverdi* (fala_val_105a)
- *a lengua súa materna é esa no* (fala_val_013b).

As tablas 13 i 14 demostran que o sistema lagarteiru diferencia entre as formas prenuclearis, antepostas a o sustantivu, i as nuclearis i posnuclearis, pospostas a o sustantivu, mentras que o mañegu i o valverdeiru tenin as mesmas formas pa as dúas posiciós. Entre as linguas peninsularis solu o castellanu i o asturianu tenin formas pre i posnuclearis diferentis, aunque en galegu i aragonés tamén existin formas reducidas antepostas a o sustantivu. As diferencias entre a posición pre o posnuclear en lagarteiru afecta solu a o género femenino, 2.ª persoa do singular (*tu, tus*) i 3.ª persoa do singular i do plural (*su, sus*).

Cuando os posesivos determinan máis de un sustantivu, concordan en género con o máis próximo. Tamén é frecuente que se repitan os posesivos con os sustantivos respectivos, cumu en o seguinte exemplu.

- *a forma de sel i de convivil de un lugar, súa gracia i humol (fala_man_303)*
- *intre elis us meis ángilis da guarda, mei pairi, miña mairi, mei homi i miña filla (fala_lag_303b).*

Aunque os posesivos de terceira persoa (*sei, súa, su*) nun distinguin o número de poseoris nun se han documentau construcións tipo **a su finca de elis* [L], **a súa finca de elis* [MV]. Si o falante quel especifica quin é o poseor o fai con o sintagma preposicional *de* + pronomi personal.

- *por certu os pairis de ela tiñan unha discoteca* (fala_man_309)
- *era da sogra de ela que se lo dó sabis* (fala_man_009d).

En A Fala nun encontramos posesivos perifrásticos cumu en o asturianu *el libro de mio*, ni os posesivos distributivos cumu en o galegu *cadanseu anel de ouru* (Andrés Díaz 2013, p. 373). Sin embargo, a vedis apareci a substitución da preposición *de* máis o pronomi personal *el, ela*, por un posesivo de terceira persoa *sei, súa*, por exemplo, *quedó dedientri súa* [LV].

- ¿Os posesivos i demostrativos son entón adxetivos o pronomes?
- Bueno, ... o tema nun é exactamente fácil. Os posesivos i demostrativos son adxetivos cuando mudifican a un sustantivu i son pronomes cuando substitúen a un sustantivu o adxetivo.
- Hm. Vali, o final o importante é que o entendas tú.
- De feito, nun é unha coixa pa rompeli a cabeza, nun ten muda relevancia práctica, i ademais, diferentes tradicións lingüísticas o ven de diferente maneira. Pero si prestaras máis atención, ya hemus falau de isu.
- Me pareci que os lingüistas sempre tendis algo pa feli as coixas máis complicadas a xenti.
- Por isu me estás aixhuandu, pa aclarar os lúis.
- Sí, pero agó pareci que me he esforzau poicu.

4.6.1 Artículu determinau antepostu a o posesivu

A pusibilidai de ushal os posesivus prenuclearis con o artículu determinau é unha cualiai que diferencia A Fala do castellanu i a asemeja a outras linguas da península, galegu, portugués, asturianu, etcétera. Sin embargo, a secuencia artículu determinau + posesivu + sustantivu, por exemplu, *me gusta a miña lingua materna*, nun se usha automáticamente en tós os contextus. As regras que rigin a aparición o non do artículu están sujetas a variablis lingüísticas i extralingüísticas. Un dos factoris que ha demostrau a súa relevancia é o significau semánticu do sustantivu. Fundamentándusi en un análisis de 1 190 ushus dos posesivus prenuclearis da primeira persoa do masculinu *mei*, *meis* i do femeninu *miña*, *miñas* se han identificau tres grupos de sustantivos. O primel grupu preferi o ushu sin artículu determinau, o segundu normalmente usha o artículu, i o tercel grupu está en a posición intermeya. De toas as maneiras, sempris hai que dalsi conta de que nun se trata de unha regra absoluta, sinón, de unha mayol o menol probabilidadi de que o posesivu apareza con o sin o artículu.

SUSTANTIVUS SIN ARTÍCULO ANTIS DO POSESIVU

Os sustantivos que tenin preferencia por o ushu sin o artículu determinau antis do posesivu son os de parentescu cercanu, con algunhas excepcións, *pairi* [LM], *mairi* [LM], *padri* [V], *madri* [V], *güelu*, *güela*, *agüelu* [M], *agüela* [M], *ilmanu* [L], *ilmana* [L], *ermanu* [MV], *ermana* [MV], *tíu*, *tía*, *sogru*, *sogra* i *primu*, *prima*. É probabli que as relacións de parentescu menos frequentis cumu *subriñu* [LM], *subriña* [LM], *cuñau*, *cuñá*, *ixhenru* [L], *xhenru* [M], *xenru* [V], *nora*, *padriñu* se comportin cumu os demais sustantivos de parentescu, pero nun se han encontrau datus suficientes pa comprobalo. O último exemplu indica que nun se trata de unha regra absoluta, aunque a probabilidadi do ushu sin artículu supera o 89%.

- *cuandu chigui a casha ni miña mairi ni miñas ermanas estaban* (fala_man_008j)
- *recordu que era mei padri i miña madri en un salón alí* (fala_val_016a)
- *i mei ermanu Jose por exemplu el terminaba de ducharsi* (fala_val_004)
- *ei soi cazaol mei ermanu non* (fala_man_007b)
- *as anécdotas que nos contaba o mei pairi o que didi o mei ermanu* (fala_man_005b).

SUSTANTIVUS CON ARTÍCULU ANTIS DO POSESIVU

A o grupo dos sustantivos que normalmente exigen o ushu do artículo determinau antis do posesivu pertencin os sustantivos concretus inanimaus, *lugal, pan, tellau, sal, ollu, finca, casha* [L], os sustantivos abstractus, *lengua, traballu, gustu, afición*, os animais, *galiña, perru, cabalu*, i tamén as persoas, *homi, mullel, noviu i novia*. Igual que en o cashu anteriorol, o ushu do artículo nun se prududi sempris, pero o porcentaixhi é bastanti altu, arreol de 83%, sendu unha excepción o último ejemplu.

- *pasaban pur a miña casha a preguntalmi que quería* (fala_lag_101)
- *o papeleu é así o mei traballu é administrativu* (fala_man_010)
- *o mei homi nacei en o treinta i cincü* (fala_man_009a)
- *hoixi ya poñu ei u mei nomi* (fala_val_007b)
- *a falta de oportunidais que tuvimos as mulleris de a miña época* (fala_val_306h)
- *i joder cual sería a miña sorpresa que estaba en a porta de a barraca* (fala_val_012b)
- *era du lugal u mei noviu Nisiu* (fala_lag_101)
- *Ei diba in ca miña sogra aunque era mei noviu* (fala_lag_306c).

SUSTANTIVUS VACILANTIS

Se ha identificau un pequenu grupu de sustantivos con un ushu bastanti equilibrau con artículo i sin artículo, *fillu, filla, amigu, amiga i netu, neta*. Se supón que tamén as demais persoas cumu *compañeiru, vidiñu* [LM], *viciñu* [V], *paisanu, alumnu, antepasau, invitau*, etcétera, alternan o ushu con i sin artículo, pero nun se ha consiguíu comprobalo con datus suficientes. En valverdeiru i mañegu poemus incluíl en esti grupu tamén a palabra *cashu* [M], *casa* [V].

- *me levó a miña filla i me gustó u contrasti tan grandi* (fala_val_003a)
- *meis padris i despois ei i agora miña filla* (fala_val_015)
- *Carlos u mei netu que ten tres anus* (fala_val_102)
- *¿Cómu sería ei cuandu tiña a edai que ten agora miña neta?* (fala_val_306h)
- *ei soi Alejandro i aquí está miña compañeira Laura* (fala_val_101a)
- *en a mesma lista con os meis compañeirus* (fala_man_101)
- *son ferramentas de meis antepasaus* (fala_man_015c)
- *i cudiñaba en súa casha millol* (fala_man_001a)
- *en a miña casa sempris se ha falau* (fala_val_103).

COMPARANZA I OTRUS FACTORIS

O empleu do artículo poi dependel de varius factoris i nun tós se han analizau hasta agora. A descripción anteriorl se fundamenta en un análisis realizau con os posesivus *mei(s)*, *miña(s)*. Se supón que os demais posesivus se comportan da mesma maneira, pero existi a pusibiliai de encontral diferencias. A edai dos falantis tamén ten a súa relevancia, pareci que os falantis novus a vedis aplican a sintaxis castellana, sin artículo, pero outras vedis chegan a hipercorrección, i aplican o artículo de maneira indiscriminá. Nun se ha comprobau a influencia do registru falau frenti a o escritu. Tampocu hai diferencias significativas entre as tres varieais.

- *chu Lías era sei pairi* (fala_lag_010)
- *tiñan u sei qanau tiñan as sus hortas i tiñan as sus coixhas* (fala_lag_007)
- *tel o tei viñitu pa ti o pa o tei amigu pa o tei grupitu* (fala_man_002)
- *i con ajuda tamén de súa filla* (fala_val_103)
- *en u nosu idioma i logu en castellanu* (fala_val_006b)
- *É mui lindu u vosu praneta* (fala_val_502).

Si comparamus A Fala con outras linguas emparentás, notamus certas diferencias. En portugués é bastanti sistemático o ushu do artículo determinau antis do posesivu prenucleal, aunque tamén se poi suprimil en algunhas ocasións (Cunha – Cintra 2016, p. 229). En asturianu se suprime o artículo en a linia de parentescu ascendienti (*pá, ma, tía*), i os sustantivus van con o artículo en a linia descendienti (*fíu, sobrina*), mentras que o parentescu do mismu nivel (*hermanu, primu, cuñada*) poi levalu o non (Andrés Díaz 2002, pp. 78-81). En galegu encontramos unha situación paricía, rigía por a linia ascendienti o descendienti do parentescu (Álvarez – Xove 2002, p. 477).

4.7 DEMOSTRATIVUS

Os demostrativus son determinantis que sirvin pa indicarl a relación espacial i temporal entre o falanti i os sustantivus a os que se refierin. Xhuntu con os artículos i os posesivus componin a subclasi de determinantis identificadoris. Os demostrativus nun van acompañaus de un artículo, porque cumplin a mesma función de identificarl, i en a posición prenucleal sempre antecedin a os cuantificadoris, *estis cuatro días*.

A Fala usha tres graus de señalamentu de proximiai, cumu a mayuría das linguas ibéricas, solu o catalán i o aranés disponin de dois. Estis tres graus tenin

unha relación con os pronomis personais, *esti* señala algu ubicau cerca do falanti, *esi* algu que está cerca do oyenti o a unha distancia meya, i *aquel* algu situau londdi de os dois. Sin embargo, esta relación simplificá ten os seis límites i máis ben sirvi de maneira didáctica i aproximativa.

	singular			plural	
	m.	f.	neutru	m.	f.
1. ^{el} grau	esti aquesti	esta aquesta	istu aquistu	estis aquestis	estas aquestas
2. ^u grau	esi aquesi	esa aquesa	isu aquisu	esis aquesis	esas aquesas
3. ^{el} grau	aquel	aquela	aquilu	aquelis	aquelas

Figura 15. Os demostrativus

Os demostrativus preshentan variación de género i número, *esti*, *esta*, *estis*, *estas*, con formas igualis en as tres varieais. Tamén dispoñin de formas invariables o neutras en singular, *istu*, *isu*, *aquilu*.

- *istu é cuñu ves mira istu é u cuñu da rella* (fala_lag_016c)
- *antis quen tiña mil uliveiras de administralas vivía agora isu nun existi* (fala_val_006c)
- *tamén me acordu de vel aquilu cuandu funcionaba inda a fábrica* (fala_man_015b).

En ocasións se conservan inda os demostrativus arcaicos *aquesti(s)*, *aquesta(s)*, *aquistu*, *aquesi(s)*, *aquesa(s)*, *aquisu*, de primel i segundu grau, pero o sei ushu é mui poicu frecuente.

- *o mismu que fais istu fais aquistu* (fala_man_013a)
- *que aquí chaman arrieiru aquisu que tenin ahí in a plaza* (fala_lag_201a)
- *tuvi que dal a lú, aquesi día ei me mití dois cojís* (fala_lag_305c).

En o textu anterior se ha ditu que os tres graus de señalamentu de proximiai describin a distancia en relación a o falanti. Os factoris que influyin en a selección do grau son múltiplis, os máis importantis son a distancia física o temporal, pero tamén influyi o tamaño do objetu i si se trata de un objetu solitariu o si hai objetus paricius arreol. De toas as maneiras, as regras que rigin o ushu dos demostrativus están sujetas a valoración individual, por o cual en a mesma situación ca falanti escolli librimenti cualquera de as tres pusibiliais. O resumin sigüenti é por tantu solu aproximativu.

	espaciu	tamaño	tempu
1. ^{el} grau <i>esti</i>	cerca a o falanti	grandi, objetu único	relacionau con o pres- henti
2. ^u grau <i>esi</i>	a meya distancia	medianu, máis ob- jetus	pasau o futuru poicu distanti
3. ^{el} grau <i>aquel</i>	distanti	pequenu, máis ob- jetus	pasau o futuru remotu

Figura 16. Os demostrativus i a súa relación con o espaciu, tamaño i tempu

- *nun me acordu exactamenti in esti momentu* (fala_man_011a)
- *en esa época en esi tempu que ei estuvi fora oitu o dé anus* (fala_val_010a)
- *pagaban en aquel tempu pues decioitu o vinti mil escudus* (fala_val_001b).

Os demostrativus poin aparecel tamén reforzaus por palabras cumu *mismu* o *propiu* con o motivu de énfasis.

- *foi aguacil pa esti mismu pueblu* (fala_val_104).

4.8 RELATIVUS, INTERROGATIVUS I EXCLAMATIVUS

Os relativus, interrogativus i exclamativus se suelin tratál xhuntos porque son palabras que compartin as súas formas, por exemplu, *que*, *¿qué?*, *¡qué!*, pero con funcións sintácticas diferentes.

As tres varieais disponin de as mesmas formas, pero os personais, os locativus i os modais tenin máis de unha forma con unha variación bastanti libri. Pa os antecedentes personais encontramos as formas *quin* i *quen*. En a *Basi de datús* (Valeš 2024) a primeira ocupa o 36% i a segunda o 64% dos ushus, sin identificál os contextus que favorezan unha o outra. En cuantu a os antecedentes locativus, a forma máis frecuente é *dondi* que se alterna con *ondi*, esta segunda nun chega a o 30% dos ushus. En lagarteiru existin tamén as formas *dundi* [L] i *undi* [L], menos frequentis que as anterioris. Os relativus, interrogativus i exclamativus modais son *cumu* i *comu*. As dúas formas tenin unha frecuencia de ushu paricía cuandu se ushan cumu relativus, en cambiu, é lógicu que en a función interrogativa i exclamativa se ushi exclusivamenti *cómu*, porque a primeira vocal é tónica i por tantu manten a súa apertura.

ANTECEDENTI O REFERENTI	relativus		interrogativus + exclamativus	
	invariabli	variabli	invariabli	variabli
general	que	u/o que a que us/os que as que	qué quí	
general		u/o cual a cual us/os cualis as cualis		cuál cuális
personal	quin, quen		quín, quén	
cuantificadol		cuantu cuanta cuantus cuantas		cuántu cuánta cuántus cuántas
locativu	dondi, ondi		dóndi, óndi	
temporal	cuandu		cuándu	
modal	cumu comu		cómu	

Figura 17. Os relativus, interrogativus i exclamativus

4.8.1 Relativus

Os relativus fain referencia a outros sustantivos o continúus mencionaos anteriolmenti. O elementu a o que se refieri o relativu se chama «antecedenti». Os antecedentes poiden sel sustantivos, adjitivos, pronomes, adverbios o oracións enteiras. En o primel exemplo se refieri o relativu *que* a o antecedenti *os clientis* i o relativu *a cual* a o antecedenti *tabelna*. En o segundu o relativu *undi* fai referencia a *serra*. O antecedenti nun é obrigatorio, os relativus funcionan tamén sin eles cumo en o último exemplo.

- *un día, mentras despachaba a us clientis que tiña na tabelna da cual era propietario* (fala_lag_302b)
- *a vida que habían tío in a serra undi está agó a irmita de a Divina Pastora* (fala_lag_004d)
- *con fomi i isu nun hai quin o coma* (fala_man_018a).

Algunhos relativus solu tenin unha forma, son invariablis (*que, quin/quen, dondi/ondi, cuandu, cumu/comu*) mentras que otrus varían según número i género (*u/o que, a que, us/os que, as que*). En a súa maioría son palabras átonas que dependen do elementu a o que se refieren. Si o referenti nun é suficientementi determinau, se usha a forma masculina cumu en o seguinte exemplu.

- *pero bueno u que te digu consolidan mutus empleus que por otro lau desaparecerían* (fala_val_008).

O relativu *quin/quen*, que se refieri a o antecedenti personal, é invariabli cumu en as linguas románicas cercanas, o portugués (*quem*), o galegu (*quen*), o asturianu (*quien*) i o mirandés (*quien*). Nun ten forma de plural cumu en castellanu (*quien, quienes*). Si o falanti quel definil o género i o número da persoa referenti ten a posibilidade de ushal os relativus xerais *u/o que, a que, us/os que, as que*.

- *pa que te des unha idea de quin son é esis que tenin o restaurante alí abaixo en a carreteira* (fala_man_009a)
- *a xhenti que lea as revistas do corazón sabi quin son* (fala_man_309).

O relativu *cual* ten a forma de plural *cualis*, que coexisti con a forma *cuais*, aunque a segunda é de ushu poicu frecuente.

A Fala coincide con o asturianu i o mirandés con a ausencia de un relativu posesivu paralelo a *cuyo* en castellanu, *cujo* en portugués i *cuxo* en galegu.

- A vedis tes erratas a o escribil. ¿Nun é posíbel dali a corrección automática? Ei cuandu escribu en castellanu o fayu así.
 - Non, nun é posíbel, porque naidi inda ha feito un correctol pa A Fala.
- ¿Siria difícil felo?
 - Nun siria exactamenti fácil. De feito, primeiro necesitas unha boa descripcón da lingua i dispois pois pensal en o correctol automático, o correctol simplimentu necesita algún modelu pa comparal si o textu está ben o non.
- É unha pena, vindría ben aquela ferramenta.
 - En teoría se puiría fel un correctol máis simpli, indicandu si a forma que escribis está en a basi de datos, pero nun funcionaría mui ben i, ademais, tindrías que tel a basi de datos grabá en o aparatu.
- Vali, en tal cashu millol fel unha boa descripcón.

4.8.2 Interrogativus i exclamativus

Os interrogativus intruducin as preguntas i naturalmente os exclamativus as exclamacións. Os dois compartin algunhas formas con os relativus, pero se trata de palabras tónicas, i por tanto levan unha tildi diacrítica. De forma escrita en a oración principal van acompañaus con os signus de interrogación o exclamación, i con a curva melódica correspondienti en a expresión oral.

O interrogativu *quí* é poicu frecuente, i solu se ha identificau en as construccións *quí é* i *quí era*. Os siguientes exemplis venin de a transcripción de entristas i por tanto nun levan os signus de interrogación o exclamación.

- *ai cómu é que se titulaba agó que nun me acordu* (fala_lag_004d)
- *quín soi ei agora pa dicel istu está mal* (fala_val_017)
- *cuándu te levantabas i vos ibais a traballal* (fala_val_002)
- *cuál é a túa opinión sobre istu cómu se debi ficel correctamenti un pozu* (fala_val_101a)
- *a laixha ya sabis quí é non* (fala_man_012b)
- *i cuál foi a nosa sorpresa de que nun había us buquis* (fala_val_012a).

Os enunciaus interrogativus poin tel tamén unha forma indirecta, en esi cashu os interrogativus aparecin en unha oración subordiná i nun levan os signus de interrogación en o escrito, aunque cumplin con a modaliai interrogativa.

- *impezamus cun as barreñas sabis qué te queru idil* (fala_lag_018a)
- *a disputa a vel quén se quedaba cun a cun a choza* (fala_lag_005b)
- *i dandu vortas pur tó Buenos Aires i cumu nun sabía dóndi baixalmi* (fala_lag_013b).

4.9 INDEFINIÚS

Os indefiníus manifestan falta de precisión respectu a definición da cantiai o cualiai das coixhas o das persoas. Son palabras que funcionan fundamentalmenti cumu sustantivus o adjitivus, por o cual se etiquetan a vedis cumu «pronomis indefiníus». Según o criteriu semánticu recoñecemos os indefiníus que se refieren a unha cantiai inespecífica, «cuantificadoris» (*mutu*), os que aludin a existencia indefinía, «existenciais» (*algu*), i os que sirvin pa identificall as entiais de maneira imprecisha «identificaois indefiníus» (*mismu*). En cuantu a forma, nos vemos con indefiníus variablis (*mutu*, *muta*, *mutus*, *mutas*) i os que solu tenin unha forma, invariablis (*algu*).

4.9.1 Cuantificaoris

singular		plural	
masculinu	femeninu	masculinu	femeninu
mutu	muta	mutus	mutas
poicu	poica	poicus	poicas
tó	tó ²⁶ [L], toa	tós	tós ²⁷ [L], toas
demasiau demaishau [LM] demashiau [M]	demasiá demaishá [LM] demashiá [M]	demasiaus demaishaus [LM] demashiaus [M]	demasiás demaishás [LM] demashiás [M]
tantu	tanta	tantus	tantas
quantu	cuanta	quantus	quantas
bastanti		bastantis	
suficienti		suficientis	
máis			
menus			

Figura 18. Cuantificaoris

En general, os cuantificaoris indefiníus tenin as mesmas formas en as tres varíais salvo dúas excepcións. A primeira é o cuantificaor *tó*, i a segunda *demasiau*.

O cuantificaor *tó* en a posición posnuclear usha sempre as catro formas que correspondin con o xénero i o número *tó*, *toa*, *tós*, *toas*.

- *ei lo me asustu toa* (fala_lag_201a)
- *a identidai de cada un i que a compartimus tós* (fala_val_013b).

Sin embargo, en a posición prenuclear solu se ushan as catro formas respectivas en mañegu i valverdeiru, mentras que o lagarteiru usha *tó*, *tós* tanto pa o masculino como pa o feminino.

- *é cementu i yesu isu leva tó vida* (fala_lag_002a)
- *i cashi tós dagalas de aquí a mayuría fideran alí i toas con carreira igual que ei* (fala_lag_005b).

Outra particularia é a ausencia do artigo determinau despois de *tó*, *tós*, en lagarteiru.

- *i mus iscundíamus pur tós caleixhas pur tós callis* (fala_lag_017b).

²⁶ solu en a posición prenuclear

²⁷ solu en a posición prenuclear

En cambi, o mañegu i o valverdeiru aplican o artículo determinau de maneira bastanti sistemática en o plural, pero en o singular con muta frecuencia chegan a redudilsi as vocais adyacentis.

- *con unha familia que tocaba tós os istrumentus* (fala_man_009a)
- *prácticamenti toas as almazaras se han modernizau* (fala_val_008)
- *hai que sel tolerantí que tó u mundu poi tel un fallu* (fala_val_101a)
- *son máquinas de toa vía de batalla* (fala_man_007a)
- *entonces pos tó mundu viña aquí a tomar o café* (fala_man_009a).

En lagarteiru, ademais, chegou a lexicalizalsi *tós + us* a *tolus* [L] i *tós + as* a *tolas* [L]. Esta lexicalización solu se realiza con referentis temporais, *tolus días*, *tolus anus*, *tolus meshis*, *tolus dumingus*, *tolas semanas*, *tolas noitis*, *tolas tardis*. A súa aparición excepcional con otrus adyacentis se debi a hiper-corrección, porque os falantis se dan conta da existencia de esta forma lexicalizá i querin aplicala en contextus inapropiaus, por exemplu, **tolus rojus* [L] en ve de *tós rojus* [L]. En mañegu i valverdeiru nun se ha pruduíu esti procesu.

- *inda van i venin tolus días* (fala_lag_004c)
- *ei diba tolas semanas sin quedat de noiti* (fala_lag_018a)
- *pasaría tó lugal porque tós os anus centu i picu de mulleris* (fala_man_012b)
- *nus levaban un camión cisterna toas as semanas* (fala_val_012a).

O segundu cuantificaol que preshenta certa variación é *demasiu*, *demaishau* [LM] i *demashiau* [M]. A primeira forma é a máis frecuente, por diferenia; sin embargo, é probablí que se trati da influencia do castellanu, porque en lagarteiru encontramos tamén a forma *demaishau* [LM] i en mañegu esta i ademais *demashiau* [M]. As dúas últimas poun sel as máis propias de estas dúas varieais.

- *o mei traballu é administrativu i bueno pos a vedis é demaishau aburríu* (fala_man_010).

Lexicalización

Lexicalización é o procesu diacrónico en o que as formas compostas de elementus funcionais i léxicus forman uniaís fijas con un significau semánticu unitariu. A versión gráfica resultanti poi representhal os elementus orixinaís por separau, cumu en o cashu das locucións, o uníus en unha sola palabra, cumu en o cashu das palabras *tolus* [L], *tolas* [L].

4.9.2 Indefiníus existenciais

singular		plural	
masculinu	femeninu	masculinu	femeninu
un	unha	us [L], unhos [M] unhus [V]	unhas
algún	algunha	algús [L] algunhos [M] algunhus [MV] algúns [V]	algunhas
niñún	niñunha	niñús [LM] niñúns [V]	niñunhas
certu	certa	certus	certas
		varius	varias
ca un [LM] cada un [V]	ca unha [LM] cada unha [V]		
ca [LM], cada [V]			
algu			
alguin, alguen			
ná			
naidi			
cualquera, cuasquera [L]			

Figura 19. Indefiníus existenciais

As formas do indefiníu *un*, máis as súas variantis, coinciden con o artículu indeterminau, pero en a función de indefiníu ten o significau semánticu existencial "un cualquera".

• *pa mí cuantas máis linguas domini un un cualquera é millor* (fala_man_005a).

O plural masculinu do indefiníu *algún* ofreci cuatro formas diferentis. En largateiru se di *algús*, sin ixcepción. En mañegu compitin as formas *algunhos* i de maneira bastanti minoritaria *algunhus*. En valverdeiru compiti por un lau a forma paricía a o artículu indeterminau *algunhus*, i por otu a formación general do plural *algúns*. A primeira é mayuritaria, pero a segunda supón unha terceira parti dos ushus. O plural femeninu é o mismu pa toas as varieais, *algunhas*.

As formas do plural do indefiníu negativu *niñún*, *niñunha* son mui poicu frequentis. Os falantis aceptan os plurais regularis *niñús* [LM] *niñúns* [V] i *niñunhas*; sin embargo, en a *Basi de datus* (Valeš 2024) nun se ha registrau ni un solu cashu de estis, porque o sei ushu quea restringíu a os sustantivus en forma de

plural (pluralia tantum) cumu *niñunhas vacaciós* [LM], *niñunhas ganas*, etcétera.

Solu existi o plural dos indefinius *varius*, *varias*, igual que solu o singular de *ca un* [LM], *ca unha* [LM], o que correspondi con o sei significau semánticu.

Os indefinius invariablis *alguin* i *alguen* existin en as tres varieais, pero pareci que *alguin* é bastanti máis frecuente en lagarteiru i en mañegu, mentras que *alguen* o é en valverdeiru.

O indefiniu *cualquera* se apocopa a *cualquel* o *cualquer* cuandu ven inmediatamente antepostu a un sustantivu. En lagarteiru documentamus, ademais, a forma tradicional *cuasquera* apocopá a *cuasquel*, pero hai que admitil que esta ya está en gradual desushu.

- *se ushaban pa leval a o campu o viñu a agua o cualquer coixha* entendis (fala_man_008a)
- *había mutus impedimentus pa cualquel acción formativa* (fala_val_004)
- *si fai farta algunha coixha a mandamus in u diretu cun cuasquera que vaya a Cáciris* (fala_lag_310)
- *cuasquera asoma u fucicu pur alí* (fala_lag_310).

4.9.3 Identificaoris indefiniús

singular		plural	
masculinu	femeninu	masculinu	femeninu
mismu, mesmu	misma, mesma	mismus, mesmus	mismas, mesmas
oitru [L], otru	oitra [L], otra	oitrus [L], otrus	oitras [L], otras
		dambus	dambas
		us/os demais	as demais
tal		talis	

Figura 20. Identificaoris indefiniús

Os indefiniús que sirvin pa idintifical persoas i coixhas tenin caishi as mesmas formas en as tres varieais salvu *oitru* [L], *oitra* [L], *oitrus* [L], *oitras* [L], que en lagarteiru compiti con *otru*, máis as súas variantis. A primeira forma, *oitru* [L], é máis frecuente, o 60% dos ushus, frenti a 40% de *otru*, según a *Basi de datus* (Valeš 2024). En mañegu i valverdeiru a forma habitual é *otru*, mentras que *oitru* apareci solu de maneira excepcional.

As formas *mismu*, *mesmu* poin alternal, pero a segunda é mui poicu frecuente (4%) en as tres varieais.

Pa refirirli a dúas entiais ushamus o indefiníu *dambus* i *dambas*, que de maneira dialectal existi tamén en castellanu, galegu i asturianu. É frecuente o sei ushu en a locución *dambus* i *dois*. Sin embargo, en valverdeiru a vedis apareci a forma castellanizá *ambus*, *ambas*.

- *debaixu, a dambus laus, están colocaus os angelotis* (fala_man_305)
- *lá que se foran dambus i dois hasta chegal a casa da novia* (fala_val_307a)
- *as dúas o dambas comu se di aquí en Valverdi se dicía antiguamenti é unha palabra que ya prácticamenti se ha perdíu tamén* (fala_val_105b).

4.10 NUMERAIS

En a tradición da descripción das linguas románicas os numerais nun suelen aparecel cumu unha clasi de palabras separá, porque o único criteriu que as distingui é o semánticu, fai referencia a cantiai definía de persoas o coixhas. Desde o puntu de vista funcional desempeñan a función de sustantivos o aditivos. Sin embargo, mutas gramáticas, igual que a nosa, as describin en un apartau especial por tratalsi de un grupu coherenti con rasgos semánticos ben definíus. Os numerais poin sel de varias clasis, cardinais (*un, dois, tres*), ordinais (*primeiru, segundu, terceiro*), multiplicativos (*dobli, tripli*), partitivos (*mitai, terciu*) i colectivos (*par, udia*). O rasgu semánticu de cantiai o compartin con os cuantificaoris indefiníus, pero a diferenca de estis implica unha cantiai definía, i por tantu os tratamus en apartaus distintus. A Fala igual que mutas outras linguas románicas ha heredau o sistema decimal do latín.

4.10.1 Cardinais

O comportamentu gramatical dos numerais cardinais é o de aditivo, é idil, que modifican a os sustantivos contablis con a definición da súa cantiai exacta. Os numerias poin aparecel tamén con os sustantivos non contablis, cumu se ha explicau anteriolmenti con o exemplu de *tres viñus* i *dois cafés* o xugandu as cartas poemus idil *tres oirus*, pero en estis cashus se trata da omisión de un sustantivu contabli, cumu *copa, taza, carta*, etcétera, que fai cuantificabli o sustantivu. Os numerais cardinais generalmenti venin antepostus a o sustantivu, *cuatru ovus*. En a posposición desempeñan a función dos ordinais, *siglu vintiún*. Algunhos varían en género, *quinientus, quinientas*, i otros non, *cincu*, i tós, menos o número *un, unha*, sempre concordan con o plural do sintagma nominal, *tres figus verdis*. De a tabla do resumin é evidenti que hai diferencias entre as tres varieais, aunque en algús cashus son diferencias regularis i previsiblis.

1	un, unha	30	trenta
2	dois, dúas, dus [L]	31	trenta i un, unha
3	tres	40	cuarenta
4	cuatru	50	cincuenta
5	cincu	60	sesenta
6	seis	70	setenta
7	seti	80	ochenta
8	oitu	90	noventa
9	novi	100	centu, cen
10	dé	200	dodentus, tas [L] dudentus, tas [M] doscentus, tas [V]
11	ondi [LM] onci [V]	300	tredentus, tas [LM] trescentus, tas [V]
12	dodi [LM] doci [V]	400	cuatrodentus, tas [L] cuatrudentus, tas [M] cuatrucentus, tas [V]
13	tredi [LM] treci [V]	500	quinientus, tas
14	catordi [LM] catorci [V]	600	seisdentus, tas [LM] seiscentus, tas [V]
15	quindi [LM] quinci [V]	700	setedentus, tas [LM] setecentus, tas [V]
16	dedaseis [LM] dieciseis [V]	800	oitodentus, tas [L] oitudentus, tas [M] oitucetus, tas [V]
17	dedaseti [LM] dieciseti [V]	900	novedentus, tas [LM] novecentus, tas [V]
18	dedoitu [L] dedaoitu [M] diecioitu [V]	1 000	mil
19	dedanovi [LM] diecinovi [V]	2 000	<i>m. i f.</i> dus mil [L] <i>m.</i> dois mil [MV] <i>f.</i> dúas mil [MV]
20	vinti	3 000	tris mil [L] tres mil [MV]
21	vintiún, unha	4 000	cuatru mil
22	vintidois, dúas, dos [L]	5 000	cincu mil

4 Morfosintaxis

23	vintitrés	6 000	sis mil [L] seis mil [MV]
24	vinticuatro	7 000	siti mil [L] seti mil [MV]
25	vinticincu	8 000	uitu mil [L] oitu mil [MV]
26	vintiseis	9 000	nuvi mil [L] novi mil [MV]
27	vintiseti	10 000	dis mil [L] dé mil [MV]
28	vintioitu	10 ⁶	millón
29	vintinovi	2.10 ⁶	dois millós [LM] dois millóns [V]

Figura 21. Numerais cardinais

O número *un*, *unha*, distingui o género i coincide con o artículo indeterminau.

Según Andrés Díaz (2013, p. 392) o número *dois* dividi os romancis peninsularis en dúas ramas, os que tenin solu unha forma (castellanu, asturianu) i os que distinguin entre a forma masculina i femenina (portugués, galegu, catalán). A Fala se sitúa generalmenti en a segunda rama. En mañegu i valverdeiru encontramos a forma masculina *dois* i a femenina *dúas*. Sin embargo, en lagarteiru hai tres formas distintas de esti número *dois*, *dus*, *dúas*, porque o lagarteiru distingui entre a posición prenuclear *dois homis* [L], *dus mulleris* [L], i a posnuclear *son dois* [L], *son dúas* [L]. Estas segundas se ushan tamén de maneira independenti.

- *unha caixa de adituna i me daban dus caixas de castañas* (fala_lag_003b)
- *despois a u gua i te levabas as dus canicas* (fala_lag_005a)
- *ei me acordu poicus bunecus a u millol unha Balbie u dúas* (fala_lag_005b)
- *bueno pues se agarra en os dois extremus* (fala_man_010)
- *pa que le venda as dúas tinaixhas pequenas* (fala_man_005b)
- *cobró dúas pagas unha de aquí de España i otra de alí* (fala_val_014).

Os numerais entre ondi i dedanovi manifestan diferencias regularis entre o lagarteiru i o mañegu por un lau, que incluyin a oclusiva dental sonora /d/, *ondi*, *dodi*, i o valverdeiru por otro, que os realiza con a interdental fricativa sorda /θ/, *onci*, *doci*.

A varianti mayuritaria do número 30 é *trenta*, pero tamén é frecuente a versión castellanizá *treinta*, apruximámenti en unha terceira parti dos ushus. Comparandu as varieais, esta segunda é máis frecuente en valverdeiru que en as outras dúas.

As centenas varían en género en concordancia con o sustantivo, *quinientus homis i quinientas mulleris*. Ademais, preséntan unha variación regular comparando o lagarteiru i o mañegu con o valverdeiru; sin embargo, encontrámonos tamén algúns detalles sorprendentes. Primeiro, a diferenza entre o lagarteiru i o mañegu con o número 200 *dodentus* [L], *dudentus* [M]. Segundo, os números 400 *cuatrodentus* [L] i 800 *oitodentus* [L] en lagarteiru con a vocal meya -o- en vez da fecho -u-, tal como en *cuatru* i *oitu*. As variantes *cutrudentus* [M] i *oitudentus* [M] se han rexistrado só en mañegu, aínda que algúns falantes lagarteiros tamén as admiten como aceptables.

O numeral *centu* se apocopa a *cen* cando lle segue un sustantivo, *cen caixas*. A súa forma do plural *centus*, sin outro numeral, ten o significado de cantidade imprecisa, o mesmo que *milis*, i só aparece antes de un sintagma preposicional introducido por a preposición *de*, *centus de anus*, *milis de eurus*.

O numeral *mil* se usa en singular con outros numerais, *cuatru mil*, *cincu mil*, pero o lagarteiru ten as súas formas particulares para *tris mil* [L], *sis mil* [L], *siti mil* [L], *uitu mil* [L], *nuvi mil* [L] i *dis mil* [L]. Ademais, 2 000 usa en lagarteiru a forma *dus*, *dus mil anus* [L], *dus mil pesetas* [L], para dambos géneros, mentres que varía segundo o género *dois mil anus* [MV], *dúas mil pesetas* [MV] en mañegu i valverdeiru. A variación segundo o género en 2 000 se coñece tamén en galego, portugués, catalán i aranés. En cambio, o castelán, o asturiano i o aragonés teñen forma única.

O numeral *millón* forma o plural de maneira regular *millós* [LM], *millóns* [V] i usa esta forma con outros numerais.

- *i cun unhas cuairillas de centu i picu de mulleris a apañal* (fala_man_012b)
- *me doi por contentu máis que si matu un xabalí de cen kilus* (fala_man_007b)
- *pai longi a lo millor te vas a centus de kilómetros* (fala_val_017)
- *pa resolver unha convocatoria milis de documentus* (fala_val_008)
- *in Madrid le ten que pagar digamus dus mil eurus* (fala_lag_004c)
- *in as uliveiras súas agarrí ei o restu i liví dois mil kilus* (fala_man_014a)
- *que a u final dejó seti millóns de pesetas i varius proxectos aprobaus* (fala_val_305).

4.10.2 Ordinais

Os números ordinais definen o posto en unha secuencia. Igual que os anteriores, se comportan como adxetivos i se anteponen a os sustantivos. Tódolos distinguen o género i o número.

4 Morfosintaxis

1. ^u	primeiru, ra, primel/primer	6. ^u	sextu, ta
2. ^u	segundu, da, sigundu, da [L]	7. ^u	séptimu, ma
3. ^u	terceiru, ra, tercel/tercer	8. ^u	octavu, va
4. ^u	cuartu, ta	9. ^u	novenu, na
5. ^u	quintu, ta	10. ^u	décimu, ma

Figura 22. Numerais ordinais

Con a excepción de *sigundu* [L], máis frecuente en lagarteiru, os ordinais son idénticus en as tres varieais. Primeiru i terceiru se apocopan a *primel/primer* i *tercel/tercer* cuandu están seguíus por un sustantivu de género masculinu. En teoría puiríamus buscal números ordinais máis altos, pero en a práctica solu se ushan os primeirus dé. Os ordinais dispois de dé se sustituyin por os cardinais pospostus a o sustantivu, *artículo trenta, siglu quindí* [LM], *Alfonso treci* [V].

- *o tercer fin de semana de febreiru acaba a caza* (fala_man_007b)
- *u nomi se le pusu ya en a terceira edición* (fala_val_017)
- *con unha baranda do siglu dedaseis* (fala_man_007a).

4.10.3 Multiplicativus, partitivus i colectivus

x1	simpli
x2	dobli, dobri [L]
x3	tripli
x4	cuatru vedis [LM] cuatru vecis [V], cuádrupli

Figura 23. Numerais multiplicativus

Os numerais multiplicativus *simpli* i *dobli*, en lagarteiru tamén *dobri* [L], son os máis frequentis. En cambiu, a forma *cuádrupli* é poicu habitual. Pa a multiplicación a partil de tres sirvin as palabras *vedis* [LM], *vecis* [V].

- *sabía nomis i apellús i había cuatru vecis máis comerciantis que agora* (fala_val_014).

1	enteiru, ra, inteiru, ra [L]
1/2	mitai, metai meyu, ya [LM], mediu, dia [LV]
1/3	terciu, terceira parti
1/4	cuartu, cuarta parti
1/5	quintu, quinta parti
1/6	sextu, sexta parti
1/7	séptimu, séptima parti
1/8	octavu, octava parti
1/9	novenu, novena parti
1/10	décimu, décima parti

Figura 24. Numerais partitivus

Os numerais partitivus o fraccionarius aproveitan a os ordinais. A variación *mitai*, máis frecuente, *metai*, menos frecuente, está presenti en as tres varieais. Desde o terciu temos as formas que funcionan cumo sustantivus masculinus, *terciu*, *cuartu*, *quintu*, i ademáis a fragmentación explícita, *terceira parti*, *cuarta parti*, *quinta parti*, etcétera.

- *agora nun se fai ni a metai ni a mitai menos a terceira parti a parti de que hai muta competencia* (fala_val_018).

Unha categoría aparti son os numerais colectivus. Se trata de sustantivus que expresan conjuntos de unha cantiai determiná. Os máis frequentis son os catru siguientes.

2	par, pal [L]
10	decena
12	udia [LM], ducia [V]
100	centena

Figura 25. Numerais colectivus

- *cuandu fotis a Céciris me compratis meya udia* (fala_lag_309)
- *tú vas a compral unha udia de rizus* (fala_man_018a)
- *viñan a Valverdi, que tiña unha oferta de ociu superior a u restu de a comarca. Tres discotecas. Decenas de baris.* (fala_val_306m).

4.11 VERBU

O verbu constituyi o núcleo do sintagma verbal (grupu verbal) que desempeña a función de predicau en unha oración. Por esta razón se refiri de un elementu fundamental da frasi que, en o casu de un verbu finitu, poi formal a oración por sí solu, expresandu tanto o suxetu (persoa) cumu o predicau (acción), por exemplo, *¿Gañastis? Pirdí.*

A estrutura do sistema verbal é bastanti paricía a o castellanu, sin embargo, de maneira excepcional encontramos tamén diferencias. Por exemplo, merecería máis estudiu o ushu do verbu *sel* en situacións en as que o castellanu emplea o verbu *estar*. Esti fenómeno compartí A Fala con o galegu i o portugués.

- *in as Torris sabis dóndi son as Torris* (fala_lag_018a).

Verbu finitu

É un verbu que está conjugau, é idil, expresa as categorías de persoa, número, tempu i modu, por exemplo, *falas, comerán, compró.*

4.11.1 Categorías i formas

A rei o a basi léxica defini o significau léxicu do verbu, mentras que a desinencia, o conxuntu de morfemas flexivus que se añañin a rei, nos informa sobre as súas categorías gramaticais de persoa, número, tempu, modu i aspectu. Por exemplo, *falabas*, ten a basi léxica *falal*, a rei *fal* i a desinencia *abas*. Esta desinencia a poemus dividil en os morfemas flexivus *-a-*, que é a vocal temática, *-ba-*, aporta información sobre o tempu, modu i aspectu, pretérito imperfectu de indicativu, i *-s*, designa a segunda persoa do singular. Sin embargo, non toas as formas verbais as poemus analizal de esta maneira exemplal, particularmenti os verbus irregulares xhentan os morfemas flexivus con as reidis, así que nun poemus descompoñelos en os elementus individuais, por exemplo, as formas do verbu *dal, dá, di, dó*, o as formas irregulares dos verbus *dil, sel*, etcétera.

VOCAL TEMÁTICA

Según a vocal temática (*-a-*, *-e-*, *-i-*) dividimus os verbus en tres conjugacións. Os verbus que acaban en *-al* (1.ª conjugación), os verbus que acaban en *-el* (2.ª conjugación), i os verbus que acaban en *-il* (3.ª conjugación). O latín tiña catru tipos flexionais, acabaus en *-ĀRE*, *-ĒRE*, *-ĔRE*, *-ĪRE* que a mayol parti das linguas ibero-románicas reduciu a tres, menos o aranés, o catalán i o valencianu. Algunhos

verbus con a vocal temática corta -ĒRE, se axhuntorin a segunda conjugación -el, BĪBĒRE > *bebel*, i otrus a terceira -il, PETĒRE > *pidil* [L], *pil* [M], *pedil* [V]. A vocal temática normalmente coincide con os étimos latinos, pero tamén encontramos excepcións, por exemplo, MORĪRE > *morrel*, que coincide con o galego i o portugués, i TUSSĪRE > *tosel*, que coincide con o castellano.

Os cashus de variación da vocal temática nun son frequentis; sin embargo, é interesantísimo mencionalos. O primeiro é o verbo latino DĪCĒRE que en valverdeiru dó *dicel* [V], pero en lagarteiru i mañegu resultó en *idil* [LM] i *idel* [LM], que se ushan indistintamente, sendu *idel* máis frecuente en lagarteiru i *idil* en mañegu. O segundo cashu é o verbo latino RENICĀRE que levó a *arringuil* en lagarteiru i *arringal* en mañegu i valverdeiru.

- *mei güelu me dixu que el me diba a fel un de colcha inda millol i que pul supostu nun se diba a arringuil cumu us du comerciú (fala_lag_306f)*
- *i diban montandu u mismu i fii se arringaba i o que queira pa o solu (fala_man_012a)*
- *¡Anda, Cara de Puta! que has enganchau a un forasteiru ricu mediu arringau (fala_val_307d).*

CATEGORÍAS

As categorías principais que observamos con os verbus son a persoa, o número, o tempo i o modu. Algunhas gramáticas das linguas románicas añadin o «aspectu» (perfectivu, imperfectivu), pero esti vai estreitamente relacionau con o tempo, i por tanto se menciona con os respectivos tempus verbais. Outras gramáticas recoñecin a categoría de «vo» (activa, pasiva); sin embargo, a vo nun ten as súas formas propias, i por tanto reservaremos esti aspectu pa o análisis sintáctico en o que se establecin relacións entre o agentí i o pacientí de unha acción.

PERSONA I NÚMERU

Igual que os pronomis personais os verbus recoñecin tres persoas i dois números que se combinan entre sí. A primeira persoa se refieri a o mismu interlucutol en singular (*yalu*), i en plural incluyi tamén a outras persoas (*falamus*). A segunda persoa se refieri a o que se dirigi o interlucutol (*yalas*), i en plural incluyi tamén a outras persoas (*faleis* [LM], *falais* [V]). A terceira persoa nun incluyi ni a o interlucutol ni a persoa a que se dirigi (*fala*, *falan*).

As formas verbais que marcan a persoa i número, i outras categorías, se chaman «personais» o «finitas», os verbus tenin tamén as formas que nun expresan persoa, son as formas «non personais» o «non finitas», estas son o infinitivu, o

gerundiu i o participiu. O participiu poi reflejal as categorías de número i género, mentras que o infinitivu i o gerundiu nun tenin esta pusibilidai.

TEMPU VERBAL

A categoría gramatical do tempu verbal se fundamenta en o tempu físico que distingui entre o presheinti, o pasau i o futuro. As accións, ademais, poemus categorizalas cumu anterioris a otra acción, posterioris, o simultáneas.

Según a estrutura morfolóxica distinguimus entre os tempus simplis i compostus. Os tempus compostus se forman por o verbu auxiliar *haber*, con a flexión respectiva, i o participiu do verbu que aporta o significau léxico sin rasgos flexivos.

Paradigma

Un paradigma é un modelu de formas flexivas, é idil, que é un conxuntu de formas que se relacionan con algunha categoría gramatical. Por exemplo, o paradigma de o verbu *falal* en o tempu futuro é: *falaré, falarás, falará, falaremus, falareis, falarán*.

TERMINOLOGÍA

En o campu das linguas románicas os tempus i os modus verbais han recibíu varias denominacións, porque varius autoris intentaban reflejal as propieais de esis tempus en o nomi que le asignorin. Desgraciamenti, o resultau é que actualmenti falta unha terminoloxía generalmenti aceptá, con o cual intentaremos etiquetal os tempus verbais con as denominacións que consideramus bastanti comúis i neutras pa nun entral en a discusión terminolóxica. Pa que nun haya confusión se exponin os tempus i modus verbais en a seguinte tabla con os exemplos de 1.ª persoa do singular do verbu *falal*, que aclaran de maneira inequívoca de qué tempu i de qué paradigma se trata. É bastanti común simplifical a referencia a os tempus de modu indicativu sin menciónal a esti, por exemplo, «presheinti» en ve de «presheinti de indicativu», istu se debi a o caracte non marcau do indicativu, así que é máis cómodo refirirli explícitamenti solu a o modu marcau, o subjuntivu, «presheinti de subjuntivu».

formas non personais		infinitivu		<i>falal</i>
		infinitivu compostu		<i>habel falau</i>
		gerundiu		<i>falandu</i>
		gerundiu compostu		<i>habendu falau</i>
		participiu		<i>falau</i>
formas personais	INDICATIVU	preshenti		<i>falu</i>
		pretéritu	perfectu simpli	<i>falí</i>
			perfectu compostu	<i>he falau</i>
			imperfectu	<i>falaba</i>
			pluscuamperfectu	<i>había falau</i>
		futuru		<i>falaré</i>
		futuru compostu		<i>habré/haberé falau</i>
		condicional		<i>falaría</i>
		condicional compostu		<i>habría falau</i>
	SUBJUNTIVU	preshenti de subjuntivu		<i>fali</i>
		imperfectu de subjuntivu		<i>falara</i>
		perfectu de subjuntivu		<i>haya falau</i>
		pluscuamperfectu de subjuntivu		<i>hubiera falau</i>

Figura 26. Terminoloxía das formas verbais

ASPECTU

O aspectu nos dá a información adicional sobre o desenvolvemento dos eventos, así que nos permite saber se se trata de unha acción puntual ou repetitiva. O aspectu perfectivo preséntase unha acción cumo completamente acabada, con o seu principio e fin, en cambio, o aspectu imperfectivo se enfoca en o transcurso de unha acción, sen referencia a o seu inicio e fin, o preséntase unha acción que se repetía. Sen embargo, a categoría de aspectu nun se reflicte en todos os tempos verbais, o aspectu perfectivo se suela relacionar con as formas *falí*, *he falau* e *había falau*, mentres que o imperfectivo con *falaba* e a vez con o presenti *falu*. En o campo das linguas románicas a categoría de aspectu recibe diferentes interpretacións, porque a oposición exemplar sóla a encontramos entre o perfectu simpli (*falí*) e o imperfectu (*falaba*), tal cumo se ve en os seguintes exemplos.

4 Morfosintaxis

- *así que falí con mei pairi i le dixi que estaba dispostu a siguil con a súa profesión* (fala_man_309)
- *con os meis falaba en mañegu i con a xhenti de fora pues en castellanu* (fala_man_017).

MODU VERBAL

O modu verbal é unha categoría gramatical que se manifesta por meyu das desinencias dos verbus. En A Fala, igual que en as linguas cercanas, recoñecemos tres modus, indicativu, subjuntivu i imperativu. Esta clasificación nun é absoluta, dependi do enfoqui lingüístico, i hai lingüistas que, por exemplo, separan o condicional cumu un modu aparti.

O modu sirvi pa expresal a modaliai, i ademais pa indicial a integración do verbu en a estrutura da oración, abarca entoncis o aspectu semánticu i o formal. A modaliai refleja a actitú do falanti respectu a o continú do enunciau, poi manifestal actitudis cumu certeda, pusibiliai, dese, valoración, etcétera, mentras que o desde puntu de vista sintácticu distingui o elementu rectol de o rigíu.

Explical a oposición entre o modu indicativu i o subjuntivu nun é simpli. O modu indicativu sueli relacionalsi con a modaliai aseverativa i con o elementu rectol, por exemplo, a oración principal; sin embargo, se trata de unha simplificación, porque o modu indicativu ten mutas máis funciós i significaus. En cambi, as interpretaciós semánticas que intentaban describil o modu subjuntivu ushaban etiquetas cumu modu de non aseveración, irrealiai, emoción, dese, etcétera. Desde o puntu de vista formal se fala a vedis sobre o modu de subordinación, pero en realiai o subjuntivu xhunta os dois aspectus, tantu os significaus modais cumu os aspectus formais.

- *te digu que ei ya teñu noventa anitus* (fala_man_013a)
- *¿qué quereis que vus diga?* (fala_val_307f).

ALTERNANCIA I VARIACIÓN VOCÁLICA

En os paradigmas de algunchos verbus nos encontramos con a alternancia vocálica, é idil, con cambius previsiblis i regularis das vocais o dos diptongus da rei. Estis cambius se debin, a vedis, a posición do acentu, así que en a posición tónica nos encontramos con un diptongu o con unha vocal meya, que alterna con unha vocal fechá en a posición átona. Por exemplo, a conjugación do verbu *uivil*, *oivu*, *oivis*, *oivi*, *uivimus*, *uivís*, *oivin*. En lagarteiru alterna o diptongu *-ei-* con a vocal *-i-* do verbu *dixal* [L], *deixu*, *deixas*, *deixa*, *dixamus*, *dixeis*, *deixan*, pero en mañegu esti mismu verbu *deixal* [M] solu aplica a *-i-* en a 1.ª persoa do singular do

perfectu simpli, *dixí*. Hai verbus que alternan entre tres pusibiliais, unha vocal meya, *queru*, unha vocal fechá, *quishi* [LM], *quisi* [V], i un diptongu, *queira*. A complejia de alternancia das vocais se poi observal en os Modelus de conjugación verbal en o capítulo 4.11.7.

A variación é un fenómeno distinto, se trata da elección libri por parti de ca falanti entre as vocais *i/e*, *u/o*, en a posición átona, que se ha analizau con máis detall en a parti de Fonética, así que as formas verbais *quería* i *quiría* as encontramos en as tres varieais; sin embargo, a forma *quería* é mutu máis frecuente, caishi exclusiva, en valverdeiru, mentras que *quiría* é máis habitual en lagarteiru i en mañegu.

Un factol que influyi en a variación é a metafunía; sin embargo, esta nun é tan sistemática cumu en portugués o en galegu, así que a súa aplicación nun é obligatoria, por exemplu, con o verbu *siguil* encontramos as formas *siguimus*, pero en mañegu i en valverdeiru tamén *sequimus*, da mesma maneira o condicional do verbu *tel* ten en mañegu i en valverdeiru tantu as formas *tindría* cumu *tendría*. O participiu do verbu *arrecollel* aplica a metafunía de maneira plena en lagarteiru, *arricullíu* [L], parcialmente en mañegu, *arrecullíu* [M], mentras que en valverdeiru nun se aplica, *arrecollíu* [V].

- *dispois ya siguimus con o cini mutu tempu* (fala_man_009a)
- *os que sequimus traballandu a carpintería* (fala_man_007a).

4.11.2 Modu indicativu

En A Fala o modu indicativu é o modu non marcau, o que se usha en a mayuría das situacións. O indicativu dispón de novi tempus verbais: preshentí, perfectu simpli, perfectu compostu, imperfectu, pluscuamperfectu, futuro, futuro compostu, condicional i condicional compostu.

PRESHENTI

Aunque a denominación do tempu preshentí fai alusión a o tempu físicu en o momentu de falal, a realiaí do sei ushu é bastanti diferente, porque as accións que se refieri esti tempu poiden sel tantu preshentis cumu pasás o futuras. Se trata de un tempu que nun ten un anclaxi temporal fiju. En realiaí, as accións que se desarrollan en o momentu preshentí se describin con muta frecuencia con as formas perifrásticas, *estoi falandu* [MV], *estás falandu* [MV], etcétera.

As formas dos verbus regularis se crean con os morfemas flexivus añaíus a rei respetandu con excepción a vocal temática. En a 2.ª persoa do plural da 1.^a

4 Morfosintaxis

conjugación chega a cambial a vocal temática, *falal* - *faleis* [LM] en lagarteiru i mañegu, mentras que en valverdeiru nun ocurri esti cambiú, *falal* - *falais* [V].

As diferencias entre as varieais individuais se poiden observar en os Modelos de conjugación (4.11.7) dondi están expostos tanto os paradigmas regulares como os irregulares.

PRETÉRITU PERFECTU SIMPLI

Se trata do único tempo claramente perfectivo, é idil, que normalmente describi accións puntuais en o pasado. A denominación alternativa é o «indefinido», que nun é moi acertada, pero ten a ventaxa de nun crear confusións. De todas as maneiras, optamos por a etiqueta que acentúa a forma morfolóxica en oposición a o pretérito perfectu composto, e ademais expón o aspecto perfectivo.

As formas dos verbos regulares se crean con os morfemas flexivos añadidos a raíz, mantendo con dúas excepcións a vocal temática. En a 1.ª persoa do plural de a 1.ª e de a 2.ª conjugación chega a cambial a vocal temática *falal* - *falimus* [V], *bebel* - *bebimus* [V] en valverdeiru, mentras que en lagarteiru i mañegu nun ocorreu esti cambiú *falal* - *falamus* [LM], *bebel* - *bebemus* [LM].

PRETÉRITU PERFECTU COMPOSTU

Igual que en a denominación do tempo anterior, se ha optado por acentuar a súa forma morfolóxica. Aunque o tempo tradicionalmente leva a etiqueta de «perfecto», o valor perfectivo nun destaca tanto como en o caso anterior.

As súas formas están compostas do presente do verbo auxiliar *haber* máis o participio do verbo que añadi o valor léxico. Se trata de unha estrutura que coincide con as linguas da parte oriental da península, castelán, aragonés, catalán, valenciano e aranés. En cambio, as linguas da parte occidental, portugués, galego, asturiano e mirandés, usan o verbo auxiliar *ter*. O uso do verbo auxiliar *ter* tamén se ha registrado en A Fala, por exemplo, *ya le teño dau*, *o te teño dito*, en vez de *ya le he dau*, *i te he dito*. Sin embargo, este uso é moi pouco frecuente, e ademais, añadi o matiz enfático.

• *pues istu ven de teño entendíu ei de noshus bishagüelus* (fala_man_007a).

En comparación con o castelán o uso de este tempo parece ser máis frecuente, aunque por unha afirmación máis convincente nos faltan datos comparativos. Por observar o uso do pretérito perfectu composto servirán os seguintes exemplos, os primeiros tres describen accións empezadas e acabadas en o pasado, dondi se usa con outras ocasións o pretérito perfectu simpli, o cuarto exemplo se refire a unha acción que durou hasta certo momento en o pasado, dondi preferimos usar o

pluscuamperfectu, o último exemplu describi acciós repetitivas en o pasau, expresa o aspectu imperfectivu, i así sustituyi o ushu do imperfectu.

- *¿Algunha ve me heis falau de us pucheirus, qué era isu dus pucheirus?* (fala_lag_306c)
- *é u que ha traballau u pueblu esti nun ha habíu oitrus medius* (fala_lag_019a)
- *u castigu era adiel nun has vindu a clasi pues ya ves que u próximo día tes que trel un bizcochu pa tomar con u café* (fala_val_102)
- *porque meis padris antis toa vida han traballau en u campu* (fala_val_103)
- *sempris que u tempu lu ha pirmitíu ha vindu pa Sa Martín i ha alternau in us tres lugares, tomandusi us seis viñiños cun us seis amigos de tó vida* (fala_lag_305e).

PRETÉRITU IMPERFECTU

O aspectu imperfectivu se refieri a acciós repetitivas o duradeiras en o pasau i está en oposición a o rasgu perfectivu do pretérito perfectu simpli.

As formas dos verbus regularis solu tenin dois paradigmas de desinencias, porque a 2.ª i 3.ª conjugación coincidin. Ademais, os verbus irregularis en pretérito imperfectu son poicus. A 1.ª i a 2.ª persoa do plural tenin a acentuación en a vocal temática, *falábamus*, *falabis* [LM], *falábais* [MV], que contrasta con o sistema original do latín.

En o pretérito imperfectu nun encontramos mutas diferencias entre as tres varieais, exceptu a 2.ª persoa do plural, *falabis* [LM], *falábais* [MV] i a alternancia vocálica da rei que se prududi menus en valverdeiru, *bibía* [LM], *bebía* [V].

PRETÉRITU PLUSCUAMPERFECTU

O pluscuamperfectu expresa o rasgu de anterioriai, é idil, a acción do verbu ocurrir antes de algún momentu definíu en o pasau. En certa maneira se trata de un tempu paralelo a o pretérito perfectu compostu, solu que a referencia temporal nun é o momentu preshenti, sinón, algún momentu pasau.

As súas formas están compostas do verbu auxiliar *habel* en pretérito imperfectu (*había*) i do participiu do verbu que añadi o significau léxico. En contrasti con o asturiano, o mirandés, o galegu i o portugués, A Fala nun dispón do pretérito pluscuamperfectu simpli. Esti é otro rasgu, xhuntu con a formación do pretérito perfectu compostu, que fai o sistema verbal máis afín a o castellanu.

FUTURU

Cumu é de esperal, esti tempu verbal describi as acciós futuras, as que van a sucedel dispois de o momentu preshenti, tal cumu está en os primeirus dois exemplus. En esti valol o futuru compiti con a forma perifrástica do verbu *dil* + *a* + infinitivu, que se refieri tamén a os acontecementos por vil. Otru valol que manifesta esti tempu verbal con frecuencia é a probabiliái, tal cumu observamus en os outros dois exemplus.

- *os Reyis Magus i o roscón con chocolati se fairá en a Plaza mayor* (fala_man_701)
- *codel unhus 20 minutus si é en a ola exprés, si é en a cazuela será máis tempu* (fala_man_301)
- *i otu se morrei fairá seis o seti anus* (fala_man_018a)
- *ei nun sé será que soi pesimista* (fala_man_005b).

As formas do futuru tenin o sei orixin en un tempu composto do latín vulgar que chegou a lexicalizarsi, CANTARE HABEO > cantar he > *cantaré*. Actualmente os verbus regularis forman o futuru con desinencias que se agregan a o infinitivu.

Os verbus *habel*, *sabel*, *cabel* i *valel* poin sufril síncope, queida da vocal temática, igual que en castellanu (*habrá*), o conservala (*haberá*), de maneira paricía a o galegu i a o portugués. En concretu, o verbu *habel* ofreci estas dúas pusibiliáis en as tres varieais con prevalencia das formas sincopás. Os verbus

▪ Mairita, cuántu líu con os tempus verbais. ¿De verdai necesitamos tantos tempus i modus? ¿Nun nos bastaría con menus?

▫ Isu me preguntu ei, en checu solu temus un tempu pa o preshenti, un pa o futuru i un pa o pasau. Ná de subjuntivu, ni ná.

▪ Pa os extrandxeirus ten que sel tremendu aprendel A Fala con tó esti líu de tempus i modus.

▫ Sí, a verdais que nun é fácil.

▪ Ei queru aprendel o checu, con tres tempus verbais o aprendu en un par de meshis.

▫ Bueno, a lingua tampocu é tan fácil. Os verbus tenin mutas formas de conjugación i os sustantivus tenin 14 modelus de declinación, multiplica por 7 cashus, son 98 formas diferentis.

▪ ¡¿Qué?! Entoncis ya nun queru aprendel checu.

▫ Pois probal a lingua Lakhota, elis solu tenin un tempu verbal, pero nun creas que é unha lingua fácil de aprendel.

▪ Ya veu que aprendel linguas é complicaú. Menú sorti que aquí nacemus con dúas.

▫ Sí, tendis unha sorti. Pero aprendel linguas é muninu.

▪ Vali, pa empezal me esforzaré un poicu máis con o inglés.

▫ Mui ben, o inglés é tamén mui importanti.

sabel, cabel i valel aparecin sin a síncopa (*saberá, caberá, valerá*) solu en lagarteiru, i ademais excepcionalmenti.

- *pus haberá feito ya seis u seti por lo menus* (fala_lag_201a)
- *habrá que itarli a culpa a us tempus que nus tocó vivil* (fala_val_306h).

FUTURU COMPOSTU

O futuro compostu ten os mismus valoris que o simpli, solu que a referencia temporal está vinculá a algún momentu futuro, non a o de falal. O valol de probabiliái é inda máis frecuenti que con a forma simpli i está vinculau con unha acción pasá.

En cuantu a súa formación, se ushan as formas futuras do verbu auxilial *habel* máis o participiu do verbu léxicu. O verbu *habel* presenta a arriba mencioná variación de formas con síncopa, *habré, habrás, habrá* i sin ela *haberé, haberás, haberá*.

- *dúas xheiras máis o menus se haberá pirdíu tamén algunha parehi unhas centu vintitantas máis o menus* (fala_man_014a)
- *ei nun le he contaú ná, habrá síu sei güelu* (fala_lag_311).

CONDICIONAL

O tempu verbal que chamamus condicional, o tamén potencial, ten dúas funcións distintas. A primeira cumpli con o sei nomi i declara algu hipotéticu sin clara vinculación temporal, cumu en o primel exemplu. A segunda se chama a vedis «futuru do pasau», é idil, que indica as accións que acontecerán en o futuro tomandu cumu puntu de partía un momentu do pasau, en o exemplu dois se refieri a o momentu de prometel.

- *fairía tó por seis fillus i us trataba con mutu cariñu* (fala_val_302c)
- *en esi mismu momentu se prometeu que algún día sairía de aquelas minas i conseguiría u diñeiru suficianti pa sacar a sei padri de alí* (fala_val_306i).

A formación do condicional é comparabl a do futuro. A basi é o infinitivu do verbu léxicu con as desinencias que tenin orixin en o verbu HABERE do latín vulgar. En cuantu a síncopa da vocal temática (*habría*), se han chegau a documental as formas sin síncopa, *habiría* en lagarteiru, i *habería* en valverdeiru, pero en comparanza con as primeiras son mui poicu frequentis. Por o que se refieri a os verbus *sabel, cabel i valel*, os falantis lagarteirus aceptan as formas sin síncopa, pero o sei ushu é excepcional.

4 Morfosintaxis

- *qué habiría que nun supera el* (fala_lag_312)
- *algún accidenti habría algunha ve sí porque era cumpticau* (fala_man_015b).

CONDICIONAL COMPOSTU

O condicional compostu cumpli con os mismos valores hipotéticos que o simpli, pero con unha vinculación temporal en o pasau.

As súas formas aproveitan o condicional do verbu auxiliar *habel* i o participiu do verbu con valol léxicu. A síncope da vocal temática funciona igual que en os cashus anteriores, cumu se ve en o último exemplu.

- *pensu mutas vecis dondi habría chegau esta si nun hubera carecía de oportu-nidais* (fala_val_306h)
- *i dandu pul ben impriau us quartus que le habría custau aquel cachu de ilusión* (fala_lag_306f)
- *máis ben me habiría istrelau i siguru que in us papeis sí habría seyu in a sección das isquelas dus mortus* (fala_lag_312).

4.11.3 Modu subjuntivu

Cumu ya se ha iditu anteriorlmenti, o modu indicativu é o elementu nun marcau, mentras que o subjuntivu añaði información sobre a modaliai o sobre a relación con otrus elementus da oración. O subjuntivu dispón de catru tempus verbais: preshenti, imperfectu, perfectu i pluscuamperfectu. En castellanu, galegu, portugués i mirandés existin tamén o futuro i o futuro compostu de subjuntivu; sin emabargu, en A Fala nun se han idintificau estis tempus verbais.

PRESHENTI DE SUBJUNTIVU

A peshal de o sei nomi, esti tempu verbal nun describi solu as acciós preshentis. Se trata de un tempu bastanti atemporal, que poi referilsi a o momentu preshenti, pero tamén a o futuro, o pasau, o a un tempu sin definil.

As súas formas regularis añañin a rei as desinencias *-i*, *-is*, *-i*, *-emus*, *-eis*, *-in* en a primeira conjugación, i *-a*, *-as*, *-a*, *-amus*, *-ais*, *-an* en a segunda i a terceira conjugación. En o preshenti de subjuntivu dos verbus regularis nun hai variación entre as tres varieais. Ademais, as formas se correspondin con as linguas románicas cercanas.

IMPERFECTU DE SUBJUNTIVU

O imperfectu de subjuntivu se refieri normalmente a accións hipotéticas en o momento presente ou pasado.

A forma deste tempo procede do pluscuamperfectu de indicativo do latín CANTAVERAM, que xa en latín vulgar dá a forma *cantara*; sin embargo, o cambio de significado é bastante máis tardío. En o período medieval i mutu despois desempeñou a función de imperfectu de subjuntivu a forma *cantase* procedente do subjuntivo de pluscuamperfectu do latín CANTAVISSEM. En as linguas cercanas como o portugués, o galego i o mirandés seguen sendo así, en cambio, en asturiano, castelán i tamén en A Fala a forma maioritaria é a *cantara*. En a *Basi de datus* (Valeš 2024) se han documentado as formas acabadas en *-si* soas con moitos verbos, concretamente, *sel* (*fosi*), *istal* (*istuvesi*), *tel* (*tuvesi*), *comel* (*comesi*) i *querel* (*quishesi*). Se así concluído, por tanto, que o sei usado é residual. Algunhas delas usas se han registrado en as traducións de o castelán, outras en as transcripcións dos textos históricos, onde aportan un toque arcaizante, tamén aparecen en as expresións como en a do exemplo. Hai falantes que reclaman que as formas acabadas en *-si* non son as propias da súa lingua, pero outras as consideran unha parte íntegra da lingua, aínda que con algunhas verbos se poñen formal soas a nivel teórico.

- *fora como fosi, u caushu é que a corda que sujetaba a roa das murcelas nun día máis de si i se rompeu* (fala_lag_312).

PERFECTU DE SUBJUNTIVU

O perfectu de subjuntivo se usa principalmente para accións supostamente acabadas en algún momento antes do presente, por o cal ten o aspecto perfectivo.

Se trata de un tempo composto. A primeira parte a forma o verbo auxiliar *habel* en presente de subjuntivo *haya*, *hayas*, etcétera i a segunda parte é o participio do verbo léxico. En lagarteiru se han documentado, de maneira excepcional, tamén as formas *haixha* [L], *haixhas* [L], etcétera, do verbo auxiliar *habel*.

- *queru que haixhas tú un mininu* (fala_lag_312).

PLUSCUAMPERFECTU DE SUBJUNTIVU

O pluscuamperfectu de subjuntivo se refiri a accións pasadas, supostamente acabadas en algún momento pasado, i igual que o anterior ten o aspecto perfectivo.

Se trata de un tempo composto. A primeira parte a forma o verbo auxiliar *habel* en imperfectu de subjuntivo *hubera*, *huberas*, etcétera, i a segunda parte é o

participiu do verbu léxicu. En teoría, o verbu auxilial puiría dispoñel das formas acabás en *-si, hubesi, hubesis*, etcétera, pero esti ushu nun se ha registrau.

4.11.4 Modu imperativu

O imperativu sirvi pa dal órdisin o exigil que alguin faya algunha acción. Esti ushu limita as formas de imperativu solu a segunda persoa do singular, *¡fala!*, i a segunda persoa do plural, *¡falei!* As formas de imperativu solu aparecin en oraciós afirmativas, ademais o imperativu nun distingui a categoría de tempu, así que se refieri sempris a o presheinti.

- *agarrei comei que aquí hai jamón* (fala_man_005a)
- *sentati i ven a cial* (fala_val_307e)
- *sempris nus contaba que unha noiti iban a ceal i sei padri diju: “vamus a comel a juliana” i ela contestó: “non, non..., comei primeiru a Epifaniu (ermanu de Juliana)”, porque ela por entoncis era mui pequena i nun sabía que a sopa se chamaba juliana* (fala_val_303).

De forma indirecta poemus dal órdisin tamén a outras persoas, *¡que fali!*, *¡falemus!*, *¡que falin elis!*, pero estas se apoyan en as oraciós subordinás *queru que fali el*, etcétera. Cumu poemus observal, pa órdisin a primeira i a terceira persoa ushamus as formas de subjuntivu.

- *falemus sempris, conservemus nosa fala, escribamus inclusu sin importálnus correccións fonéticas* (fala_man_303).

Pa impoñel unha ordin negativa tamén sirvin as formas de subjuntivu que tenin o valol apelativu, cumu se ve en o seguinte exemplu.

- *toma, nun falis tantu, comi* (fala_man_005a).

Pa o tratamentu cortés sirvi a segunda persoa do plural, *¡falei!*, con o cual o tratamentu cortés solu se manifesta si nos diriximus a unha persoa.

- *conteimus algún recordu da vosa infancia* (fala_lag_306c).

Os pronomis átonus van añadíus cumu enclíticos, xhuntandusi con o verbu. Estas combinaciós poin prududil reducciós vocálicas o otrus cambiis, cumu se ha explicau en o capítulo 4.5.2 (Pronomis personais átonus).

- *a vel fálami de cuandu vivías in u campu* (fala_val_002)
- *bébiti a cerveza Miro que se te va a quental* (fala_man_005b)

- *i u maestru in ve de idilmus ala divus porque aquí nun hai quin aguanti adentru i tós chorandu nun mus dixorin sel era don Clemente nun se me ulvía mui maus éramus* (fala_lag_005a).

4.11.5 Formas non personais

As formas verbais que nun admitin a categoría de persoa se chaman «non personais», tamén «non finitas» o «nominais». As formas non personais son infinitivo, gerundiu i participiu. Estas reúnen as características funcionais dos verbos i dos sustantivos, por exemplo, o infinitivo poi desempeñar a función de suxeito o formal parti do predicado de unha oración.

INFINITIVO

O infinitivo se forma agregando a vocal temática i o morfema *-l* a rei do verbo *fal-a-l*, *com-e-l*, *viv-i-l*. En a parti de Fonética (3.3.6) se documenta con detalli a variación *-l/-r* a o final dos infinitivos. Se han analizau os dé verbos máis frecuentes que aparecin en a *Basi de datus* (Valeš 2024) con prevalencia dos acabaus en *-l*, en lagarteiru 98%, en mañegu 68%, i en valverdeiru 52%. Si consideramus solu o corpus oral, as cifras dos infinitivos acabaus en *-l* subin en mañegu i valverdeiru. De toas as maneiras, as formas acabás en *-r* son frecuentes en valverdeiru i a variación é innegabli, aun así, por radós de coherencia esti texto enteiru usha sempre os infinitivos con o morfema *-l* final.

A forma simpli do infinitivo, *falal*, carece de marcas de persoa, número, tempo, modo i aspecto, mentras que a forma composta, *habel falau*, ten a marca de tempo pasau i se poi vel cumu perfecta. En A Fala nun existi o infinitivo personal cumu en o galego, o portugués i o mirandés.

- ¿A Fala é entoncis unha lingua o é un idioma?
- Veu que inda teño mutu traballu educativo por fel. As dúas palabras son sinónimas.
- Pero nun existin sinónimos absolutos.
- Existen. I esti é un bo exemplo. A única diferenza entre as dúas palabras é o sei orixe, idioma é de orixe grego, i lingua é de orixe latino.
- ¿Estás seguro de iso?
- Absolutamenti. Si as dúas palabras tuveran outro significado, necesitarías dous conceptos diferentes, i as linguas, o idiomas, si ques, teñen toas o mesmo concepto, son sistemas que serven pa a comunicación.
- Vali, te creu, pero me pareci que me han conta mutas mentiras.
- Nun me sorprende, en lingüística hai mutas falsas creencias.

4 Morfosintaxis

- *primeiru me acordu ei habel tíu café de pucheiru que se escaldaba en o pucheiru* (fala_man_009a).

Os infinitivos forman parti das locucións i das perífrasis verbais dondi o infinitivo aporta o significau léxico, mentras que os verbos auxiliares aportan as categorías gramaticais. En estas estruturas tenin o caracte verbal; sin embargo, o infinitivo poi sel tamén núcleo de un sintagma nominal, cumu en o exemplu dois.

- *yamus a falal un poicu sobre u tema dus igualaus* (fala_val_014)
- *falal ya é máis difícil* (fala_man_005a).

Os pronomes átonos enclíticos se unin con o infinitivo. Si o enclítico empeza con unha *l-*, as dúas *l* adyacentes se reducin a unha, por exemplu, *dal + li = dali*. Istu nun occurri cuandu o falante acaba o infinitivo en *-r*, cumu en o exemplu dois. A forma composta agrega os enclíticos a o infinitivo.

- *dibas abrindu máis o cerrandu máis pa dali máis revolucióis o menus* (fala_man_015a)
- *era pa darlus a outras persoas* (fala_val_014)
- *le meteran tres mesis máis de mili en aquel entoncis capá de habelu fusilau* (fala_val_014)
- *has cuñucú tú a Quicu a Quicu sí tes que habelo cuñucú* (fala_man_012b).

GERUNDIU

O gerundiu se forma con o morfema *-ndu* que se añaði a rei i a vocal temática, *fal-a-ndu*, *com-e-ndu*, *viv-i-ndu*. Nun se han identificau formas irregulares. O mismu que en galego, en portugués i en outras linguas románicas, A Fala conserva a diferenza das tres conjugacións, mentras que o castelán i o asturiano unificorin as desinencias da segunda i da terceira conjugación. A forma composta do gerundiu ten o verbo auxiliar *habel* en gerundiu i o participiu do verbo que leva o valol léxico *habendu falau*.

Igual que en o cashu do infinitivo a forma simpli careci de marcas de persoa, número, tempo i modu, ten o caracte durativo, mentras que a forma composta se refiri a o tempo pasau i ten o aspectu perfectivo.

Os pronomes átonos enclíticos se unin a o gerundiu igual que a o infinitivo. En mañegu i valverdeiru as vocais finais poiden conservarsi, cumu en os exemplos tres i catru, pero tamén se reducin a *vedis*, cumu en o exemplo cinco (*fendu + o = fendo*). En o exemplo cinco se poi observar, ademais, a duplicación do pronome átono.

- *é idil buscándusi a vida a ixhenti de antis* (fala_lag_007)
- *era u procesu que feyan antis i siguimus nos féndulu* (fala_lag_009)
- *pois ya estoi escribíndua porque me encanta* (fala_man_001a)
- *i nos agarránduas i meténduas en un sacu i escapandu enseguía* (fala_val_014)
- *nun sé que pasó que nun acabí total que alí me o estuvi fendo* (fala_man_017)
- *que siguin por generaciós con tal apelativu inclusu habendu desaparecíu certus uficius* (fala_man_303).

PARTICIPIU

Os participius en A Fala han perdíu a *-t-* intervocálica do latín que encontramos sonorizá (*-d-*) en castellanu, galegu i portugués. As formas regularis da primeira conjugación tenin a desinencia *-au*, que incluyi a vocal temática, *fal-au*. A segunda i terceira conjugación tenin a desinencia *-íu*, *cum-íu* [LM], *viv-íu*. A o lau das formas regularis existin tamén os participius irregularis, por exemplo, *abril - abertu*, *cubril - cubertu*, *iscribil* [L] - *iscritu* [L], *escribil* [MV] - *escritu* [MV], *dicel* [V] - *ditu* [V], *idil/idel* [LM] - *ditu* [LM], *iditu* [L], *fel* [LM] - *feito* [LM], *ficel* [V] - *feito* [V], *vel - vistu*, etcétera. Algunhos dos participius irregularis conservan a *-t-* etimológica en mañegu i valverdeiru, *sel - seyu* [L], *seidu* [MV], *trel - treyu* [L], *treidu* [MV], *quel - queyu* [L], *queidu* [MV]. Dus exemplus se desprendi que en as formas irregularis encontramos algunhas diferencias entre as tres varieais, aunque estas nun son frequentis. O participiu nun ten a forma composta.

A diferenza do infinitivu i do gerundiu, o participiu presenta concordancia de género i número, por o cual sempris temos catro formas de ca participiu, *falau*, *falá*, *falaus*, *falás*; *cumíu* [LM], *cumía* [LM], *cumíus* [LM], *cumías* [LM]; *vivíu*, *vivía*, *vivíus*, *vivías*. En a primeira conjugación as desinencias femininas unin as dúas vocais idénticas. Estas formas se aproveitan, por exemplo, en a formación de construcións pasivas, *as torris foran construías*.

O participiu ten aspectu perfectivu. Cuandu forma parti dos tempus compostus solu poi aparecel a forma de masculinu singular, *he falau*, *había falau*, etcétera.

En a estrutura oracional os participius poiden cumpril a función de predicau, cumu parti dos tempus compostus, o de adxectivo con a respectiva concordancia de género i número. Aun así, sempris conservan certas propiedades verbais, porque os adxectivos son morfológicamente diferentes.

- *esi homi de Villamel a mi ma dá regalá* (fala_man_018a)
- *feitus reais, vivíus por mi i por supuestu por tó u lugar* (fala_val_305)

- *ei puñía a miña marca o nomi mei pa que superan de quin era, comu diban ben feitas idían coño a marca está aquí* (fala_man_013a).

A particularia que nun encontramos en outras linguas románicas da zona é a pusibiliai de añadil un pronomi enclítico a o participiu. Esti fenómenu solu se poi prududil con os pronomis átonus en acusativu, i nun ten que prududilsí sempris, é idil, que o pronomi poi dil tamén en a posición proclítica, cumu en o primel exemplu. As formas enclíticas en lagarteiru son *lu, la, lus, las*, en mañegu *o, a, os, as*, i en valverdeiru *u, a, us, as*. A pusibiliai de duplicación, *u han féitulu* [L], quea sin confirmal. Nun se ha registrau ningún cashu de esta en a *Basi de datus* (Valeš 2024), aun así os falantis admitin a pusibiliai de duplicación en algunhos cashus. Por tantu, se poi tratál de un fenómenu infrecuenti i poicu documentau. En mañegu, i pusiblimentí en valverdeiru, se poi prududil fusión das vocais finais, por exemplu, *vistu + o = visto* [M], *tú + a = tía*, cumu se ve en o último exemplu, pero esta fusión nun é obligatoria, cumu documentan os exemplus anteriores.

- *as amas de casha sí que u han feitu* (fala_lag_001)
- *ahí está corgau i nun he agarraulu nunca* (fala_lag_016c)
- *he vivíulu he cuñiciulu pero nun he estau nun he díu* (fala_lag_201a)
- *pos esta he feitu ei* (fala_man_013b)
- *é unha cesta divina está nova nun han estrenau cashi* (fala_man_013b)
- *me gusta felo i pur isu he agarrau* (fala_man_014a)
- *pero por lo menus he vistu seti oitu vecis tranquilamenti* (fala_val_003b)
- *en toa a súa vida nun había renunciáu a unha pregunta unha ve que había feitu* (fala_val_502)
- *nunca he tú esa percepción a verdai nun sé si otra xhenti habrá tía pero* (fala_man_010).

4.11.6 Perífrasis verbais

As perífrasis verbais son construcións sintácticas que xuntan cumu mínimo dois verbus, i pusiblimenti otrus elementus, que funcionan cumu unha sola uniai. O verbu que ten o significau léxicu plenu ten a forma non personal (infinitivu, gerundi u participiu), o outro verbu expresa as categorías gramaticais i poi modifical parcialmenti o significau semánticu da perífrasis. A o verbu conjugau o poemus chamal «auxilial» o «semi-auxilial» porque a vedis ten unha carga léxica baixa, por exemplu, *vas a falal*, o verbu *dil* solu añadi as categorías gramaticais i non os significaus, mentras que en, *nun queru falal*, o verbu *querel* modifica o significau con a ausencia de voluntai.

Nun toas as colocaciós de verbus forman perífrasis, en o exemplu seguinte se trata de unha oración subordiná sustantiva de complementu directu en forma de infinitivu, *prometu que me comportaré*.

- *ei prometu comportalmi cumu as mairis ursulinas* (fala_lag_309).

Aunque as perífrasis suelin estal formás por dois verbus, encontramos tamén combinaciós i estruturas máis complexas que incluyin, por exemplu, o infinitivu en a súa forma composta.

- *por u diñeiru que me gastí me podía habel comprau unha réflex* (fala_val_005a)
- *ei tiña que habel siguíu istudiandu* (fala_lag_005b).

As perífrasis as poemus clasifical según a súa forma sintáctica o según o significau semánticu. Desde o puntu de vista semánticu poemus dividil as perífrasis en temporais, modais, aspectuais, etcétera; sin embargo, a seguinte división sigui o aspectu formal, o sintácticu.

Locución verbal

Unha locución verbal son dúas o máis palabras que funcionan cumu un verbu. A diferenza de unha perífrasis nun se trata de dois o máis verbus; sinón, solu de un verbu complementau por outras palabras, sustantivos, preposiciós, etcétera.

agarral u/o pindil [LM] - sel

agarral o pendil [V] - sel

dal de alta - inscribilsí

dalsi o piru [V] - escapal

dilsí de fatá [LV] - dilsí de casha

dubral o labiu [L] - morrel

fel [LM] / *ficel* [V] *añicus* - rompel

fel [LM] / *ficel* [V] *danu* - perjudical

PERÍFRASIS DE INFINITIVU

A sigüienti tabla dá exemplus das perífrasis i os seis significaus. Nun se trata de unha lista completa; sinón, de exemplus escullíus pa ensinal a ampla gama de significaus que poin tel.

perífrasis	significau	exemplu
dil a + inf.	posterioriai	<i>i cuando <u>vas a cunsiquil</u> isu u millol ya se pasó de moda (fala_val_006c)</i>
tel que + inf.	obligación	<i>esi cuadernu <u>teñu que buscalu</u> máis a fondu (fala_val_006b)</i>
querel + inf.	voluntai	<i>sabis cómu te <u>queru idil</u> (fala_man_014a)</i>
acabal de + inf.	perfectiviai	<i>a ver si é verdai porque nun <u>acabas de aprender</u> (fala_val_003b)</i>
empezal a + inf. impezal a [L]+ inf.	principiu de unha acción	<i>i ya <u>empezó a flaqueal</u> un poiquitu o cini (fala_man_009a)</i>
sabel + inf.	habiliai	<i>esta juvintú nun <u>sabi fel</u> ná (fala_lag_018c)</i>
volvel a + inf.	ripitição	<i>porque <u>volveu a fallal</u> u traballu otra ve (fala_val_103)</i>
chegal a + inf.	culminación	<i><u>chegó a contal</u> con udias de frailis i curas (fala_man_303)</i>

Figura 27. Perífrasis de infinitivu

O verbu auxiliar en a primeira perífrasis *dil a + inf.*, *vas a falal*, ha perdíu o sei significau original i o conxuntu solu expresa a posterioriai. En esti campu compiti con o tempu verbal de futuro, *falarás*.

A segunda perífrasis *tel que + inf.*, con o significau de obrigación, tamén está entre as frecuentes, i igual que en o cashu anterior o verbu auxiliar ha perdíu o sei significau original i solu sirvi de auxiliar pa marcal as categorías verbais.

As demais perífrasis que se han escollíu de exemplo combinan os significaus dos dous verbos, é idil, que o verbu semi-auxiliar tamén aporta un matiz semántico importantí a o significau da perífrasis.

PERÍFRASIS DE GERUNDIU

A tabla nun arrecolli toas as perífrasis de gerundiu, outra ve se dan solu exemplus das perífrasis máis frequentis.

perífrasis	significau	exemplu
estal + ger. istal [L] + ger.	acción actual	<i>Fulana por qué nun <u>estás picandu</u> o chuirizu (fala_man_005b)</i>
siguil/seguil + ger.	continuación	<i>ten pali vacas i mei pairi <u>sigui dindu</u> (fala_lag_007)</i>
leval + ger.	duración	<i>isu é un tema que <u>levu ei lurchandu mutu</u> (fala_val_103)</i>
cuntinual [L] + ger. continual [MV] + ger.	continuación	<i><u>continuó falandu i agarrandu</u> de us mofletis a sei ermanu (fala_val_306m)</i>
dil(si) + ger.	cambiu gradual	<i>istu se chama cinchu i <u>vamus apretándulu</u> (fala_lag_020a)</i>

Figura 28. Perífrasis de gerundiu

A primeira perífrasis *estal* + gerundiu, *istal* [L] + gerundiu, ten a función de un tempu verbal que se refieri as accións que están en cursu en o presheiti, o en un momentu determinau do pasau. Sin embargo, esta definición teórica nun se correspondi sempris con o ushu que le dan os falantis. En os exemplus tres i catro poemus vel que a perífrasis poi solapalsi con o presheiti de indicativu, refirindusi as accións habituais, sin unha vinculación literal a o momentu presheiti.

- *nun me gustaba que cuandu istaba falandu ela (fala_lag_201a)*
- *ei creu que u estás ficendu ben (fala_val_101a)*
- *i agó istó traballandu in Purtugal sabis (fala_lag_002)*
- *porque está traballandu en Cáceres en a consejería (fala_val_007a).*

PERÍFRASIS DE PARTICIPIU

As perífrasis con participiu son menos frequentis i por tantu temos menos exemplos. A de mayol ushu é *estal* + participiu, *istal* [L] + participiu, que describi o estau resultanti de unha acción. Os participius varían en género i número pa concordar con o sustantivu a o que se refieren.

perífrasis	significau	exemplu
estal + part. istal [L] + part.	estau, resultau	<i>a cooperativa nun <u>está aberta</u></i> (fala_man_005a)
tel + part.	resultau	<i>alí me queaba a durmil millor que <u>tiña alquilau</u></i> (fala_man_309)
leval + part.	estau	<i>esti <u>leva posta</u> unha gorra vella i <u>un chalecu</u></i> (fala_lag_312)

Figura 29. Perífrasis de participiu

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

As sigüientis tablas exponin os paradigmas das tres conjugacións regularis, i ademais, as conjugacións de algunchos verbus irregularis. Nun se incluyin os tempus compostus, porque se trata da conjugación do verbu auxilial *habel* correspondienti máis o participiu do verbu que aporta o significau léxicu.

O imperfectu de subjuntivu solu preshenta as formas acabás en *-ra* (*falara*), aunque con algunchos verbus tamén existin as acabás en *-si* (*falasi*). Cumu se ha indicau anteriolmenti, esti ushu é residual i solu se practica con mui poicus verbus, por tantu as tablas solu incluyin as formas comús i mayuritarias.

Importanti

As formas que nun levan marca de varieai entre corchetis se ushan en as tres varieais, salvu que o infinitivu levi esta marca. Si o infinitivu leva unha marca de varieai o varieais entre corchetis, a tabla solu expón os paradigmas en a(s) varieai(s) correspondienti(s).

EJEMPLUS

infinitivu: DIL

2.ª sg. i pl. perfectu simpli *fostis* - se usha en as tres varieais

2.ª sg. i pl. perfectu simpli *fotis* [L] - se usha solu en lagarteiru

infinitivu: ESTAL [MV]

1.ª pl. preshenti *estamus* - se usha en mañegu i valverdeiru

2.ª pl. preshenti *esteis* [M] - se usha solu en mañegu

2.ª pl. preshenti *estais* [V] - se usha solu en valverdeiru

LISTA DE VERBUS

Regularis: falal, bebel, vivil

Irregularis: agradecel, andal, arrecollet [LM], arrecollet [V], cabel, ceal [MV], cheiral [MV], chiral [L], cial [L], conducil [V], coñocel [LM], cunducil [L], cundudil [M], cuñucel [V], dal, debel, deixel [M], deixel [V], dicel [V], dil, dixal [L], dulmil [L], durmil [MV], entendel [MV], estal [MV], fel [LM], ficel [V], habel, idel/idil [LM], intendel [L], istal [L], ixhugal [L], lel [L], leel [MV], morrel, movel, pidil [LV], pil [M], podel [V], poel [M], poñel [M], preferil [V], prifiril [LM], puel [L], puñel [L], puñel [V], quel, querel [LM], querel [V], ril, sabel, sel, sel, tel, trel, uivil, valel, vel, vil, xhugal [M], xugal [V]

VERBUS REGULARIS

1.ª conjugación (-al)

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
FALAL		falau	falandu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	falu	falí	falaba
2. ^a sg.	falas	falastis falatis [L]	falabas
3. ^a sg.	fala	faló	falaba
1. ^a pl.	falamus	falamus [LM] falimus [V]	falábamus
2. ^a pl.	faleis [LM] falais [V]	falastis falatis [L]	falabis [LM] falábais [MV]
3. ^a pl.	falan	falorin [LM] falaran [V]	falaban
	futuru		condicional
1. ^a sg.	falaré		falaría
2. ^a sg.	falarás		falarías
3. ^a sg.	falará		falaría
1. ^a pl.	falaremus		falaríamus
2. ^a pl.	falareis		falariis [LM], falaríais [MV]
3. ^a pl.	falarán		falarían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	fali	falara	
2. ^a sg.	falis	falaras	
3. ^a sg.	fali	falara	
1. ^a pl.	falemus	faláramus	
2. ^a pl.	faleis	falaris [LM] falárais [MV]	
3. ^a pl.	falin	falaran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	fala	2. ^a pl.	falei

2.ª conjugación (-el)

FORMAS NON PERSONAIS				
infinitivu		participiu	gerundiu	
BEBEL		bibíu [LM] bebíu [V]	bebendu	
INDICATIVU				
	presenti	perfectu simpli	imperfectu	
1. ^a sg.	bebu	bibí [LM] bebí [V]	bibía [LM] bebía [V]	
2. ^a sg.	bebis	bebestis bebetis [L]	bibías [LM] bebías [V]	
3. ^a sg.	bebi	bebeu [LV] bebei [M]	bibía [LM] bebía [V]	
1. ^a pl.	bebemus	bebemus [LM] bebimus [V]	bibíamus [LM] bebíamus [V]	
2. ^a pl.	bebeis	bebestis bebetis [L]	bibíis [LM] bibíais [M] bebíais [V]	
3. ^a pl.	bebin	beberan	bibían [LM] bebían [V]	
	futuru		condicional	
1. ^a sg.	beberé		bibiría [LM], bebería [V]	
2. ^a sg.	beberás		bibirías [LM], beberías [V]	
3. ^a sg.	beberá		bibiría [LM], bebería [V]	
1. ^a pl.	beberemus		bibiríamus [LM], beberíamus [V]	
2. ^a pl.	bebereis		bibiriis [LM], bibiríais [M] beberíais [V]	
3. ^a pl.	beberán		bibirían [LM], beberían [V]	
SUBJUNTIVU				
	presenti		imperfectu	
1. ^a sg.	beba		bebera	
2. ^a sg.	bebas		beberas	
3. ^a sg.	beba		bebera	
1. ^a pl.	bebamus		bebéramus	
2. ^a pl.	bebais		beberis [LM] bebérais [MV]	
3. ^a pl.	beban		beberan	
IMPERATIVU				
2. ^a sg.	bebi		2. ^a pl.	bebei

3.ª conjugación (-il)

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
VIVIL		vivíu	vivindu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1.ª sg.	vivu	viví	vivía
2.ª sg.	vivis	vivistis vivitis [L]	vivías
3.ª sg.	vivi	vivíu [LV] viví [M]	vivía
1.ª pl.	vivimus	vivimus	vivíamus
2.ª pl.	vivís	vivistis vivitis [L]	viviis [LM] vivíais [MV]
3.ª pl.	vivin	viviran	vivían
	futuru		condicional
1.ª sg.	viviré		viviría
2.ª sg.	vivirás		vivirías
3.ª sg.	vivirá		viviría
1.ª pl.	viviremus		viviríamos
2.ª pl.	vivireis		viviriis [LM] viviríais [MV]
3.ª pl.	vivirán		vivirían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1.ª sg.	viva	vivira	
2.ª sg.	vivas	viviras	
3.ª sg.	viva	vivira	
1.ª pl.	vivamus	vivíramus	
2.ª pl.	vivais	viviris [LM] vivírais [MV]	
3.ª pl.	vivan	viviran	
IMPERATIVU			
2.ª sg.	vivi	2.ª pl.	viví

VERBUS IRREGULARIS

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
AGRADECCEL		agradecíu	agradecendu
INDICATIVU			
	preshenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	agradezu	agradicí [LM] agradecí [V]	agradicía [LM] agradecía [V]
2. ^a sg.	agradecis	agradecestis agradecetis [L]	agradicías [LM] agradecías [V]
3. ^a sg.	agradeci	agradeceu [LV] agradecei [M]	agradicía [LM] agradecía [V]
1. ^a pl.	agradecemus	agradecemus [LM] agradecimus [V]	agradiciamus [LM] agradeciamus [V]
2. ^a pl.	agradeceis	agradecestis agradecetis [L]	agradiciis [LM] agradiciáis [M] agradeciais [V]
3. ^a pl.	agradecin	agradeceran	agradicía [LM] agradecían [V]
	futu <u>ru</u>		condicional
1. ^a sg.	agradeceré		agradiciría [LM], agradecería [V]
2. ^a sg.	agradecerás		agradicirías [LM], agradecerías [V]
3. ^a sg.	agradecerá		agradiciría [LM], agradecería [V]
1. ^a pl.	agradeceremus		agradiciríamos [LM] agradeceriamus [V]
2. ^a pl.	agradecereis		agradiciriis [LM], agradiciríais [M] agradeceríais [V]
3. ^a pl.	agradecerán		agradicirían [LM], agradecerían [V]
SUBJUNTIVU			
	preshenti		imperfectu
1. ^a sg.	agradeza		agradecera
2. ^a sg.	agradezas		agradeceras
3. ^a sg.	agradeza		agradecera
1. ^a pl.	agradezamus		agradecéramus
2. ^a pl.	agradezais		agradeceris [LM], agradecérais [MV]
3. ^a pl.	agradezan		agradeceran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	agradeci		2. ^a pl. agradecei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
ANDAL		andau	andandu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	andu	andí [LV] anduvi	andaba
2. ^a sg.	andas	andastis [LV] anduvestis	andabas
3. ^a sg.	anda	andó [LV] anduvu	andaba
1. ^a pl.	andamus	andamus [L] anduvenus [LM] andimus [V] anduvimus [V]	andábamus
2. ^a pl.	andeis [LM] andais [V]	andastis [LV] anduvestis	andabis [LM] andábais [MV]
3. ^a pl.	andan	andorin [L] anduveran andaran [V]	andaban
	futuru		condicional
1. ^a sg.	andaré		andaría
2. ^a sg.	andarás		andarías
3. ^a sg.	andará		andaría
1. ^a pl.	andaremus		andaríamos
2. ^a pl.	andareis		andaríais
3. ^a pl.	andarán		andarían
SUBJUNTIVU			
	presenti		imperfectu
1. ^a sg.	andi		andara [L], anduvera [MV]
2. ^a sg.	andis		andaras [L], anduveras[MV]
3. ^a sg.	andi		andara [L], anduvera [MV]
1. ^a pl.	andemus		andáramus [L] anduvéramus [MV]
2. ^a pl.	andeis		andaris [L], anduveris [M] anduvérais [MV]
3. ^a pl.	andin		andaran [L], anduveran [MV]
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	anda		2. ^a pl. andei

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
ARRECOLLEL [LM] <i>comp.</i> arrecollel		arrecullíu [L] arrecullíu [M]	arrecollendu
INDICATIVU			
	presidenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	arrecollu	arrecullí [L] arrecullí [M]	arrecullía [L] arrecullía [M]
2. ^a sg.	arrecollis	arrecollestis arrecolletis [L]	arrecullías [L] arrecullías [M]
3. ^a sg.	arrecolli	arrecolleu [L] arrecollei [M]	arrecullía [L] arrecullía [M]
1. ^a pl.	arrecollemus	arrecollemus	arrecullíamus [L] arrecullíamus [M]
2. ^a pl.	arrecolleis	arrecollestis arrecolletis [L]	arreculliis [L] arreculliis [M] arrecullíais [M]
3. ^a pl.	arrecollin	arrecolleran	arrecullían [L] arrecullían [M]
	futuuru		condicional
1. ^a sg.	arrecolleré		arreculliría [L], arreculliría [M]
2. ^a sg.	arrecollerás		arrecullirías [L], arrecullirías [M]
3. ^a sg.	arrecollerá		arreculliría [L], arreculliría [M]
1. ^a pl.	arrecolleremus		arreculliríamus [L] arreculliríamus [M]
2. ^a pl.	arrecollereis		arreculliriis [L] arreculliriis [M], arreculliríais [M]
3. ^a pl.	arrecollerán		arrecullirían [L], arrecullirían [M]
SUBJUNTIVU			
	presidenti	imperfectu	
1. ^a sg.	arrecolla	arrecollera	
2. ^a sg.	arrecollas	arrecolleras	
3. ^a sg.	arrecolla	arrecollera	
1. ^a pl.	arrecollamus	arrecolléramus	
2. ^a pl.	arrecollais	arrecolleris [LM], arrecollérais [M]	
3. ^a pl.	arrecollan	arrecolleran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	arrecolli		2. ^a pl. arrecollei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
ARRECOLLEL [V] <i>comp. arrecollel</i>		arrecollíu	arrecollendu
INDICATIVU			
	preshenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	arrecollu	arrecollí	arrecollía
2. ^a sg.	arrecollis	arrecollestis	arrecollía
3. ^a sg.	arrecolli	arrecolleu	arrecollía
1. ^a pl.	arrecollemus	arrecollimus	arrecollíamus
2. ^a pl.	arrecolleis	arrecollestis	arrecollíais
3. ^a pl.	arrecollin	arrecolleran	arrecollían
	futuru		condicional
1. ^a sg.	arrecolleré		arrecollería
2. ^a sg.	arrecollerás		arrecollerías
3. ^a sg.	arrecollerá		arrecollería
1. ^a pl.	arrecolleremus		arrecolleríamos
2. ^a pl.	arrecollereis		arrecolleríais
3. ^a pl.	arrecollerán		arrecollerían
SUBJUNTIVU			
	preshenti		imperfectu
1. ^a sg.	arrecolla		arrecollera
2. ^a sg.	arrecollas		arrecolleras
3. ^a sg.	arrecolla		arrecollera
1. ^a pl.	arrecollamus		arrecolléramus
2. ^a pl.	arrecollais		arrecollérais
3. ^a pl.	arrecollan		arrecolleran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	arrecolli		2. ^a pl. arrecollei

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
CABEL		cabíu	cabendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1.ª sg.	quepu	cupi cabí [L]	cabía
2.ª sg.	cabis	cupestis cabestis [L], cabetis [L]	cabías
3.ª sg.	cabi	cupu cabeu [L]	cabía
1.ª pl.	cabemus	cupemus [LM] cabemus [L] cupimus [V]	cabíamus
2.ª pl.	cabeis	cupestis cabestis [L], cabetis [L]	cabiis [LM] cabíais [MV]
3.ª pl.	cabin	cuperan caberan [L]	cabían
	futuru		condicional
1.ª sg.	cabré, caberé [L]		cabría, cabiría [L]
2.ª sg.	cabrás, caberás [L]		cabrías, cabirías [L]
3.ª sg.	cabrá, caberá [L]		cabría, cabiría [L]
1.ª pl.	cabremus, caberemus [L]		cabríamus, cabiríamus [L]
2.ª pl.	cabreis, cabereis [L]		cabriis [LM], cabríais [MV] cabiriis [L]
3.ª pl.	cabrán, caberán [L]		cabrían, cabirían [L]
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1.ª sg.	quepa	cupera, cabera [LM]	
2.ª sg.	quepas	cuperas, caberas [LM]	
3.ª sg.	quepa	cupera, cabera [LM]	
1.ª pl.	quepamus	cupéramus cabéramus [LM]	
2.ª pl.	quepais	cupérais caberis [LM], cabérais [M]	
3.ª pl.	quepan	cuperan, caberan [LM]	
IMPERATIVU			
2.ª sg.	cabi	2.ª pl.	cabei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
CEAL [MV] comp. cial		ceau	ceandu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	ceu	cií [M] ceí [V]	ceaba
2. ^a sg.	ceas	ceastis	ceabas
3. ^a sg.	cea	ceó	ceaba
1. ^a pl.	ceamus	ceamus [M] ceimus [V]	ceábamus
2. ^a pl.	ceeis [M] ceais [V]	ceastis	ceábais ceabis [M]
3. ^a pl.	cean	ceorin [M] cearan [V]	ceaban
	futuru		condicional
1. ^a sg.	cearé		cearía
2. ^a sg.	cearás		cearías
3. ^a sg.	ceará		cearía
1. ^a pl.	cearemus		cearíamus
2. ^a pl.	ceareis		cearáis, ceariis [M]
3. ^a pl.	cearán		cearían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	cee	ceara	
2. ^a sg.	cees	cearas	
3. ^a sg.	cee	ceara	
1. ^a pl.	ceemus	ceáramus	
2. ^a pl.	ceeis	ceárais cearis [M]	
3. ^a pl.	ceen	cearan	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	cea		2. ^a pl. ceei

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
CHEIRAL [MV] <i>comp. chiral</i>		cheirau	cheirandu
INDICATIVU			
	presidenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	cheiru	cheirí	cheiraba
2. ^a sg.	cheiras	cheirastis	cheirabas
3. ^a sg.	cheira	cheiró	cheiraba
1. ^a pl.	cheiramus	cheiramus [M] cheirimus [V]	cheirábamus
2. ^a pl.	cheireis [M] cheirais [V]	cheirastis	cheirábais cheirabis [M]
3. ^a pl.	cheiran	cheirorin [M] cheiraran [V]	cheiraban
	futuuru		condicional
1. ^a sg.	cheiraré		cheiraría
2. ^a sg.	cheirarás		cheirarías
3. ^a sg.	cheirará		cheiraría
1. ^a pl.	cheiraremus		cheiraríamos
2. ^a pl.	cheirareis		cheiraríaís, cheirariis [M]
3. ^a pl.	cheirarán		cheirarían
SUBJUNTIVU			
	presidenti	imperfectu	
1. ^a sg.	cheiri	cheirara	
2. ^a sg.	cheiris	cheiraras	
3. ^a sg.	cheiri	cheirara	
1. ^a pl.	cheiremus	cheiráramus	
2. ^a pl.	cheireis	cheirárais, cheiraris [M]	
3. ^a pl.	cheirin	cheiraran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	cheira		2. ^a pl. cheirei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
CHIRAL [L] <i>comp.</i> cheiral		chirau	chirandu
INDICATIVU			
	preshenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	cheiru	chirí	chiraba
2. ^a sg.	cheiras	chirastis chiratis	chirabas
3. ^a sg.	cheira	chiró	chiraba
1. ^a pl.	chiramus	chiramus	chirábamus
2. ^a pl.	chireis	chirastis chiratis	chirabis
3. ^a pl.	cheiran	chirorin	chiraban
	futuru		condicional
1. ^a sg.	chiraré		chiraría
2. ^a sg.	chirarás		chirarías
3. ^a sg.	chirará		chiraría
1. ^a pl.	chiraremus		chiraríamos
2. ^a pl.	chirareis		chirariis
3. ^a pl.	chirarán		chirarían
SUBJUNTIVU			
	preshenti		imperfectu
1. ^a sg.	cheiri		chirara
2. ^a sg.	cheiris		chiraras
3. ^a sg.	cheiri		chirara
1. ^a pl.	cheiremus		chiráramus
2. ^a pl.	cheireis		chiraris
3. ^a pl.	cheirin		chiraran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	cheira		2. ^a pl. chirei

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
CIAL [L] <i>comp. ceal</i>		ciau	ciandu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	ceu	cií	ciaba
2. ^a sg.	ceas	ciastis ciatis	ciabas
3. ^a sg.	cea	ció	ciaba
1. ^a pl.	ciamus	ciamus	ciábamus
2. ^a pl.	cieis	ciastis ciatis	ciabis
3. ^a pl.	cean	ciorin	ciaban
	futuru		condicional
1. ^a sg.	ciaré		ciaría
2. ^a sg.	ciarás		ciarías
3. ^a sg.	ciará		ciaría
1. ^a pl.	ciaremus		ciaríamus
2. ^a pl.	ciareis		ciariis
3. ^a pl.	ciarán		ciarían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	cee	ciara	
2. ^a sg.	cees	ciaras	
3. ^a sg.	cee	ciara	
1. ^a pl.	ciemus	ciáramus	
2. ^a pl.	cieis	ciaris	
3. ^a pl.	ceen	ciaran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	cea		2. ^a pl. ciei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
CONDUCIL [V] <i>comp. cundudil, cunducil</i>		conducíu	conducindu
INDICATIVU			
	preshenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	conduzu	conducí	conducía
2. ^a sg.	conducis	conducistis	conducías
3. ^a sg.	conduci	conducíu	conducía
1. ^a pl.	conducimus	conducimus	conducíamus
2. ^a pl.	conducís	conducistis	conducíais
3. ^a pl.	conducin	conduciran	conducían
	futuru		condicional
1. ^a sg.	conduciré		conduciría
2. ^a sg.	conducirás		conducirías
3. ^a sg.	conducirá		conduciría
1. ^a pl.	conduciremus		conduciríamos
2. ^a pl.	conducireis		conduciríais
3. ^a pl.	conducirán		conducirían
SUBJUNTIVU			
	preshenti	imperfectu	
1. ^a sg.	conduza	conducira	
2. ^a sg.	conduzas	conduciras	
3. ^a sg.	conduza	conducira	
1. ^a pl.	conduzamus	conducíramus	
2. ^a pl.	conduzais	conducírais	
3. ^a pl.	conduzan	conduciran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	conduci		2. ^a pl. conducí

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
COÑOCEL [LM] <i>comp. cuñucel</i>		cuñucíu	coñocendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	coñozu	cuñucí	cuñucía
2. ^a sg.	coñocis	coñocestis coñocetis [L]	cuñucías
3. ^a sg.	coñoci	coñoceu [L] coñocei [M]	cuñucía
1. ^a pl.	coñocemus	coñocemus	cuñucíamus
2. ^a pl.	coñoceis	coñocestis coñocetis [L]	cuñuciis cuñucíais [M]
3. ^a pl.	coñocin	coñoceran	cuñucían
	futuru		condicional
1. ^a sg.	coñoceré		cuñuciría
2. ^a sg.	coñocerás		cuñucirías
3. ^a sg.	coñocerá		cuñuciría
1. ^a pl.	coñoceremus		cuñuciríamus
2. ^a pl.	coñocereis		cuñuciriis cuñuciríais [M]
3. ^a pl.	coñocerán		cuñucirían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	coñoza	coñocera	
2. ^a sg.	coñozas	coñoceras	
3. ^a sg.	coñoza	coñocera	
1. ^a pl.	coñozamus	coñocéramus	
2. ^a pl.	coñozais	coñoceris coñocérais [M]	
3. ^a pl.	coñozan	coñoceran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	coñoci		2. ^a pl. coñocei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
CUNDUCIL [L] <i>comp. conducir, cundudil</i>		cunducíu	cunducindu
INDICATIVU			
	preshenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	cunduzu	cunducí	cunducía
2. ^a sg.	cunducis	cunducistis cunducitis	cunducías
3. ^a sg.	cunduci	cunducíu	cunducía
1. ^a pl.	cunducimus	cunducimus	cunducíamus
2. ^a pl.	cunducís	cunducistis cunducitis	cunduciis
3. ^a pl.	cunducin	cunduciran	cunducían
	futuru		condicional
1. ^a sg.	cunduciré		cunduciría
2. ^a sg.	cunducirás		cunducirías
3. ^a sg.	cunducirá		cunduciría
1. ^a pl.	cunduciremus		cunduciríamos
2. ^a pl.	cunducireis		cunduciriis
3. ^a pl.	cunducirán		cunducirían
SUBJUNTIVU			
	preshenti		imperfectu
1. ^a sg.	cunduza		cunducira
2. ^a sg.	cunduzas		cunduciras
3. ^a sg.	cunduza		cunducira
1. ^a pl.	cunduzamus		cunduciramus
2. ^a pl.	cunduzais		cunduciris
3. ^a pl.	cunduzan		cunduciran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	cunduci		2. ^a pl. cunducí

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
CUNDUDIL [M] ²⁸ <i>comp. conducil, cunducil</i>		cundudíu	cundudindu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	cundudu	cundudí	cundudía
2. ^a sg.	cundudis	cundudistis	cundudías
3. ^a sg.	cundudi	cundudí	cundudía
1. ^a pl.	cundudimus	cundudimus	cundudíamus
2. ^a pl.	cundudís	cundudistis	cundudiis cundudíais
3. ^a pl.	cundudin	cundudiran	cundudían
	futu <u>ru</u>		condicional
1. ^a sg.	cundudiré		cundudiría
2. ^a sg.	cundudirás		cundudirías
3. ^a sg.	cundudirá		cundudiría
1. ^a pl.	cundudiremus		cundudiríamus
2. ^a pl.	cundudireis		cundudiriis cundudiráis
3. ^a pl.	cundudirán		cundudirían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	cunduda	cundudira	
2. ^a sg.	cundudas	coundudiras	
3. ^a sg.	cunduda	cundudira	
1. ^a pl.	cundudamus	cundudíramus	
2. ^a pl.	cundudais	cundudiris cundudírais	
3. ^a pl.	cundudan	cundudiran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	cundudi		2. ^a pl. cundudí

²⁸ Se ushan tamén as formas alternativas con a vocal -o- en tós os tempus verbais, por exemplo, *condudu, condudis, condudi*, etcétera.

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
CUÑUCEL ²⁹ [V] <i>comp. coñocel</i>		cuñucíu	cuñucendu
INDICATIVU			
	preshenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	cuñozu	cuñucí	cuñucía
2. ^a sg.	cuñocis	cuñucestis	cuñucías
3. ^a sg.	cuñoci	cuñuceu	cuñucía
1. ^a pl.	cuñucemus	cuñucimus	cuñucíamus
2. ^a pl.	cuñuceis	cuñucestis	cuñucíais
3. ^a pl.	cuñocin	cuñuceran	cuñucían
	futuru		condicional
1. ^a sg.	cuñucерé		cuñucерía
2. ^a sg.	cuñucерás		cuñucерías
3. ^a sg.	cuñucерá		cuñucерía
1. ^a pl.	cuñucерemus		cuñucерíamus
2. ^a pl.	cuñucereis		cuñucерíais
3. ^a pl.	cuñucерán		cuñucерían
SUBJUNTIVU			
	preshenti	imperfectu	
1. ^a sg.	cuñoza	cuñucera	
2. ^a sg.	cuñozas	cuñuceras	
3. ^a sg.	cuñoza	cuñucera	
1. ^a pl.	cuñuzamus	cuñucéramus	
2. ^a pl.	cuñuzais	cuñucérais	
3. ^a pl.	cuñozan	cuñuceran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	cuñoci		2. ^a pl. cuñucei

²⁹ En valverdeiru existi tamén o infinitivu CUÑOCEL, que forma os paradigmas con unha -o- átona, por exemplo, *cuñocía, cuñocías*, etcétera, pero estas formas son menos frecuentes.

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
DAL		dau	dandu
INDICATIVU			
	preshenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	dó [L] doi [MV]	di	daba
2. ^a sg.	dás	destis detis [L]	dabas
3. ^a sg.	dá	dó	daba
1. ^a pl.	damus	demus [LM] dimus [V]	dábamus
2. ^a pl.	deis [LM] dais [V]	destis detis [L]	dabis [LM] dábais [MV]
3. ^a pl.	dan	deran dorin [L]	daban
	futuru		condicional
1. ^a sg.	daré		daría
2. ^a sg.	darás		darías
3. ^a sg.	dará		daría
1. ^a pl.	daremus		daríamus
2. ^a pl.	dareis		dariis [LM] daríais [MV]
3. ^a pl.	darán		darían
SUBJUNTIVU			
	preshenti	imperfectu	
1. ^a sg.	dé	dera	
2. ^a sg.	des	deras	
3. ^a sg.	dé	dera	
1. ^a pl.	demus	déramus	
2. ^a pl.	deis	deris [LM] dérais [MV]	
3. ^a pl.	den	deran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	dá	2. ^a pl.	dei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
DEBEL		dibíu [LM] debíu [V]	debendu
INDICATIVU			
	preshenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	debu	dibí [LM] debí [V]	dibía [LM] debía [V]
2. ^a sg.	debis	debestis debetis [L]	dibías [LM] debías [V]
3. ^a sg.	debi	debeu [LV] debei [M]	dibía [LM] debía [V]
1. ^a pl.	debemus	debemus [LM] debimus [V]	dibíamus [LM] debíamus [V]
2. ^a pl.	debeis	debestis debetis [L]	dibiis [LM] dibíais [M] debíais [V]
3. ^a pl.	debin	deberan	dibían [LM] debían [V]
	futuru		condicional
1. ^a sg.	deberé		dibiría [LM], debería [V]
2. ^a sg.	deberás		dibirías [LM], deberías [V]
3. ^a sg.	deberá		dibiría [LM], debería [V]
1. ^a pl.	deberemus		dibiríamus [LM], deberíamus [V]
2. ^a pl.	debereis		dibiriis [LM], dibiríais [M] deberíais [V]
3. ^a pl.	deberán		dibirían [LM], deberían [V]
SUBJUNTIVU			
	preshenti		imperfectu
1. ^a sg.	deba		debera
2. ^a sg.	debas		deberas
3. ^a sg.	deba		debera
1. ^a pl.	debamus		debéramus
2. ^a pl.	debais		deberis [LM] debérais [MV]
3. ^a pl.	deban		deberan
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	debi		2. ^a pl. debei

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
DEIXAL [M] ³⁰ <i>comp. dixel, dejal</i>		deixau	deixandu
INDICATIVU			
	presidenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	deixu	dixí	deixaba
2. ^a sg.	deixas	deixastis	deixabas
3. ^a sg.	deixa	deixó	deixaba
1. ^a pl.	deixamus	deixamus	deixábamus
2. ^a pl.	deixeis	deixastis	deixabis deixábais
3. ^a pl.	deixan	deixorin	deixaban
	futuru		condicional
1. ^a sg.	deixaré		deixaría
2. ^a sg.	deixarás		deixarías
3. ^a sg.	deixará		deixaría
1. ^a pl.	deixaremus		deixaríamos
2. ^a pl.	deixareis		deixariis deixaríaais
3. ^a pl.	deixarán		deixarían
SUBJUNTIVU			
	presidenti	imperfectu	
1. ^a sg.	deixi	deixara	
2. ^a sg.	deixis	deixaras	
3. ^a sg.	deixi	deixara	
1. ^a pl.	deixemus	deixáramus	
2. ^a pl.	deixeis	deixaris deixáraais	
3. ^a pl.	deixin	deixaran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	deixa		2. ^a pl. deixei

³⁰ Existin tamén as formas alternativas sin o diptongu en tós os tempus verbais, por exemplo, *dexu, dexas, dexa*, etcétera; sin embargo, se trata de unha realización minoritaria.

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
DEJAL [V] <i>comp. dixel, deixel</i>		dejau	dejandu
INDICATIVU			
	presidenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	deju	dejí	dejaba
2. ^a sg.	dejas	dejastis	dejabas
3. ^a sg.	deja	dejó	dejaba
1. ^a pl.	dejamus	dejimus	dejábamus
2. ^a pl.	dejais	dejastis	dejábais
3. ^a pl.	dejan	dejaran	dejaban
	futuru		condicional
1. ^a sg.	dejaré		dejaría
2. ^a sg.	dejarás		dejarías
3. ^a sg.	dejará		dejaría
1. ^a pl.	dejaremus		dejaríamos
2. ^a pl.	dejareis		dejaríais
3. ^a pl.	dejarán		dejarían
SUBJUNTIVU			
	presidenti	imperfectu	
1. ^a sg.	deji	dejara	
2. ^a sg.	dejis	dejaras	
3. ^a sg.	deji	dejara	
1. ^a pl.	dejemus	dejáramus	
2. ^a pl.	dejeis	dejárais	
3. ^a pl.	dejin	dejaran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	deja		2. ^a pl. dejei

FORMAS NON PERSONAIS				
infinitivu		participiu	gerundiu	
DICEL [V] comp. idel / idil		ditu	dicendu	
INDICATIVU				
	presenti	perfectu simpli	imperfectu	
1. ^a sg.	digu	diji	dicía	
2. ^a sg.	dicis	dijestis	dicías	
3. ^a sg.	di dici	diju	dicía	
1. ^a pl.	dicemus	dijimus	dicíamus	
2. ^a pl.	diceis	dijestis	dicíais	
3. ^a pl.	dicin	dijeran	dicían	
	futuru		condicional	
1. ^a sg.	diré		diría	
2. ^a sg.	dirás		dirías	
3. ^a sg.	dirá		diría	
1. ^a pl.	diremus		diríamus	
2. ^a pl.	direis		diríais	
3. ^a pl.	dirán		dirían	
SUBJUNTIVU				
	presenti		imperfectu	
1. ^a sg.	diga		dijera	
2. ^a sg.	digas		dijeras	
3. ^a sg.	diga		dijera	
1. ^a pl.	digamus		dijéramus	
2. ^a pl.	digais		dijérais	
3. ^a pl.	digan		dijeran	
IMPERATIVU				
2. ^a sg.	di		2. ^a pl.	dicei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
DIL		díu	dindu
INDICATIVU			
	presidenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	vo [L], voi [MV]	foi [LM] fui [V]	diba [LM] iba [V]
2. ^a sg.	vas	fostis fotis [L]	dibas [LM] ibas [V]
3. ^a sg.	vai	foi	diba [LM] iba [V]
1. ^a pl.	vamus	fomus [LM] fuimus [V]	díbamus [LM] íbamus [V]
2. ^a pl.	dis [LM] vais [V]	fostis fotis [L]	dibis [LM], díbais [M] íbais [V]
3. ^a pl.	van	foran	diban [LM] iban [V]
	futuru		condicional
1. ^a sg.	diré [LM], iré [V]		diría [LM], iría [V]
2. ^a sg.	dirás [LM], irás [V]		dirías [LM], irías [V]
3. ^a sg.	dirá [LM], irá [V]		diría [LM], iría [V]
1. ^a pl.	diremus [LM], iremus [V]		diríamos [LM], iríamos [V]
2. ^a pl.	direis [LM], ireis [V]		diriis [LM], diríais [M] iríais [V]
3. ^a pl.	dirán [LM], irán [V]		dirían [LM], irían [V]
SUBJUNTIVU			
	presidenti	imperfectu	
1. ^a sg.	vaya	fora	
2. ^a sg.	vayas	foras	
3. ^a sg.	vaya	fora	
1. ^a pl.	vayamus	fóramus	
2. ^a pl.	vayais	foris [LM], fórais [MV]	
3. ^a pl.	vayan	foran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	vai	2. ^a pl.	di [LM], idi [V]

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
DIXAL [L] <i>comp. deixal, dejal</i>		dixau	dixandu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	deixu	dixí	dixaba
2. ^a sg.	deixas	dixastis dixatis	dixabas
3. ^a sg.	deixa	dixó	dixaba
1. ^a pl.	dixamus	dixamus	dixábamus
2. ^a pl.	dixeis	dixastis dixatis	dixabis
3. ^a pl.	deixan	dixorin	dixaban
	futuru		condicional
1. ^a sg.	dixaré		dixaría
2. ^a sg.	dixarás		dixarías
3. ^a sg.	dixará		dixaría
1. ^a pl.	dixaremus		dixaríamos
2. ^a pl.	dixareis		dixariis
3. ^a pl.	dixarán		dixarían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	deixi	dixara	
2. ^a sg.	deixis	dixaras	
3. ^a sg.	deixi	dixara	
1. ^a pl.	dixemus	dixáramus	
2. ^a pl.	dixeis	dixaris	
3. ^a pl.	deixin	dixaran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	deixa		2. ^a pl. dixei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
DULMIL ³¹ [L] <i>comp. durmil</i>		dulmíu	dulmindu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	dulmu	dulmí	dulmía
2. ^a sg.	dulmis	dulmistis dulmitis	dulmías
3. ^a sg.	dulmi	dulmíu	dulmía
1. ^a pl.	dulmimus	dulmimus	dulmíamus
2. ^a pl.	dulmís	dulmistis dulmitis	dulmiis
3. ^a pl.	dulmin	dulmiran	dulmían
	futuru		condicional
1. ^a sg.	dulmiré		dulmiría
2. ^a sg.	dulmirás		dulmirías
3. ^a sg.	dulmirá		dulmiría
1. ^a pl.	dulmiremus		dulmiríamus
2. ^a pl.	dulmireis		dulmiriis
3. ^a pl.	dulmirán		dulmirían
SUBJUNTIVU			
	presenti		imperfectu
1. ^a sg.	dulma		dulmira
2. ^a sg.	dulmas		dulmiras
3. ^a sg.	dulma		dulmira
1. ^a pl.	dulmamus		dulmíramus
2. ^a pl.	dulmais		dulmiris
3. ^a pl.	dulman		dulmiran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	dulmi		2. ^a pl. dulmí

³¹ En lagarteiru tamén existin as formas con -r-, *durmil, durmu, durmis*, etcétera, pero son menos frequentis en comparación con as expostas.

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
DURMIL [MV] <i>comp. dulmil</i>		durmíu	durmindu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	durmu	durmí	durmía
2. ^a sg.	durmis	durmistis	durmías
3. ^a sg.	durmi	durmí [M] durmíu [V]	durmía
1. ^a pl.	durmimus	durmimus	durmíamus
2. ^a pl.	durmís	durmistis	durmíais durmiis [M]
3. ^a pl.	durmin	durmiran	durmían
	futu <u>ru</u>		condicional
1. ^a sg.	durmiré		durmiría
2. ^a sg.	durmirás		durmirías
3. ^a sg.	durmirá		durmiría
1. ^a pl.	durmiremus		durmiríamos
2. ^a pl.	durmireis		durmiríais durmiriis [M]
3. ^a pl.	durmirán		durmirían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	durma	durmira	
2. ^a sg.	durmas	durmiras	
3. ^a sg.	durma	durmira	
1. ^a pl.	durmamus	durmíramus	
2. ^a pl.	durmais	durmírais durmiris [M]	
3. ^a pl.	durman	durmiran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	durmi		2. ^a pl. durmí

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
ENTENDEL [MV] <i>comp. intedel</i>		entindíu [M] entendíu [V]	entendendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1.ª sg.	entendu	entindí [M] entendí [V]	entindía [M] entendía [V]
2.ª sg.	entendis	entendestis	entindías [M] entendías [V]
3.ª sg.	entendi	entendei [M] entendeu [V]	entindía [M] entendía [V]
1.ª pl.	entendemus	entendemus [M] entendimus [V]	entindíamus [M] entendíamus [V]
2.ª pl.	entendeis	entendestis	entindiis [M] entindíais [M] entendíais [V]
3.ª pl.	entendin	entenderan	entindían [M] entendían [V]
	futuru		condicional
1.ª sg.	entenderé		entindiría [M], entendería [V]
2.ª sg.	entenderás		entindirías [M], entenderías [V]
3.ª sg.	entenderá		entindiría [M], entendería [V]
1.ª pl.	entenderemus		entindiríamus [M] entenderíamus [V]
2.ª pl.	entendereis		entindiriis [M], entindiríais [M] entenderíais [V]
3.ª pl.	entenderán		entindirían [M], entenderían [V]
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1.ª sg.	entenda	entendera	
2.ª sg.	entendas	entenderas	
3.ª sg.	enenda	enendera	
1.ª pl.	entendamus	entendéramus	
2.ª pl.	entendais	entendérais, entenderis [M]	
3.ª pl.	entendan	entenderan	
IMPERATIVU			
2.ª sg.	entendi	2.ª pl.	entendei

FORMAS NON PERSONAIS				
infinitivu		participiu	gerundiu	
ESTAL [MV] <i>comp. istal</i>		estau	estandu	
INDICATIVU				
	presenti	perfectu simpli	imperfectu	
1. ^a sg.	estoi	estuvi	estaba	
2. ^a sg.	estás	estuvestis	estabas	
3. ^a sg.	está	estuvu	estaba	
1. ^a pl.	estamus	estuvemus [M] estuvimus [V]	estábamus	
2. ^a pl.	esteis [M] estais [V]	estuvestis	estábais estabis [M]	
3. ^a pl.	están	estuveran	estaban	
	futuuru		condicional	
1. ^a sg.	estaré		estaría	
2. ^a sg.	estarás		estarías	
3. ^a sg.	estará		estaría	
1. ^a pl.	estaremus		estaríamos	
2. ^a pl.	estareis		estaríais estariis [M]	
3. ^a pl.	estarán		estarían	
SUBJUNTIVU				
	presenti		imperfectu	
1. ^a sg.	esté		estuvera	
2. ^a sg.	estés		estuveras	
3. ^a sg.	esté		estuvera	
1. ^a pl.	estemus		estuvéramus	
2. ^a pl.	esteis		estuvérais estuveris [M]	
3. ^a pl.	estén		estuveran	
IMPERATIVU				
2. ^a sg.	está		2. ^a pl.	estei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
FEL [LM] comp. ficel		feitu	fendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	fagu [L] fayu [M]	fidi	feya
2. ^a sg.	fais	fidestis, fidetis [L]	feyas
3. ^a sg.	fai	fidu	feya
1. ^a pl.	femus feimus [M] ³²	fidemus	féyamus
2. ^a pl.	feis	fidestis, fidetis [L]	feyis, féyais [M]
3. ^a pl.	fadin [L] fain [M]	fideran	feyan
	futuru		condicional
1. ^a sg.	fairé		fairía
2. ^a sg.	fairás		fairías
3. ^a sg.	fairá		fairía
1. ^a pl.	fairemus		fairíamus
2. ^a pl.	faireis		fairiis, fairíais [M]
3. ^a pl.	fairán		fairían
SUBJUNTIVU			
	presenti		imperfectu
1. ^a sg.	faga [L] faya [M]		fidera
2. ^a sg.	fagas [L] fayas [M]		fideras
3. ^a sg.	faga [L] faya [M]		fidera
1. ^a pl.	fagamus [L] fayamus [M]		fidéramus
2. ^a pl.	fagais [L] fayais [M]		fideris fidérais [M]
3. ^a pl.	fagan [L] fayan [M]		fideran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	fai		2. ^a pl. fei

³² Forma poicu frequenti.

FORMAS NON PERSONAIS				
infinitivu		participiu	gerundiu	
FICEL [V] <i>comp. fel</i>		feito	ficendu	
INDICATIVU				
	presidenti	perfectu simpli	imperfectu	
1. ^a sg.	fayu	fici	ficía	
2. ^a sg.	fais	ficestis	ficías	
3. ^a sg.	fai	fizu	ficía	
1. ^a pl.	ficemus	ficimus	ficiámus	
2. ^a pl.	ficeis	ficestis	ficiáis	
3. ^a pl.	facin	ficeran	ficián	
	futuru		condicional	
1. ^a sg.	fairé		fairía	
2. ^a sg.	fairás		fairías	
3. ^a sg.	fairá		fairía	
1. ^a pl.	fairemus		fairíamus	
2. ^a pl.	faireis		fairíais	
3. ^a pl.	fairán		fairían	
SUBJUNTIVU				
	presidenti		imperfectu	
1. ^a sg.	faya		ficera	
2. ^a sg.	fayas		ficeras	
3. ^a sg.	faya		ficera	
1. ^a pl.	fayamus		ficéramus	
2. ^a pl.	fayais		ficérais	
3. ^a pl.	fayan		ficeran	
IMPERATIVU				
2. ^a sg.	fai		2. ^a pl.	ficei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
HABEL		habíu	habendu
INDICATIVU			
	preshenti	perfectu simpli	imperfectu
1.ª sg.	he	hubi	había
2.ª sg.	has	hubestis hubetis [L]	habías
3.ª sg.	ha, hai	hubu	había
1.ª pl.	hemus	hubemus [MV] hubimus [V]	habíamos
2.ª pl.	habeis, heis	hubestis hubetis [L]	habiis [LM] habíais [MV]
3.ª pl.	han	huberan	habían
	futuru		condicional
1.ª sg.	habré haberé		habría habiría [L], habería [V]
2.ª sg.	habrás haberás		habrías habirías [L], haberías [V]
3.ª sg.	habrá haberá		habría habiría [L], habería [V]
1.ª pl.	habremus haberemus		habríamus habiríamos [L], haberíamos [V]
2.ª pl.	habreis habereis		habríais habiriis [LM], haberíais [V]
3.ª pl.	habrán haberán		habrían habirían [L], haberían [V]
SUBJUNTIVU			
	preshenti	imperfectu	
1.ª sg.	haya, haixha [L]	hubera	
2.ª sg.	hayas, haixhas [L]	huberas	
3.ª sg.	haya, haixha [L]	hubera	
1.ª pl.	hayamus, haixhamus [L]	hubéramus	
2.ª pl.	hayais, haixhais [L]	huberis [LM] hubérais [MV]	
3.ª pl.	hayan, haixhan [L]	huberan	
IMPERATIVU			
2.ª sg.	---	2.ª pl.	---

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
IDEL / IDIL [LM] comp. dicel		ditu iditu [L]	idendu idindu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	digu	dixi	idía
2. ^a sg.	didis	dixestis dixetis [L]	idías
3. ^a sg.	di [L] didi [M]	dixu	idía
1. ^a pl.	idemus idimus	dixemus	idíamus
2. ^a pl.	idís ideis [L]	dixestis dixetis [L]	idís idíais [M]
3. ^a pl.	didin	dixeran	idían
	futuru		condicional
1. ^a sg.	diré		diría
2. ^a sg.	dirás		dirías
3. ^a sg.	dirá		diría
1. ^a pl.	diremus		diríamus
2. ^a pl.	direis		diriis diríais [M]
3. ^a pl.	dirán		dirían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	diga	dixera	
2. ^a sg.	digas	dixeras	
3. ^a sg.	diga	dixera	
1. ^a pl.	digamus	dixéramus	
2. ^a pl.	digais	dixeris dixérais [M]	
3. ^a pl.	digan	dixeran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	di	2. ^a pl.	idí

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
INTENDEL [L] <i>comp. entendel</i>		intindíu	intendendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	intendu	intindí	intindía
2. ^a sg.	intendis	intendestis intendetis	intindías
3. ^a sg.	intendi	intendeu	intindía
1. ^a pl.	intendemus	intendemus	intindíamus
2. ^a pl.	intendeis	intendestis intendetis	intindiis
3. ^a pl.	intendin	intenderan	intindían
	futu <u>ru</u>		condicional
1. ^a sg.	intenderé		intindiría
2. ^a sg.	intenderás		intindirías
3. ^a sg.	intenderá		intindiría
1. ^a pl.	intenderemus		intindiríamus
2. ^a pl.	intendereis		intindiriis
3. ^a pl.	intenderán		intindirían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	intenda	intendera	
2. ^a sg.	intendas	intenderas	
3. ^a sg.	intenda	inendera	
1. ^a pl.	intendamus	intendéramus	
2. ^a pl.	intendais	intenderis	
3. ^a pl.	intendan	intenderan	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	intendi		2. ^a pl. intendei

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
ISTAL [L] <i>comp. estal</i>		istau	istandu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	istó	istuvi	istaba
2. ^a sg.	istás	istuestis istuvetis	istabas
3. ^a sg.	istá	istuvu	istaba
1. ^a pl.	istamus	istuvemus	istábamus
2. ^a pl.	isteis	istuestis istuvetis	istabis
3. ^a pl.	istán	istuveran	istaban
	futu <u>ru</u>		condicional
1. ^a sg.	istaré		istaría
2. ^a sg.	istarás		istarías
3. ^a sg.	istará		istaría
1. ^a pl.	istaremus		istaríamos
2. ^a pl.	istareis		istariis
3. ^a pl.	istarán		istarían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	isté	istuvera	
2. ^a sg.	isté <u>s</u>	istuveras	
3. ^a sg.	isté	istuvera	
1. ^a pl.	istemus	istuvéramus	
2. ^a pl.	isteis	istuveris	
3. ^a pl.	istén	istuveran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	istá	2. ^a pl.	istei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS				
infinitivu		participiu	gerundiu	
IXHUGAL [L] <i>comp. xhugal, xugal</i>		ixhugau	ixhugandu	
INDICATIVU				
	preshenti	perfectu simpli	imperfectu	
1. ^a sg.	ixhugu	ixhuguí	ixhugaba	
2. ^a sg.	ixhugas	ixhugastis ixhugatis	ixhugabas	
3. ^a sg.	ixhuga	ixhugó	ixhugaba	
1. ^a pl.	ixhugamus	ixhugamus	ixhugábamus	
2. ^a pl.	ixhugueis	ixhugastis ixhugatis	ixhugabis	
3. ^a pl.	ixhugan	ixhugorin	ixhugaban	
	futuru		condicional	
1. ^a sg.	ixhugaré		ixhugaría	
2. ^a sg.	ixhugarás		ixhugarías	
3. ^a sg.	ixhugará		ixhugaría	
1. ^a pl.	ixhugaremus		ixhugaríamos	
2. ^a pl.	ixhugareis		ixhugariis	
3. ^a pl.	ixhugarán		ixhugarían	
SUBJUNTIVU				
	preshenti		imperfectu	
1. ^a sg.	ixhugui		ixhugara	
2. ^a sg.	ixhuguis		ixhugaras	
3. ^a sg.	ixhugui		ixhugara	
1. ^a pl.	ixhuguemus		ixhugáramus	
2. ^a pl.	ixhugueis		ixhugaris	
3. ^a pl.	ixhuguin		ixhugaran	
IMPERATIVU				
2. ^a sg.	ixhuga		2. ^a pl.	ixhuguei

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
LEL [L]		líu [LM], líu [M]	lendu
LEEL [MV]		leíu [V]	leendu [MV]
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	leu	li [LM], líi [M] leí [V]	lía [LM], líia [M] leía [V]
2. ^a sg.	les lees [MV]	lestis, letis [L] leestis [MV]	lías [LM], líias [M] leías [V]
3. ^a sg.	lé lee [MV]	leu [LV], leei [M] leeu [V]	lía [LM], líia [M] leía [V]
1. ^a pl.	lemus leemus [MV]	lemus [LM] leemus [M] leimus [V]	líamus [LM] líiamus [M] leíamus [V]
2. ^a pl.	leis leéis [MV]	lestis, letis [L] leestis [MV]	liis [LM], líais [M] leíais [V]
3. ^a pl.	len leen [MV]	leran leeran [MV]	lían [LM], líian [M] leían [V]
	futuru		condicional
1. ^a sg.	leeré		liiría [LM], leería [V]
2. ^a sg.	leerás		liirías [LM], leerías [V]
3. ^a sg.	leerá		liiría [LM], leería [V]
1. ^a pl.	leeremus		liiríamus [LM], leeríamus [V]
2. ^a pl.	leereis		liiriis [LM], liiríais [M] leeríais [V]
3. ^a pl.	leerán		liirían [LM], leerían [V]
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	lea	lera [L], leera [M], leyerá [V]	
2. ^a sg.	leas	leras [L], leeras [M], leyerás [V]	
3. ^a sg.	lea	lera [L], leera [M], leyerá [V]	
1. ^a pl.	leamus	léramus [L], leéramus [M] leyéramus [V]	
2. ^a pl.	leais	leris [L], leeris [M], leérais [M] leyérais [V]	
3. ^a pl.	lean	leran [L], leeran [M], leyeran [V]	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	lé	2. ^a pl.	leei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
MORREL		mortu	morrendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1.ª sg.	morru	murrí [LM] morri [V]	murría [LM] morría [V]
2.ª sg.	morris	morrestis morretis [L]	murrías [LM] morrías [V]
3.ª sg.	morri	morreu [LV] morrei [M]	murría [LM] morría [V]
1.ª pl.	morremus	morremus [LM] morrimus [V]	murríamus [LM] morríamus [V]
2.ª pl.	morreis	morrestis morretis [L]	murriis [LM] murríais [M] morríais [V]
3.ª pl.	morrin	morreran	murrían [LM] morrían [V]
	futuru		condicional
1.ª sg.	morreré		murriría [LM], morrería [V]
2.ª sg.	morrerás		murrirías [LM], morrerías [V]
3.ª sg.	morrerá		murriría [LM], morrería [V]
1.ª pl.	morreremus		murriríamus [LM] morreríamus [V]
2.ª pl.	morrereis		murririis [LM], murriríais [M] morreríais [V]
3.ª pl.	morrerán		murrirían [LM], morrerían [V]
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1.ª sg.	morra	morrera	
2.ª sg.	morras	morreras	
3.ª sg.	morra	morrera	
1.ª pl.	morramus	morréramus	
2.ª pl.	morrais	morreris [LM] morrérais [MV]	
3.ª pl.	morran	morreran	
IMPERATIVU			
2.ª sg.	morri		2.ª pl. morrei

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
MOVEL		movíu [LM] movíu [V]	movendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	movu	moví [LM] moví [V]	movía [LM] movía [V]
2. ^a sg.	movis	movestis movetis [L]	movías [LM] movías [V]
3. ^a sg.	movi	moveu [LV] movei [M]	movía [LM] movía [V]
1. ^a pl.	movemus	movemus [LM] movimus [V]	movíamus [LM] movíamus [V]
2. ^a pl.	moveis	movestis movetis [L]	muviis [LM] muvíais [M] movíais [V]
3. ^a pl.	movin	moveran	movían [LM] movían [V]
	futuuru		condicional
1. ^a sg.	moveré		muviría [LM], movería [V]
2. ^a sg.	moverás		muvirías [LM], moverías [V]
3. ^a sg.	moverá		muviría [LM], movería [V]
1. ^a pl.	moveremus		muviríamus [LM] moveríamus [V]
2. ^a pl.	movereis		muviriis [LM] muviríais [M], moveríais [V]
3. ^a pl.	moverán		muvirían [LM], moverían [V]
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	mova	movera	
2. ^a sg.	movas	moveras	
3. ^a sg.	mova	movera	
1. ^a pl.	movamus	movéramus	
2. ^a pl.	movais	moveris [LM], moveráis [MV]	
3. ^a pl.	movan	moveran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	movi	2. ^a pl.	movei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
PIDIL [LV] <i>comp. pil</i>		pidíu	pidindu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	pidu	pidí	pidía
2. ^a sg.	pidis	pidistis piditis [L]	pidías
3. ^a sg.	pidi	pidíu	pidía
1. ^a pl.	pidimus	pidimus	pidíamus
2. ^a pl.	pidís	pidistis piditis [L]	pidiis [L] pidíais [V]
3. ^a pl.	pidin	pidiran	pidían
	futuru		condicional
1. ^a sg.	pidiré		pidiría
2. ^a sg.	pidirás		pidirías
3. ^a sg.	pidirá		pidiría
1. ^a pl.	pidiremus		pidiríamus
2. ^a pl.	pidireis		pidiriis [L] pidiríais [V]
3. ^a pl.	pidirán		pidirían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	pida	pidira	
2. ^a sg.	pidas	pidiras	
3. ^a sg.	pida	pidira	
1. ^a pl.	pidamus	pidíramus	
2. ^a pl.	pidais	pidiris [L] pidírais [V]	
3. ^a pl.	pidan	pidiran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	pidi		2. ^a pl. pidí

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
PIL[M] comp. pidil		píu	pindu
INDICATIVU			
	presidenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	píu	pi	pía
2. ^a sg.	pis	pistis	pías
3. ^a sg.	pi	pi	pía
1. ^a pl.	pimus	pimus	píamus
2. ^a pl.	pis	pistis	piis, píais
3. ^a pl.	pin	piran	pían
	futuru		condicional
1. ^a sg.	piré	piría	
2. ^a sg.	pirás	pirías	
3. ^a sg.	pirá	piría	
1. ^a pl.	piremus	piríamus	
2. ^a pl.	pireis	piriis, piríais	
3. ^a pl.	pirán	pirían	
SUBJUNTIVU			
	presidenti		imperfectu
1. ^a sg.	pía	pira	
2. ^a sg.	pías	piras	
3. ^a sg.	pía	pira	
1. ^a pl.	píamus	píramus	
2. ^a pl.	píais	piris, pírais	
3. ^a pl.	pían	piran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	pi		2. ^a pl. píí

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
PODEL [V] <i>comp. puel, poel</i>		podíu	podendu
INDICATIVU			
	preshenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	podu	pudi	podía
2. ^a sg.	pois	pudestis	podías
3. ^a sg.	poi	pu	podía
1. ^a pl.	podemus	pudimus	podíamus
2. ^a pl.	podeis	pudestis	podíais
3. ^a pl.	podin	pudieran	podían
	futuru		condicional
1. ^a sg.	podré		podría
2. ^a sg.	podrás		podrías
3. ^a sg.	podrá		podía
1. ^a pl.	podremus		podríamus
2. ^a pl.	podreis		podríais
3. ^a pl.	podrán		podrían
SUBJUNTIVU			
	preshenti	imperfectu	
1. ^a sg.	poda	pudera	
2. ^a sg.	podas	puderas	
3. ^a sg.	poda	pudera	
1. ^a pl.	podamus	pudéramus	
2. ^a pl.	podais	pudérais	
3. ^a pl.	podan	pudieran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	poi		2. ^a pl. podei

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
POEL [M] <i>comp. podel, puel</i>		puíu	poendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1.ª sg.	poyu	puí	puía
2.ª sg.	pois	poestis	puías
3.ª sg.	poi	pu poei	puía
1.ª pl.	poemus	poemus	puíamus
2.ª pl.	poeis	poestis	puiis puíais
3.ª pl.	poin	poeran	puían
	futuru		condicional
1.ª sg.	poiré, poeré		puiría
2.ª sg.	poirás, poerás		puirías
3.ª sg.	poirá, poerá		puiría
1.ª pl.	poiremus, poeremus		puiríamus
2.ª pl.	poireis, poereis		puiriis
3.ª pl.	poirán, poerán		puirían
SUBJUNTIVU			
	presenti		imperfectu
1.ª sg.	poya		poera
2.ª sg.	poyas		poeras
3.ª sg.	poya		poera
1.ª pl.	poyamus		poéramus
2.ª pl.	poyais		poeris, poérais
3.ª pl.	poyan		poeran
IMPERATIVU			
2.ª sg.	poi		2.ª pl. poei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS				
infinitivu		participiu	gerundiu	
POÑEL [M] <i>comp. puñel</i>		postu	poñendu	
INDICATIVU				
	preshenti	perfectu simpli	imperfectu	
1. ^a sg.	poñu	pushi puishi	puñía	
2. ^a sg.	pos	pushestis puishestis	puñías	
3. ^a sg.	pon	pushu puishu	puñía	
1. ^a pl.	poñemus	pushemus puishemus	puñíamus	
2. ^a pl.	poñeis	pushestis puishestis	puñiis puñíais	
3. ^a pl.	ponin	pusheran puisheran	puñían	
	futuru		condicional	
1. ^a sg.	pondré		pondría, pundría	
2. ^a sg.	pondrás		pondrías, pundrías	
3. ^a sg.	pondrá		pondría, pundría	
1. ^a pl.	pondremus		pondríamus, pundríamus	
2. ^a pl.	pondreis		pondríais, pundriis	
3. ^a pl.	pondrán		pondrían, pundrían	
SUBJUNTIVU				
	preshenti		imperfectu	
1. ^a sg.	poña		pushera	
2. ^a sg.	poñas		pusheras	
3. ^a sg.	poña		pushera	
1. ^a pl.	poñamus		pushéramus	
2. ^a pl.	poñais		pusheriis pushérais	
3. ^a pl.	poñan		pusheran	
IMPERATIVU				
2. ^a sg.	pon		2. ^a pl.	poñei

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
PREFERIL [V] <i>comp. prifiril</i>		preferíu	preferindu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	preferiu	preferí	prefería
2. ^a sg.	preferis	preferistis	preferías
3. ^a sg.	preferi	preferíu	prefería
1. ^a pl.	preferimus	preferimus	preferíamus
2. ^a pl.	preferís	preferistis	preferíais
3. ^a pl.	preferin	preferiran	preferían
	futuuru		condicional
1. ^a sg.	preferiré		preferiría
2. ^a sg.	preferirás		preferirías
3. ^a sg.	preferirá		preferiría
1. ^a pl.	preferiremus		preferiríamos
2. ^a pl.	preferireis		preferiríais
3. ^a pl.	preferirán		preferirían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	prefiera	preferira	
2. ^a sg.	prefieras	preferiras	
3. ^a sg.	prefiera	preferira	
1. ^a pl.	prefiramus	preferiríamos	
2. ^a pl.	prefirais	preferiríais	
3. ^a pl.	prefieran	preferiran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	preferi	2. ^a pl.	preferí

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
PRIFIRIL ³³ [LM] <i>comp. preferil</i>		prifiríu	prifirindu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	prefieru	prifirí	prifiría
2. ^a sg.	prefieris	prifiristis prifiritis [L]	prifirías
3. ^a sg.	prefieri	prifiríu [L] prifirí [M]	prifiría
1. ^a pl.	prifirimus	prifirimus	prifiríamus
2. ^a pl.	prifirís	prifiristis prifiritis [L]	prifiriis prifiríais [M]
3. ^a pl.	prefierin	prifiriran	prifirían
	futuru		condicional
1. ^a sg.	prifiriré		prifiriría
2. ^a sg.	prifirirás		prifirirías
3. ^a sg.	prifirirá		prifiriría
1. ^a pl.	prifiriremus		prifiriríamus
2. ^a pl.	prifirireis		prifiririis prifiriríais [M]
3. ^a pl.	prifirirán		prifirirían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	prefiera	prifirira	
2. ^a sg.	prefieras	prifiriras	
3. ^a sg.	prefiera	prifirira	
1. ^a pl.	prifiramus	prifiríramus	
2. ^a pl.	prifirais	prifiriris prifiriríais [M]	
3. ^a pl.	prefieran	prifiriran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	prefieri	2. ^a pl.	prifirí

³³ En mañegu existi tamén o infinitivu PREFIRIL, que forma paradigmas con unha -e- átona, por exemplo, *prifiriré, prifirirás*, etcétera.

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
PUEL [L] comp. podel, poel		puíu	puendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1.ª sg.	poyu po	puí	puía
2.ª sg.	pois	puetis puetis	puías
3.ª sg.	poi	pueu, pu	puía
1.ª pl.	puemus	puemus	puíamus
2.ª pl.	pueis	puetis puetis	puiis
3.ª pl.	poyin	pueran	puían
	futuru		condicional
1.ª sg.	pueré		puiría
2.ª sg.	puerás		puirías
3.ª sg.	puerá		puiría
1.ª pl.	pueremus		puiríamus
2.ª pl.	puereis		puiriis
3.ª pl.	puerán		puirían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1.ª sg.	poya	puera	
2.ª sg.	poyas	pueras	
3.ª sg.	poya	puera	
1.ª pl.	puamus	puéramus	
2.ª pl.	puais	pueris	
3.ª pl.	poyan	pueran	
IMPERATIVU			
2.ª sg.	poi	2.ª pl.	puei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
PUÑEL [L] <i>comp.</i> poñel, puñel		postu	puñendu
INDICATIVU			
	preshenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	poñu	pushi	puñía
2. ^a sg.	pos	pushestis pushetis	puñías
3. ^a sg.	pon	pushu	puñía
1. ^a pl.	puñemus	pushemus	puñíamus
2. ^a pl.	puñeis	pushestis pushetis	puñiis
3. ^a pl.	ponin	pusheran	puñían
	futuru		condicional
1. ^a sg.	pondré, polné		pundría, pulnía
2. ^a sg.	pondrás, polnás		pundrías, pulnías
3. ^a sg.	pondrá, polná		pundría, pulnía
1. ^a pl.	pondremus, polnemus		pundríamus, pulníamus
2. ^a pl.	pondreis, polneis		pundriis, pulniis
3. ^a pl.	pondrán, polnán		pundrían, pulnían
SUBJUNTIVU			
	preshenti		imperfectu
1. ^a sg.	poña		pushera
2. ^a sg.	poñas		pusheras
3. ^a sg.	poña		pushera
1. ^a pl.	poñamus		pushéramus
2. ^a pl.	poñais		pusheris
3. ^a pl.	poñan		pusheran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	pon		2. ^a pl. puñei

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
PUÑEL [V] <i>comp. poñel, puñel</i>		postu	puñendu
INDICATIVU			
	presidenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	poñu	pusi	puñía
2. ^a sg.	pons	pusestis	puñías
3. ^a sg.	pon	pusu	puñía
1. ^a pl.	puñemus	pusimus	puñíamus
2. ^a pl.	puñeis	pusestis	puñíais
3. ^a pl.	ponin	puseran	puñían
	futuru		condicional
1. ^a sg.	pondré		pondría
2. ^a sg.	pondrás		pondrías
3. ^a sg.	pondrá		pondría
1. ^a pl.	pondremus		pondríamus
2. ^a pl.	pondreis		pondríais
3. ^a pl.	pondrán		pondrían
SUBJUNTIVU			
	presidenti	imperfectu	
1. ^a sg.	poña	pusera	
2. ^a sg.	poñas	puseras	
3. ^a sg.	poña	pusera	
1. ^a pl.	poñamus	puséramus	
2. ^a pl.	poñais	pusérais	
3. ^a pl.	poñan	puseran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	pon		puñei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS				
infinitivu		participiu	gerundiu	
QUEL		queyu [L] queidu [MV]	quendu	
INDICATIVU				
	preshenti	perfectu simpli	imperfectu	
1. ^a sg.	cayu	queyi [LV] quei [M]	queya	
2. ^a sg.	cais	queistis [L] questis [MV]	queyas	
3. ^a sg.	cai	queyu [LV] quei [M]	queya	
1. ^a pl.	quemus queimus [M]	quemus [LM] queimus [M] quimus [V]	quéyamus	
2. ^a pl.	queis	queistis [L] questis [MV]	queyis [LM] quéyais [MV]	
3. ^a pl.	cayin [LV] cain [M]	queiran	queyan	
	futuru		condicional	
1. ^a sg.	cairé		cairía	
2. ^a sg.	cairás		cairías	
3. ^a sg.	cairá		cairía	
1. ^a pl.	cairemus		cairíamus	
2. ^a pl.	caireis		cairiis [LM] cairíais [MV]	
3. ^a pl.	cairán		cairían	
SUBJUNTIVU				
	preshenti		imperfectu	
1. ^a sg.	caya		queira	
2. ^a sg.	cayas		queiras	
3. ^a sg.	caya		queira	
1. ^a pl.	cayamus		quéíramus	
2. ^a pl.	cayais		queiris [LM] quéírais [MV]	
3. ^a pl.	cayan		queiran	
IMPERATIVU				
2. ^a sg.	cai		2. ^a pl.	quei

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
QUEREL [LM] <i>comp. querel</i>		quiríu	querendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1.ª sg.	queru	quishi	quiría
2.ª sg.	ques	quishestis quishetis [L]	quirías
3.ª sg.	quel	quishu	quiría
1.ª pl.	queremus	quishemus	quiríamus
2.ª pl.	quereis	quishestis quishetis [L]	quiriis quiríais [M]
3.ª pl.	querin	quisheran	quirían
	futuuru		condicional
1.ª sg.	quelné [L] quendré [M]		quilnía [L] quindría [M]
2.ª sg.	quelnás [L] quendrás [M]		quilnías [L] quindrías [M]
3.ª sg.	quelná [L] quendrá [M]		quilnía [L] quindría [M]
1.ª pl.	quelnemus [L] quendremus [M]		quilníamus [L] quindríamus [M]
2.ª pl.	quelneis [L] quendreis [M]		quilniis [L] quindriis [M], quindríais [M]
3.ª pl.	quelnán [L] quendrán [M]		quilnían [L] quindrían [M]
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1.ª sg.	queira	quishera	
2.ª sg.	queiras	quisherás	
3.ª sg.	queira, quera ³⁴	quishera	
1.ª pl.	queiramus, quiramus [L]	quishéramus	
2.ª pl.	queirais, quirais [L]	quisheris, quishérais [M]	
3.ª pl.	queiran	quisheran	
IMPERATIVU			
2.ª sg.	quel	2.ª pl.	querei

³⁴ A forma *quera* se usha solu dispois do adverbio *dondi*, *ondi*.

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
QUEREL [V] <i>comp. querel</i>		queríu	querendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1.ª sg.	queru	quise quixi	quería
2.ª sg.	ques	quistes quixestes	querías
3.ª sg.	quel	quisu quixu	quería
1.ª pl.	queremus	quistimus quiximus	queríamos
2.ª pl.	quereis	quistes quixestes	queríais
3.ª pl.	querin	quiseran quixeran	querían
	futuru		condicional
1.ª sg.	querré ³⁵		querría
2.ª sg.	querrás		querrías
3.ª sg.	querrá		querría
1.ª pl.	querremus		querríamos
2.ª pl.	querrais		querríais
3.ª pl.	querrán		querrían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1.ª sg.	queira	quisera, quixera	
2.ª sg.	queiras	quiseras, quixeras	
3.ª sg.	queira, quera ³⁶	quisera, quixera	
1.ª pl.	queiramus	quiséramus, quixéramus	
2.ª pl.	queirais	quisérais, quixérais	
3.ª pl.	queiran	quiseran, quixeran	
IMPERATIVU			
2.ª sg.	quel	2.ª pl.	querei

³⁵ Tamén se han registrau as formas *quendré* i *queldré*.

³⁶ A forma *quera* se usha solu dispois do adverbio *dondi*, *ondi*.

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
RIL		ríu [LM] ríu [V]	ríndu [LM] ríindu [V]
INDICATIVU			
	presidenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	ríu	ri [LM] ríi [MV]	ría [LM] ríia [MV]
2. ^a sg.	ris [LM] riis [MV]	ristis [LM], ritis [L] ríistis [MV]	rias [LM] ríias [MV]
3. ^a sg.	ri [LM] rii [MV]	ríu [L], ri [M] ríi [M], ríiu [V]	ría [LM] ríia [MV]
1. ^a pl.	rimus [LM] riimus [MV]	rimus [LM] riimus [MV]	riamus [LM] ríiamus [MV]
2. ^a pl.	ris [LM] ríis [MV]	ristis [LM], ritis [L] ríistis [MV]	riis [LM] ríiais [MV]
3. ^a pl.	rin [LM] riin [MV]	riin [LM] ríiirán [M], rierán [V]	rián [LM] ríián [MV]
	futuuru		condicional
1. ^a sg.	riré [LM], reiré [V]		riría [LM], reiría [V]
2. ^a sg.	rirás [LM], reirás [V]		rirías [LM], reirías [V]
3. ^a sg.	rirá [LM], reirá [V]		riría [LM], reiría [V]
1. ^a pl.	riremus [LM], reiremus [V]		riríamus [LM], reiríamus [V]
2. ^a pl.	rireis [LM], reireis [V]		riríis [LM], riríais [M] reiríais [V]
3. ^a pl.	rirán [LM], reirán [V]		rirían [LM], reirían [V]
SUBJUNTIVU			
	presidenti	imperfectu	
1. ^a sg.	ría	rira [LM], riira [V]	
2. ^a sg.	rias	riras [LM], riiras [V]	
3. ^a sg.	ría	rira [LM], riira [V]	
1. ^a pl.	riamus	riramus [LM], riíramus [V]	
2. ^a pl.	riais	riris [LM], rírais [M] riírais [V]	
3. ^a pl.	rián	rirán [LM], riiran [V]	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	ri [LM], ri [V]		2. ^a pl. ri [LM], rie [V]

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
SABEL		sabíu	sabendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	sé ³⁷	supi	sabía
2. ^a sg.	sabis	supestis supetis [L]	sabías
3. ^a sg.	sabi	supu	sabía
1. ^a pl.	sabemus	supemus [LM] supimus [V]	sabíamus
2. ^a pl.	sabeis	supestis supetis [L]	sabiis [LM] sabíais [MV]
3. ^a pl.	sabin	superan	sabían
	futuru		condicional
1. ^a sg.	sabré, saberé [L]		sabría, sabiría [L]
2. ^a sg.	sabrás, saberás [L]		sabrías, sabirías [L]
3. ^a sg.	sabrá, saberá [L]		sabría, sabiría [L]
1. ^a pl.	sabremus, saberemus [L]		sabríamus, sabiríamus [L]
2. ^a pl.	sabreis, sabereis [L]		sabriis [LM], sabiriis [L] sabríais [MV]
3. ^a pl.	sabrán, saberán [L]		sabrían, sabirían [L]
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	sepa	supera	
2. ^a sg.	sepas	superas	
3. ^a sg.	sepa	supera	
1. ^a pl.	sepamus	supéramus	
2. ^a pl.	sepais	superis [LM] supérais [MV]	
3. ^a pl.	sepan	superan	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	sabi	2. ^a pl.	sabei

³⁷ Existi tamén a forma *sei* que se usha solu en a expresión: ¡*Qué sei!* o ¡*Ei qué sei!* en lagarteiru i mañegu.

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
SEL (cast. ser)		síu	sendu
INDICATIVU			
	preshenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	so [L] soi [MV]	foi [LM] fui [V]	era
2. ^a sg.	eris	fostis fotis [L]	eras
3. ^a sg.	é	foi	era
1. ^a pl.	somus	fomus [LM] fuimus [V]	éramus
2. ^a pl.	seis [L] sois [MV]	fostis fotis [L]	eris [LM] érais [V]
3. ^a pl.	son	foran	eran
	futuru		condicional
1. ^a sg.	seré		siría [LM] sería [V]
2. ^a sg.	serás		sirías [LM] serías [V]
3. ^a sg.	será		siría [LM] sería [V]
1. ^a pl.	seremus		siríamus [LM] seríamus [V]
2. ^a pl.	sereis		siriis [LM], siríais M] seríais [V]
3. ^a pl.	serán		sirían [LM] serían [V]
SUBJUNTIVU			
	preshenti		imperfectu
1. ^a sg.	sea		fora
2. ^a sg.	seas		foras
3. ^a sg.	sea		fora
1. ^a pl.	seamus		fóramus
2. ^a pl.	seais		foris [LM], fórais [V]
3. ^a pl.	sean		foran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	sé		2. ^a pl. sei [LM], seais [V]

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
SEL (cast. salir)		seyu [L] seidu [MV]	sendu
INDICATIVU			
	preshenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	sayu	seyi [LV] sei [M]	seya
2. ^a sg.	sais	seistis [LM], setis [L] sestis [MV]	seyas
3. ^a sg.	sai	seyu [LV] sei [M]	seya
1. ^a pl.	semus seimus [M]	semus [LM] seimus [M] simus [V]	séyamus
2. ^a pl.	seis [LM] seidis [V]	seistis [LM], setis [L] sestis [MV]	seyis [LM] séyais [MV]
3. ^a pl.	sayin [LV] sain [M]	seiran	seyan
	futuru		condicional
1. ^a sg.	sairé		sairía
2. ^a sg.	sairás		sairías
3. ^a sg.	sairá		sairía
1. ^a pl.	sairemus		sairíamus
2. ^a pl.	saireis		sairiis [LM] sairíais [MV]
3. ^a pl.	sairán		sairían
SUBJUNTIVU			
	preshenti		imperfectu
1. ^a sg.	saya		seira
2. ^a sg.	sayas		seiras
3. ^a sg.	saya		seira
1. ^a pl.	sayamus		séiramus
2. ^a pl.	sayais		seiris [LM] séirais [MV]
3. ^a pl.	sayan		seiran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	sai		2. ^a pl. sei [LM] seidi [V]

FORMAS NON PERSONAIS						
infinitivu		participiu		gerundiu		
TEL		tíu		tendu		
INDICATIVU						
	presenti		perfectu simpli		imperfectu	
1.ª sg.	teñu		tuvi		tiña	
2.ª sg.	tes		tuvestis tuvetis [L]		tiñas	
3.ª sg.	ten		tuvu		tiña	
1.ª pl.	temus		tuvemus [LM] tuvimus [V]		tíñamus	
2.ª pl.	tendis tindis [LV]		tuvestis tuvetis [L]		tiñis [LM] tíñais [MV]	
3.ª pl.	tenin		tuveran		tiñan	
	futuru			condicional		
1.ª sg.	tendré telné [L]			tindría [LM], tilnía [L] tendría [V]		
2.ª sg.	tendrás telnás [L]			tindrías [LM], tilnías [L] tendrías [V]		
3.ª sg.	tendrá telná [L]			tindría [LM], tilnía [L] tendría [V]		
1.ª pl.	tendremus telnemus [L]			tindríamus [LM], tilníamus [L] tendríamus [V]		
2.ª pl.	tendreis telneis [L]			tindriis [LM], tilniis [L] tindríais [M], tendríais [V]		
3.ª pl.	tendrán telnán [L]			tindrían [LM], tilnían [L] tendrían [V]		
SUBJUNTIVU						
	presenti			imperfectu		
1.ª sg.	teña			tuvera		
2.ª sg.	teñas			tuveras		
3.ª sg.	teña			tuveras		
1.ª pl.	teñamus			tuvéramus		
2.ª pl.	teñais			tuveris [LM] tuvérais [MV]		
3.ª pl.	teñan			tuveran		
IMPERATIVU						
2.ª sg.	ten			2.ª pl.	tendi tindi [V]	

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
TREL		treyu [L], treidu [MV]	trendu
INDICATIVU			
	preshenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	trayu	truixi [L], truixhi [M] truji [V]	treya
2. ^a sg.	trais	truixestis [L], truixetis [L] truixhestis [M], trujestis [V]	treyas
3. ^a sg.	trai	truixu [L] truixhu [M], traju [V]	treya
1. ^a pl.	tremus treimus [M]	truixemus [L] truixhemus [M], trujimus [V]	tréyamus
2. ^a pl.	treis	truixestis [L], truixetis [L] truixhestis [M], trujestis [V]	treyis [LM] tréyais [MV]
3. ^a pl.	trayin [LV] train [M]	truixeran [L] truixheran [M] trujeran [V]	treyan
	futuru		condicional
1. ^a sg.	trairé		trairía
2. ^a sg.	trairás		trairías
3. ^a sg.	trairá		trairía
1. ^a pl.	trairemus		trairíamos
2. ^a pl.	traireis		trairiis [LM], trairiais [MV]
3. ^a pl.	trairán		trairían
SUBJUNTIVU			
	preshenti		imperfectu
1. ^a sg.	traya		truixera [LM], truixhera [M] trujera [V]
2. ^a sg.	trayas		truixeras [L], truixheras [M] trujeras [V]
3. ^a sg.	traya		truixera [L], truixhera [M] trujera [V]
1. ^a pl.	trayamus		truixéramus [L], truixhéramus [M] trujéramus [V]
2. ^a pl.	trayais		truixeris [L], truixheris [M] truixhárais [M], trujérais [V]
3. ^a pl.	trayan		truixeran [L], truixheran [M] trujeran [V]
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	trai		2. ^a pl. trei

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
UIVIL OIVIL [V]		uivíu oivíu [MV]	uivindu
INDICATIVU			
	presidenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	oivu	uiví	uivía, oivía [V]
2. ^a sg.	oivís	uivistis uivitis [L]	uivías oivías [V]
3. ^a sg.	oivi	uivíu [LV] uiví [M]	uivía oivía [V]
1. ^a pl.	uivimus	uivimus	uivíamus oivíamus [V]
2. ^a pl.	uivís	uivistis uivitis [L]	uiviis [LM] uivíais [MV] oivíais [V]
3. ^a pl.	oivin	uiviran	uivían, oivían [V]
	futuuru		condicional
1. ^a sg.	uiviré		uiviría
2. ^a sg.	uivirás		uivirías
3. ^a sg.	uivirá		uiviría
1. ^a pl.	uiviremus		uiviríamus
2. ^a pl.	uivireis		uiviriis [LM] uiviríais [MV]
3. ^a pl.	uivirán		uivirían
SUBJUNTIVU			
	presidenti	imperfectu	
1. ^a sg.	oiva	uivira	
2. ^a sg.	oivas	uiviras	
3. ^a sg.	oiva	uivira	
1. ^a pl.	uivamus	uivíramus	
2. ^a pl.	uivais	uiviris [LM] uiviráis [MV]	
3. ^a pl.	oivan	uiviran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	oivi		2. ^a pl. uiví

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
VALEL		valíu	valendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	valgu	valí	valía
2. ^a sg.	valis	valestis valetis [L]	valías
3. ^a sg.	vali	valeu [LV] valei [M]	valía
1. ^a pl.	valemus	valemus [LM] valimus [V]	valíamus
2. ^a pl.	valeis	valestis valetis [L]	valiis [LM] valíais [MV]
3. ^a pl.	valin	valeran	valían
	futuru		condicional
1. ^a sg.	valdré, valeré [L]		valdría, valiría [L]
2. ^a sg.	valdrás, valerás [L]		valdrías, valirías [L]
3. ^a sg.	valdrá, valerá [L]		valdría, valiría [L]
1. ^a pl.	valdremus, valeremus [L]		valdríamus, valiríamus [L]
2. ^a pl.	valdreis, valereis [L]		valdriis [LM], valdríais [MV] valiriis [L]
3. ^a pl.	valdrán, valerán [L]		valdrían, valirían [L]
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	valga	valera	
2. ^a sg.	valgas	valeras	
3. ^a sg.	valga	valera	
1. ^a pl.	valgamus	valéramus	
2. ^a pl.	valgais	valeris [LM] valérais [MV]	
3. ^a pl.	valgan	valeran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	vali		2. ^a pl. valei

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
VEL		vistu	vendu
INDICATIVU			
	preshenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	veu	vi	vía
2. ^a sg.	ves	viestis [L], vietis [L] vistis [MV]	vías
3. ^a sg.	ve	víu [LV] vi [M]	vía
1. ^a pl.	vemus	viemus [L] vimus [MV]	víamus
2. ^a pl.	veis	viestis [L], vietis [L] vistis [MV]	viis [LM] víaís [MV]
3. ^a pl.	ven	vieran [L] viran [MV]	vían
	futuru		condicional
1. ^a sg.	veré		viría [LM] vería [V]
2. ^a sg.	verás		virías [LM] verías [V]
3. ^a sg.	verá		viría [LM] vería [V]
1. ^a pl.	veremus		viríamus [LM] veríamus [V]
2. ^a pl.	vereis		viríis [LM], viríais [M] veríais [V]
3. ^a pl.	verán		virían [LM] verían [V]
SUBJUNTIVU			
	preshenti	imperfectu	
1. ^a sg.	vea	viera [L], vira [MV]	
2. ^a sg.	veas	vieras [L], viras [M]	
3. ^a sg.	vea	viera [L], vira [MV]	
1. ^a pl.	viamus [L], veamus [MV]	viéramus [L], víramus [MV]	
2. ^a pl.	viaís [L], veaís [MV]	vieris [L], viris [M], víraís [MV]	
3. ^a pl.	vean	vieran [L], viran [MV]	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	ve	2. ^a pl.	vei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
VIL		vindu	vindu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	veñu	viñi	viña
2. ^a sg.	ves	viñestis viñetis [L]	viñas
3. ^a sg.	ven	viñu	viña
1. ^a pl.	vimus	viñemus [LM] viñimus [V]	víñamus
2. ^a pl.	vindis	viñestis viñetis [L]	viñis [LM] víñais [MV]
3. ^a pl.	venin	viñeran	viñan
	futuru		condicional
1. ^a sg.	velné [L] vendré [MV]		vilnía [L], vindría [M] vendría [V]
2. ^a sg.	velnás [L] vendrás [MV]		vilnías [L], vindrías [M] vendrías [V]
3. ^a sg.	velná [L] vendrá [MV]		vilnía [L], vindría [M] vendría [V]
1. ^a pl.	velnemus [L] vendremus [MV]		vilníamus [L], vindríamus [M] vendríamus [V]
2. ^a pl.	velneis [L] vendreis [MV]		vilniis [L], vindriis [M] vindriáis [M], vendriáis [V]
3. ^a pl.	velnán [L] vendrán [MV]		vilnían [L], vindrían [M] vendrían [V]
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	veña	viñera	
2. ^a sg.	veñas	viñeras	
3. ^a sg.	veña	viñera	
1. ^a pl.	veñamus	viñéramus	
2. ^a pl.	veñais	viñeris [LM] viñérais [MV]	
3. ^a pl.	veñan	viñeran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	ven		2. ^a pl. vindi

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
XHUGAL [M] <i>comp. ixhugal, xugal</i>		xhugau	xhugandu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	xhugu	xhuguí	xhugaba
2. ^a sg.	xhugas	xhugastis	xhugabas
3. ^a sg.	xhuga	xhugó	xhugaba
1. ^a pl.	xhugamus	xhugamus	xhugábamus
2. ^a pl.	xhugueis	xhugastis	xhugabis xhugábais
3. ^a pl.	xhugan	xhugorin	xhugaban
	futu <u>ru</u>		condicional
1. ^a sg.	xhugaré		xhugaría
2. ^a sg.	xhugarás		xhugarías
3. ^a sg.	xhugará		xhugaría
1. ^a pl.	xhugaremus		xhugaríamus
2. ^a pl.	xhugareis		xhugariis xhugaríais
3. ^a pl.	xhugarán		xhugarían
SUBJUNTIVU			
	presenti		imperfectu
1. ^a sg.	xhugui		xhugara
2. ^a sg.	xhuguis		xhugaras
3. ^a sg.	xhugui		xhugara
1. ^a pl.	xhuguemus		xhugáramus
2. ^a pl.	xhugueis		xhugaris xhugárais
3. ^a pl.	xhuguin		xhugaran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	xhuga		2. ^a pl. xhuguei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FORMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	gerundiu
XUGAL [V] <i>comp. ixhugal, xhugal</i>		xugau	xugandu
INDICATIVU			
	preshenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	xugu	xuguí	xugaba
2. ^a sg.	xugas	xugastis	xugabas
3. ^a sg.	xuga	xugó	xugaba
1. ^a pl.	xugamus	xuguimus	xugábamus
2. ^a pl.	xugais	xugastis	xugábais
3. ^a pl.	xugan	xugaran	xugaban
	futuru		condicional
1. ^a sg.	xugaré		xugaría
2. ^a sg.	xugarás		xugarías
3. ^a sg.	xugará		xugaría
1. ^a pl.	xugaremus		xugaríamos
2. ^a pl.	xugareis		xugaríais
3. ^a pl.	xugarán		xugarían
SUBJUNTIVU			
	preshenti	imperfectu	
1. ^a sg.	xugui	xugara	
2. ^a sg.	xuguis	xugaras	
3. ^a sg.	xugui	xugara	
1. ^a pl.	xuguemus	xugáramus	
2. ^a pl.	xugueis	xugárais	
3. ^a pl.	xuguin	xugaran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	xuga		2. ^a pl. xuguei

4.12 ADVERBIU

A función principal dos adverbios é complemental a o verbo por añadili algún rasgu circunstancial.

- *tampocu se aprindía mutu* (fala_man_005a).

O adverbio tamén poi sel o núcleo de un sintagma adverbial formau por varias palabras, adjitivos, outros adverbios, preposicións o sustantivos, que funcionan cumu complementu circunstancial de un verbo.

- *se retomó despois de dé anus* (fala_val_004).

Algunhos adverbios poiden sel polisémicos, é idil, as mesmas palabras poiden desempeñar varias funcións, i por tanto tel diferentes significados. Por exemplo, a palabra *tardi* poi sel sustantivo feminino o adverbio, dependendo do seu uso en a oración. O mesmo sucede con algunhas outras palabras, por exemplo, *máis* poi sel sustantivo masculino, adjetivo o adverbio.

- *ei viña pa casha as tres o as cuatro da tardi* (fala_man_018b)
- *i subías correndu descarza pa nun chegar tardi* (fala_val_002).

Os adverbios se dividen por a súa forma morfolóxica en dous grupos, os que están formados por unha sola palabra sin sufixos, por exemplo, *antis*, *cerca*, *mutu*, i os que se derivan de adjetivos femininos con o sufixo *-menti*, *locamenti*, *finalmenti*, etcétera. Tamén podemos clasificar os adverbios según o seu significado, os que fan referencia a o tempo, os locativos, os modais, os de cantidade, os negativos i os afirmativos.

4.12.1 Adverbios de tempo

Esta clase de adverbios complementa os verbos con a circunstancia temporal, se trata de adverbios cumu, *inda*, *tardi*, *tempranu*, *hoixhi* [LM], *hoixi* [V], *agora*, *agó* [LM], *amanán* [LM], *amiñán* [V], *sempris*, *despois*, *dispois*, *redén* [LM], *recén* [V], *redentimenti* [LM], *recentimenti* [V], etcétera.

- *Manuela a que nun sabis u que me ha pasau hoixhi* (fala_lag_013b).

4.12.2 Adverbius locativus

Os adverbius locativus ubican a acción do verbu en o espaciu físicu. A esti grupu pertencin por exemplo, *cerca*, *celca* [L], *abaixu* [LM], *abaju* [V], *londxi* [LM], *longi* [V], *arriba*, *encima*, *incima* [L], etcétera.

Un grupu especial o forman os adverbius demostrativus que se refieren a espacius máis o menos distantis, sin describilos de maneira máis concreta. De maneira paralela a os aditivos o pronomis demostrativus, ushan tres graus de proximiai; sin embargo, os límites entre o segundu i o tercel grau son imprecishus. De toas as maneiras, a sigüienti tabla agrupa os adverbius según a proximiai do referenti. A terceira columna expón as palabras que venin da lexicalización das preposicións *pur/por* i *pa* con os adverbius, isu significa que, por exemplo, a palabra *paqui* [L], *paquí* [MV] ten o significau de ubicación *está paquí* [MV] (por aquí), pero tamén se poi refiril a dirección *venin paquí* [MV] (pa aquí). As palabras resultantis (*paqui/paquí*, *pahi/pahí*, *pali/palí* i *pala/palá*) poin tel a acentuación llana o aguda. Pareci que o lagarteiru opta con máis frecuencia por a llana mentras que o mañegu i o valverdeiru por a aguda; sin embargo, as etiquetas de varieai en as tablas nun son absolutas; sinón, que solu marcan o ushu máis frecuente. En cambi, *parehi* [M], *porehi* [M] i *purehi* [LM] tenin sempris a acentuación aguda.

proximiai	adverbiu	dirección (pa) + ubicación (pur/por)	dirección o ubicación
esti lugal	aquí	paqui [L] / paquí [MV]	
	acá, ca [V]		pacá (dirección)
esi lugal	ahí / ahi	pahi / pahí [MV]	
	ehi [M] aehi [M]	parehi [M]	porehi [M] purehi [LM] (ubicación)
	alí	pali / palí [M]	
aquel lugal	alá, lá [V]	pala [L] / palá	

Figura 30. Os adverbius locativus

locativu	significau	exemplu
paqui [L] paquí [MV]	por aquí	<i>paquí hemus feito a vida</i> (fala_lag_004c)
	pa aquí	<i>mutísima ixhenti que venin paquí in u verán</i> (fala_lag_018a)
pahi pahí [MV]	por ahí	<i>estuvi pahi de vacacións</i> (fala_val_015)
	pa ahí	<i>a leval pahi u pan a u campu</i> (fala_val_018)
parehi [M]	por ehi	<i>teñu tó isu parehi guardau</i> (fala_man_009d)
	pa ehi	<i>unha ve foi parehi a unha en Valverdi</i> (fala_man_008b)
pali palí [M]	por alí	<i>estuvi palí labrandu unha temporá</i> (fala_man_008l)
	pa alí	<i>dixeramus vamus pali pa as piscinas naturais</i> (fala_lag_003a)
palá pala [L]	por alá	<i>había palá coixhas que coincidían outras que non</i> (fala_man_017)
	pa alá	<i>nus volvimus a dil palá otra ve</i> (fala_val_103)

Figura 31. Exemplus de ushu dos adverbios locativus lexicalizaus con as preposicións *por* i *pa*

A o lau das formas lexicalizás existin tamén combinaciós separás de un locativu con unha preposición, por exemplo, *pur aquí*, *por alí*, que poin tel o mismu significau que a forma lexicalizá, *por aquí* = *paqui*, pero tamén poin abordal maticis diferentes. Os locativus que nun incluyin a pusibiliai de expresal dirección i ubicación, *pacá* (solu dirección), *porehi* [M] (solu ubicación), *purehi* [LM] (solu ubicación), tenin a opción de ortografía separá, *pa acá*, *por ehi*, *pur ehi*. En esti texto se escribin cumu unha palabra pa que coincidan con os demais locativus.

Cabi destacal que *ca* [V] (aquí) i *lá* [V] (alí) solu se ushan en valverdeiru, mentras que *ehi* [M], *aehi* [M], *parehi* [M] i *porehi* [M], solu encontramos en mañegu.

- *sempris ha vivíu ca* (fala_val_305)
- *foi a Cáceris i estuvu lá oitu días* (fala_val_001a)
- *por esis buraquitus que están aehi diba quendu agua quenti* (fala_man_015b).

En general, o tema dos locativus i as súas formas lexicalizás é bastanti compleju, así que o que se expón arriba refleja o estau actual de cuñucimentu, que ven dos datus disponiblis en a *Basi de datus* (Valeš 2024), i toma en consideración as opiniós dos falantis.

4.12.3 Adverbios de modu

Esti grupu é bastanti numeroshu porque contén os adverbios cumu *ben*, *millol*, *igual*, *mal*, *piol*, pero tamén mutus dos que se derivan de adjitivos con o sufijo *-menti*, *raramenti*, *simplimenti*, *formalmenti*. A derivación parti do adjetivo femenino, i por tanto algunhas formas teñen unha sílaba menos en comparación con o castellano, *adecuámenti* (cast. adecuadamente), *aproximámenti* [LM], *aproximámenti* [V] (cast. aproximadamente), *afortunámenti* [L], *afortunámenti* [MV] (cast. afortunadamente).

- *solu temus barrocos desgraciámenti u afortunámenti u millol* (fala_lag_019a).

4.12.4 Adverbios de cantiai

A o grupu de adverbios que manifestan cantiai pertencen, por exemplo, *mutu*, *mui*, *poicu*, *bastanti*, *máis*, *menos*, *demaishau* [LM], etcétera. En este grupu encontramos poica variación entre as tres variedades.

- *o mei traballu é administrativu pos a vedis é demaishau aburríu* (fala_man_010).

▪ O final nun é moi difícil sirvilo de aihuanti. Solu me preguntas coixas que me parecían moi fáciles i naturais, con excepcións.

▫ Bueno, nun é difícil, pero dadi conta que é unha responsabilidad. Si ei escribo algo que nun é verdadeis tú tamén tendrás a culpa.

▪ Nun me asustis, ei nun quero tel a culpa.

▫ Sin responsabilidad nun poides sel, pero nun te preocupes, tós cometin erros i si hai algún pequeno fallo, os falantes nos perdonarán.

▪ Claro que sí. Son os nosos vidiños, os coñozos de toa a vía i son boa xente.

▫ Ei os coñozos tamén desde fai mutu, aunque nun poides idil de toa a vía, i confirmo que son fantásticos i moi agradecidos cando alguén fai algo pa súa lingua materna. En cambio, tamén son bastante sensibiles si alguén quel al teral a súa lingua i poñeli etiquetas que nun se corresponden con a realidade.

▪ Tes razón, a nosa lingua é a que falamos i nun queremos que alguén de nun sé donde nos diga que é o correcto i que non. Me alegro de que tú nun o fayas; sinón, nun puidría aihuanti. Nun me gustaría tel o mei nome baixo algún invento insensato.

▫ Ya verás que a nosa gramática nun será o cashu.

▪ Qué lindo que didis "a nosa".

4.12.5 Adverbius affirmativus i negativus

Esti grupu de adverbius nun é mui numeroshu; sin embargo, se trata de palabras frequentis, por exemplu, *sí, non, nun, no, tamén, tampocu, naturalmenti, efectivamente, seguramenti, siguramenti* [L], etcétera. Os adverbius affirmativus i negativus manifestan poica variación entre as tres varieais.

ADVERBIUS NEGATIVUS

Pa negación utilizamus en A Fala tres adverbius que se emplean según o contexto, *no, non* i *nun*.

O máis frecuentei é o adverbium *nun*, porque sirvi pa negal os verbus a os que antecedi, incluso si hai un pronomi entre a negación i o verbu, *nun falas, nun ha comprau, nun te queru*.

- *ei cumu nun sabía anal pus nun me mitía* (fala_lag_017b)
- *isu ya nun te dá pa pa ficel unha coixa grandi* (fala_val_006a)
- *isu nun u ha inventau Bimbo* (fala_val_018).

O adverbium *nun* sirvi tamén pa negación das formas non personais do verbu, aunque nun se han encontrau exemplus pa o participiu i o gerundiu.

- *de nun habel un tipu de asociación así* (fala_lag_001)
- *por nun falal castellanu* (fala_man_005a)
- *indecisión i nun podel ficel coixas que nus gustaría ficel* (fala_val_306h).

En lagarteiru se ha identificau variación dos adverbius *nun* i *non* cuando o adverbium está separau do verbu por máis palabras, *non/nun tós dagais du lugar son así* [L].

O adverbium negativu *non* se usha pa unha negación independienti, frecuentementi a o final de un enunciau, *¿ques o non?* [MV]. Tamén sirvi pa negal outras clasis de palabras, *non mutu, non cuarenta*, menus os verbus.

- *i poi pasal cualquel coixa non* (fala_lag_004c)
- *Non, filla, nun sé lel* (fala_lag_312)
- *porque me he dau conta de que non pero bueno* (fala_man_014a)
- *non mutu eh non mutu tú tes a cabeza máis dura* (fala_val_003a)
- *cuandu han vistu isu tamén han ditu non hasta aquí non* (fala_val_005b)
- *us mandus se iban non nun se quedaban alí en u destacamentu mei* (fala_val_012b).

O tercel adverbium negativu, *no*, se usha da mesma maneira que o anterior, i se puiría consideral a súa forma acortá. É bastanti frecuentei cuando se repiti a

4 Morfosintaxis

negación, *no no no*, o cuando a negación apareci a principiu de un enunciau, *no, nun queru*.

- *pero no no no nun quishi porque unha coixha é un hobby i oitra coixha é intental gañalti a vida cun istu* (fala_lag_005a)
- *nun teñu favoritus no* (fala_val_003b)
- *no María nunca ha síu mui deportista* (fala_val_004)
- *así que no nun u tenin mui claru* (fala_val_007b).

O adverbium negativu *tampocu* en a posición preverbal sirvi cumu negación do verbu, en cambi, si se encontra dispois do verbu, o verbu necesita a súa negación anteposta. En lagarteiru i en mañegu é relativamenti frecuente a dobli negación antis do verbu, *tampocu nun sé*, tal cumu apareci en os exemplis catru i cinco.

- *pero vamos tampocu foi culpa súa* (fala_man_007b)
- *pero nun cumulgu tampocu cun isu* (fala_lag_003a)
- *a genti nun su podía permitir tampocu* (fala_val_010d)
- *Javi tampocu nun nicisita aixhúa* (fala_lag_020b)
- *ei tampocu nun me acordu exactamenti* (fala_man_011a).

A negación con os indefiníus *ná, naidi, niñún, niñunha*, funciona de maneira paricia a o adverbium *tampocu*, é idil, cuando o indefiníu negativu apareci antepostu, o verbu ya nun necesita o adverbium negativu, pero cuando vai pospostu o verbu exige negación. A diferenza do adverbium *tampocu*, con estis indefiníus nun se han registra cashus de dobli negación antis do verbu.

- *ei tamén copiaba in us exáminis nun hai naidi que nun copiara* (fala_lag_003a)
- *a mi naidi me pegaba traviesa como ei sola* (fala_lag_005a)
- *a guardia civil nun dicía ná* (fala_val_015)
- *ei nun tiña niñunha colonia* (fala_val_003b)
- *I niñunha pesoa mayol comprenderá jamais que teña tanta emportancia* (fala_val_502)
- *tampocu temus niñunha máquina así fora de sérii* (fala_man_007a).

En cuanto a negación de sustantivus i adjitivus, por exemplu, *non falanti*, nun encontramos mutus datus de apoyu. Sin embargo, seguindo a lóxica da descripción anterior, os adjitivus que coincidin con o participiu do verbu dibirían negalsi con o adverbium *nun*, *nun escritu*, *nun publicau*, *nun adaptau*. En cambi, as demais palabras dibirían ushal o adverbium *non*, *non falanti*, *non personal*, etcétera.

4.12.6 Locucións adverbiais

As locucións adverbiais son conjuntos de dúas o máis palabras que equivalen a un adverbio, é idil, funcionan sintácticamente i semánticamente cumo un solu adverbio. É frecuente que un dos componentis sea unha preposición, por o cual as locucións adverbiais suelin tel a estrutura de un sintagma preposicional, por exemplu, *de repenti*, *de acordu*. Mutas vedis poemus substituíl a locución por un solu adverbio acabau en *-menti*, *cun/con aligría* [LM] = *alegrimenti*, *in/en secretu* = *secretamenti*. De toas as maneiras, as formas das locucións adverbiais nun se limitan a combinación de unha preposición i un sustantivo, son mutu máis diversas.

- *si nun vas un poicu alegri de velocidai pus nun tu pasas ben* (fala_lag_005a)
- *ei era un críu seya da iscuela a tó metel* (fala_lag_018c)
- *istu u pican as galiñas i su comin de un transi* (fala_lag_310)
- *Así nun fai u viaixhi in bardi u homi* (fala_lag_310)
- *sí a Guardia Civil en tempus (= antiguamenti) eran us Crabineirus* (fala_val_001a)
- *nus lu pasábamus de cini* (fala_val_305).

Un grupu espécifico das locucións adverbiais o representan os sintagmas sustantivos formaus por o artículo indeterminau, un sustantivo i a preposición *de*, que sirvin pa expresal cantiais indefinías, normalmente grandis. Por exemplu, *unha camá de*, *unha porrá de*, *unha chaparrá de*, *unha panzá de*, *unha parra-meira de*, *unha tupitaina de*, *unha zamarrá de*, *unha barbaridai de* [LV], *unha barbariai de* [M], *unha cumidión de* [LM], *unha catalvá de* [LM]. En cambi, *un chis de* i *unha pinga de* se refieren a unha cantiai pequena.

- *Ya nun me acordu, fomus unha camá de elis, tós dagais de 18 anos* (fala_lag_306h)
- *Fai ya unha porrá de anus, en unha tabelna du lugal* (fala_lag_312)
- *i nus meteu alí unha panzá de traballar* (fala_val_014)
- *i ispois de pinchalmus, unha pinga de leiti i andandu* (fala_lag_306h).

4.13 PREPOSICIÓN

As preposiciós pertencen, xuntu con as conjunciós, a os enlacs. De por sí nun tenin carga semántica, son invariablis, pero sirvin pa marcal as relacións entre palabras i sintagmas. Se trata de un grupu limitau, porque solu encontramos unhas 19 preposiciós en A Fala, sin contal con a variación. Sin embargo, son palabras mui frecuentes, as preposiciós *a*, *de* i *en/in* aparecin entre as dé palabras máis frecuentes en a *Basi de datus* (Valeš 2024).

As preposiciós con as súas variantes:

a, *anti*, *ante*, *baixu* [LM], *baju* [V], *con* [MV], *cun* [LV], *contra*, *de*, *desde*, *dende*, *duranti*, *en* [MV], *in* [LV], *entre* [MV], *intre* [L], *hacia*, *hasta*, *medianti*, *pa*, *por*, *pur*, *pul* [L], *según* [MV], *sigún* [L], *sin*, *sobre*, *tras*.

As marcas de varieais se refieren normalmente a o ushu máis común, por exemplo, *entre* tamén a vedis apareci en lagarteiru, pero o ushu de *intre* é mutu máis frecuente en esta varieai.

As relacións que expresan as preposiciós se correspondin normalmente con o castellanu i con outras linguas románicas emparentás. Sin embargo, registramos tamén ushus parcialmente diferentes, por exemplo, *¿A dóndi dis? In ca Laura* [L]. Dondi a preposición *in* marca a dirección. Incluso encontarmos o ushu da preposición *a* en *dil a pur/por* igual que en certas varieais do castellanu.

- *ei diba in ca miña sogra* (fala_lag_306c)
- *miña mama me mandaba in ca cha Sautulnina que tiñan vacas* (fala_lag_005a)
- *nun sé coixhas máis duras dil a por leña* (fala_man_002).

▪ Miro, tú escribis a versión original en lagarteiru. ¿Nun tes meu de que as outras versións quein algu lagartirizás?

▫ Sí, teñu un poicu de meu, pero tamén teñu bos colaboraoris en Sa Martín i en Valverdi i confío en que elis corrijan os meis lagartirismos.

▪ Me alegru de que colaboris con muta xhenti, así se fai o traballu ben.

▫ O obxectivo é que o libru le sirva a os falantis i tamén a os que querin estudial i aprendel a lingua.

▪ Mairee, cuanta ilusión teñu de velo ya sacau.

▫ Tú me falas de lagartirismos, i ¿qué é esti «mairée»?

▪ Ya, agó me doi conta. A o final é algu divirtíu esti traballu lingüístico.

Algunhas preposicións, particularmenti as frequentis, cuando se encontran a o lau do artículo determinau chegan a aixhustal a súa pronunciación por meyu das queidas vocálicas. As contraccións resultantis nun son "obligatorias", é idil, que os falantis as ushan o non según a situación concreta. Os exemplus exponin tantu os cashus de contracción cumu as situacións dondi os falantis dicidiran pronunciar a preposición i o artículo por separau.

- *el fai tó ei nunca vo u campu cun u mei traballu me sobra* (fala_lag_020b)
- *i me encanta dil o cole i estal con os pequenus* (fala_man_004)
- *tú ibas a u muñu tiñas que dil a u muñu* (fala_val_018)
- *despois en a cintura as quedamus a medía de a cadera* (fala_val_010b)
- *os picaoris dos cabalus o ushan* (fala_man_008d)
- *varial i apañal nu mes de eneru* (fala_val_006c)
- *aquí in u lugal cuando tú pidis aixhúa pa certas coixhas* (fala_lag_001)
- *impicí a traballal nas cestas* (fala_man_013b).

Tamén o artículo indeterminau poi alteral a pronunciación en contacto con a preposición, particularmenti con a preposición *de* que resulta en a queida da vocal *e*, por exemplu, *de + un = dun*, *de + unha = dunha*. Menus frecuentementi chega a contraelsi a preposición *in* [L], *en* [MV], que resulta en a queida da vocal inicial, *in + un = nun* [L], *en + unha = nunha* [MV], etcétera.

O refleju, total o parcial, de estas contraccións en a ortografía é un tema que dependi do acordo dos ushuarius, por tantu se explica con máis detallli en o capítulu da Ortografía.

4.13.1 Locucións prepositivas

A locución prepositiva é un grupu de palabras, normalmenti unha combinación de un sustantivu o adjitivu con unha o dúas preposicións, que xhuntos funcionan cumu unha preposición, por exemplu, *de acordu cun/con*, *antis de*, *dispois/despois de*, *detrás de*, *debaixu de* [LM], *debaju de* [V], *incima de* [L], *encima de* [MV], *dedientri de* [LV], *deyantri de* [M], *dibíu a* [L], *debíu a* [MV], *ixhuntu a* [L], *xhuntu a* [M], *juntu a* [V], *cun/con vistas a*, *pur/por culpa de*, etcétera.

- *i logu vemos us problemas despois de tós estis anus* (fala_val_008)
- *pasandu por debaixu da alambrá* (fala_man_007b)
- *u camión iba dedientri de nos* (fala_val_001b)
- *Me gusta que estés de acordu cun u mei zorru* (fala_val_502)
- *tuvi que vil tamén por causa de isu* (fala_val_104)
- *ixhuntu as ruinas de un vellu muiñu* (fala_lag_501)

4 Morfosintaxis

- *elis evidentementi debíu a que súa madri é andaluza pues falan en castellanu* (fala_val_105a)
- *u otu día mismu por culpa de túa tía* (fala_val_003b).

4.14 CONJUNCIÓN

As conjunciós son enlasis que definin relacións sintácticas entre sintagmas i oracións. Se trata de palabras invariablis que son normalmenti átonas.

Desde o puntu de vista funcional poemus distinguil dois tipus de conjunciós. Primeiru, as que se chaman «coordinantis» i enlazan dois sintagmas o oracións que cumplin a mesma función, é idil, que son do mismu nivel. Segundu, as «subordinantis» que unin os sintagmas o oracións marcandu relacións de dependencia entre elis.

Desde o puntu de vista formal hai conjunciós simplis (*i, pero, que*), compostas (*tantu ... cumu*) i as locucións conjuntivas (*sempris que*).

4.14.1 Conjunciós coordinantis

Dependendu da relación entre os elementus que se enlazan recoñecemos as conjunciós coordinantis copulativas, disyuntivas i adversativas. As «copulativas», que tamén puirían chamalsi aditivas, suman os elementus enlazaus. As «disyuntivas», a vedis chamás alternativas, alternan os elementus entre sí. As «adversativas» establecin a relación de oposición entre un elementu i otu.

copulativas	i, ni, nin [LM], máis, tantu ... comu/cumu
disyuntivas	u [L], o [MV], u ... u [L], o ... o [MV]
adversativas	pero, aunque, sinón, mais

Figura 32. As conjunciós coordinantis

En cuantu a conjunción adversativa *mais*, *me gusta mais nun o compru* [M], hai que admitil que o sei ushu é excepcional, normalmenti literariu, igual que en o asturianu o en o castellanu. En cambi, en portugués i galegu, se usha de maneira regulal.

- *ya nun fadin churizus nin fadin ná* (fala_lag_018d)
- *nun feya máis que ferral a o ganau tantu as caballirías comu os burrus* (fala_man_012a)
- *seis lindas, mais estais vanas, le diju inda* (fala_val_502).

A conjunción copulativa *i* generalmenti nun cambia de forma antis das palabras que empezan con o suníu vocálicu /i/, escrito *i-* o *hi-*, nun ten a varianti eufónica *e*, tal cumu ocurri en o castellanu normativu. Sin embargo, en valverdeiru se han registrau algunhos cashus da varianti eufónica *e*, quizás motivaus por o contactu con o castellanu.

- *había que estal mui agachau i isu era mui duru* (fala_man_002)
- *si chegabas a unha fonti a comel i estaba marrana pos le dabas con a culnita i bibías* (fala_man_008d)
- *entre noshotrus falamus castellanu i inda hoixhi seguimus fendu isu* (fala_man_010)
- *lengua e historia camiñan bastanti emparellaus* (fala_man_303)
- *a genti le gusta falar i inclusu a us que venin de fora* (fala_val_013b)
- *decidimus prenderli fogu a cordiña que sobreseya du tubu, e ital a correl detrás de unha paré por si acasu* (fala_val_306n).

A conjunción disyuntiva *u* [L], o [MV] tampocu ten variantis eufónicas, cumu en castellanu, así que nun cambia de forma antis de a mesma vocal.

- *había seti o oitu* (fala_man_008g)
- *porque os republicanus o os rojus comu se idía en aquelis anus* (fala_man_309).

4.14.2 Conjunciós subordinantis

As conjunciós subordinantis establecin as relacións sintácticas de dependencia entre as oracións. Pa esti fin sirvin con bastanti frecuencia non solu as conjunciós simplis; sinón, tamén as locucións conjuntivas.

Locución conjuntiva

A locución conjuntiva é un grupu de palabras que funciona cumu unha conjunción, por exemplu, *de maneira que*.

completivas	que, si
temporais	cuandu, mentras, hasta que, desde que
condicionais	si, sempre que
caushais	porque [MV], porque [L], porque [L]
concesivas	aunque
consecutivas	que, de maneira que
 finais	pa que
comparativas	comu si, cumu si [LM]
exceptivas	salvu
modais	comu, cumu [LM]
locativas	dondi, dondi, ondi, undi

Figura 33. Conxuncións e locucións conxuntivas subordinantis

En a tabla se exponen algunhas das conxuncións e locucións conxuntivas subordinantis representativas, nun se trata de unha lista completa. Da mesma maneira a continuación só se ofrece un exemplo de cada categoría.

- *pasaríamos a ficerli a cuartapisa que é unha tela que se le pon por dentru pa reforzar as puntás* (fala_val_010b)
- *mentras le sigas falando a os fillus a os netus se seguirá mantendu* (fala_man_004)
- *nun creu que existan ya lagaretas si existi algunha o millol sin ushu* (fala_man_002)
- *mei pairi pus le tiña buscou pali pulque mei pairi aparti de sel electricista tamén era carniceru* (fala_lag_019a)
- *tamén ten un pequenu atractivu aunque esté ya mui derruíu* (fala_val_005a)
- *Toas beberan unha i outra ve, mentras falaban, de maneira que en poicu ratu dixeron a botella cun u cu tapau* (fala_lag_312)
- *sinceramenti nun me gusta lel pa que vo a idel o contrariu* (fala_man_005a)
- *le pagaban cumu si fora u ixhorna de noite* (fala_lag_004c)
- *eran du pe dereitu i a naidi le interesaran, salvu a u nosu clienti quen ofreceu mui poicu diñeiru por elas* (fala_val_302d)
- *ei nun dormí comu Dios manda* (fala_val_003b)
- *aquí había varias minas arredor da fronteira ondi chegaba u mineral de Portugal* (fala_val_001a).

As diferencias entre as tres varíeis se limitan a variación vocálica e a variación *l/r*, de maneira que, por exemplo, a forma *pulque* [L] é caíshi exclusivamente lagarteira.

4.14.3 Conectoris discursivus

Os conectoris discursivus sirvin pa ordenal un enunciau o un textu, é idil, pa dali unha estrutura lóxica i facilitali a comprensión a o interlucutol o a o lectol. Entre os conectoris aparecin varias clasis de palabras, por exemplu, conjunciós i adverbios, pero os máis frequentis son as locuciós adverbiais. A peshal de isu se han incluíu os conectoris en esti subcapítulo relacionau con as conjunciós. Isu se debi a súa natureza de unil os sintagmas i oraciós i, en general, por tel a función sintáctica de ordenal un textu de maneira paricía as conjunciós. Según a función o relación semántica poemus clasifical os conectoris en varias categorías; sin embargo, nun hai acordu general sobre esta clasificación, por o cual o seguinte resumin manifesta unha das pusibiliais. Da mesma maneira, os exemplus de conectoris representan unha muestra, nun é unha lista completa.

función	exemplu
ordenal os argumentus	primeiru, pa empezal [MV], finalmenti
añadil novus elementus	ademais, tamén, inclusu, incima/encima
oposición i contradicción	pero, sin embargo, in/en cambi
expoñel consecuencias	pur/por isu, de maneira que
expresal concesión	de tós maneiras [L] de toas as maneiras [MV]
aclarar o explical	é idel/idil [LM], é dicel [V], millol ditu
intrududil un argumentu	en cuantu a [MV], cun/con respectu a
apoyal o chamal a atención	tendu en conta [MV]
presental conclusiós	en fin [MV], en general [MV], en resumin [M]
dal exemplus	pur/por exemplu

Figura 34. Conectoris discursivus

- *de unha piel máis morena que nos en cambi a genti de Valverdi é máis estilizada é máis alta* (fala_val_004)
- *ei de tós maneiras istó tendu inda dentru du mei bastanti sorti* (fala_lag_002a)
- *vamos que é idil que te dó un albañil que fagu de tó* (fala_lag_002a).

4.15 INTERJECCIÓN

As interjeccións son palabras invariablis que sirvin pa expresal as emocións, chamal a atención, saludal, o pa verbalizal otros enunciaus exclamativus. Según o significau semánticu poemus agrupal as interjeccións en apelativas i expresivas. En A Fala encontramos tantu interjeccións compartías con outras linguas románicas, por exemplu, *ai*, *uf*, *hola*, cumu algunhas propias, *lo* [L], *ñeli* [L], *oure* [L].

4.15.1 Interjeccións apelativas

Son as palabras que supomin influil en o receptol, manifestan fórmulas de cortésia, intentan dal ánimo o imitan algún suíu, por exemplu, *adiós* [LV], *ayós* [M], *ala*, *amén*, *ámula*, *chitón*, *chucho*, *cuau* [LM], *cudau* [V], *hola*, *home*, *oixi* [M], *uixi* [LV], *ojalá*, *pumba*, *sape*.

- *vamus lá de viaji porque el nun tiña carné ah pues ámula de viaji* (fala_val_001b)
- *¡Sape! Paisaru de mal agüeru* (fala_lag_310).

4.15.2 Interjeccións expresivas

Estas interjeccións exponin emocións positivas o negativas, sirvin pa chamal a atención, manifestal sorpresha, admiración, rechazu, o pa enfatizal, por exemplo, *ah*, *ai*, *bah*, *eh*, *jodel* [LV], *joel* [LM], *lo*, *madri* [V], *maire* [LM],

▪ Miro, esti *sin embargo* é unha locución adverbial, un conectol discursivu o unha locución conjuntiva? Pa mi funciona igual que *pero*, así que siría unha conjunción.

▫ Bueno, é un poicu máis complícau. De feito, é unha locución adverbial, que funciona cumu un conectol discursivu i algunhos lingüistas o clasifican cumu unha locución conjuntiva, xhustu porque poi funcional igual que *pero*.

▪ ¡A lingüística é un caos! Ei creu que os lingüistas primeiru dibirían aclaral entre elis as coixhas fundamentais.

▫ Tes toa a radón do mundu, pero noshotrus nun estamos aquí pa salvar a lingüística, noshotrus queremos describil a nosa lingua, i creu que pa isu nun importa mutu de qué maneira catalogamus a *sin embargo*.

▪ Tú sempris tes as túas respostas, a vedis me pareci que nun o tomas mui en seriu.

▫ Nun te preocupis, o tomu bastanti en seriu, pero hai coixhas sin unha resposta clara, i isu hai que respetalo.

▪ Vali, o respetaré, pero ves que nun me gusta mutu.

▫ Ok, ya verás comu te vai a gustal o resultau.

ñaqui [L], ñeli [L], ñali [L], ñalu [L], oire [L], ósperas [M], osperina [L], ostras, oure [L], velahí [LV], velaquí, velehi.

- Ñaqui, tu ha ditu a ti (fala_lag_310)
- oire por dios ya te digu que aquela viña le quedamus que era de cha Genoveva (fala_lag_017b)
- I velaquí que unha mañán, exactamenti a hora da seida do sol, se mostró (fala_man_502).

A interjección *lo* mereci unha atención especial. Dependendu do sei ushu ricibi o acentu prosódicu o non, así que se poi tratat de unha palabra tónica o átona. Normalmenti se utiliza pa enfatizal o chamal a atención. Tamén poi expresal unha pregunta general, por exemplu, ¿*lo teis pairis*?, poi significat unha simpli pregunta por o sei estau, (¿qué tal/cómu/dóndi están teis pairis?), pero en otru contextu poi sugirir unha alternativa (teis pairis son quizás unha alternativa pa consideal). De toas as maneiras, o ushu máis frecuenti é o de un enfatizadol. En a *Basi de datus* (Valeš 2024) apareci con muta frecuencia en lagarteiru, en cambi, os ushus en mañegu i valverdeiru son máis ben excepcionais.

- lo qué futuru ten Miro (fala_lag_002a)
- epois lo me treyas froris i tó sí (fala_lag_005a)
- lo us deberis ya us fidetis (fala_lag_005a)
- apruvitaban a comprar tó que mus feya farta lo nunca había niñún munecu ei me acordu poicus bunecus (fala_lag_005b)
- quishi arregrala pus lo le curtí cun u cutelu pa cambial a cámara lo le curtí a cubierta (fala_lag_005b)
- i le dixu maire lo cómu has feito isu Quintín (fala_lag_013b)
- miña mairi agarró unha iscoba lo ma partíu in as custelas (fala_lag_102)
- ei lo me asustu toa ei tamén lo chillu sí (fala_lag_201a)
- i despois lo comu feya tamén hielu (fala_man_009a)
- u primel día lo me diju si le podía ficer un favor (fala_val_014).

Locución interjectiva

As locucióis interjectivas son combinacións de varias palabras con a función de unha interjección.

- a vel falami de cuandu vivías en u campu (fala_val_002).
-

4.16 FUNCÍOS SINTÁCTICAS

A sintaxis, cumu se ha ditu anteriolmenti, describi a combinación de palabras en sintagmas i oraciós, con o cual se definin tamén as funciós que desempeñan os sintagmas en a estrutura oracional. En A Fala poemus identificál as mesmas funciós sintácticas que en as demais linguas románicas, por isu nun se van a describil en detallí. A finaliai do brevi resumin que se ofreci é máis ben terminolóxica, pa sugiril o metalenguaji sintácticu, ademais, se expondrán exemplus de a *Basi de datus* (Valeš 2024), que servirán pa tel máis muestras textuais da lingua.

Según a tipología sintáctica clasificamus A Fala cumu unha lingua SVO (sujetu - verbu - objetu), igual que as demais linguas románicas. Isu significa que a lingua prefieri o ordin de as palabras que ten o sujetu en o primel lugal, sigui o verbu i dispois se añaadin os complementus. Esti patrón nun é a única pusibilíai, pero é o máis frecuente.

SUJETU

O sujetu é unha función sintáctica que correspondi a un actanti, normalmenti o agentí, exígú por o verbu. Se trata de un argumentu con o que o verbu concorda en persoa i número, *tú* (2.ª sg.) *falas* (2.ª sg.).

O sujetu poi sel «explícitu», cumu en o primel exemplu, «implícitu» o «elípticu», é idil, o poemus recuperál a basi do contextu i da forma verbal, cumu en o segundu exemplu.

En as «oraciós impersonais» o sujetu é «ceru», nun se poi recuperál, está semánticamenti vadíu, solu ten os rasgus formais de persoa i número. Se trata de oraciós tipu, *Choví. Nun fai fríu*, cumu en o tercel exemplu.

A función do sujetu ejerci o sintagma nominal o unha oración subordiná sustantiva.

- *mei pairi traballaba en o campu* (fala_man_011a)
- *porque tiñamus na plaza un comerciú i (Nisiu) traballaba nu comerciú* (fala_lag_101)
- *dispois si (Ø) chovía nun íbamos* (fala_val_102).

Argumentu

Elementu oracional exígú por o verbu. Por exemplu, o verbu *vel* normalmenti exige dois argumentus.

alguín ve algu.

PREDICAU

O predicau é unha función sintáctica que aporta información sobre as accións ou estados que se atribúen a o suxeito. Xunto con o suxeito é un dos dous membros constitutivos de unha oración.

A función do predicau a exercer normalmente un sintagma verbal; sin embargo, en o caso de elipsis, con o verbo omitido, pode exercer esta función tamén outros sintagmas.

O predicau pode ser «verbal», como en os primeiros dous exemplos, o «nominal», formado por un «verbo copulativo» e un sintagma nominal ou adxectivo, que define as propiedades do suxeito, como en o terceiro exemplo.

- *tú falas de un negociu con unha persoa de aquí* (fala_val_004)
- *pero se apañaba en época de mutu fría* (fala_man_011b)
- *u cursu era subvencionado por a Junta de Extremadura* (fala_lag_003a).

COMPLEMENTU DIRECTU

O complementu directu é unha función sintáctica que indica que o quen recibe directamente a acción do verbo. O complementu directu sule ser un sintagma nominal ou preposicional, pero tamén se pode pronominalizar, como en o exemplo tres. Cando o complementu directu é un sintagma preposicional introducido por a preposición *a*, é necesario duplicalo con o pronome personal átono, *nun me coñoci a mi*. A duplicación está explicada en o capítulo 4.5.5.

- *bíbían a leír das cabras* (fala_lag_007)
- *nun regaló media fanega de terra* (fala_val_306j)
- *hai genti que a come nun comu postrón sinón comu comía* (fala_val_003b).

Os verbos que teñen a posibilidade de admitir o complementu directu, e así transmitir a acción do verbo a algu ou alquén, se chaman «transitivos», por exemplo, *compral*, *comel*, *prometel*, *vel*. Os que nun teñen esa posibilidade se chaman «intransitivos», por exemplo, *durmil*, *morrel*, *viaixal* [LM]. Hai verbos que

Verbo copulativo

Verbo con pouca carga semántica. O significado léxico aporta o «atributo». Hai tres verbos copulativos, *sel*, *estal*, *istal* [L], e *parecel*.

Verbo transitivo

Un verbo transitivo admite argumento en forma de complementu directu, por exemplo, *comel* (algu), *regalal* (algu), *pagal* (algu), etcétera.

4 Morfosintaxis

permitin as dúas pusibiliais, *Carlos comei unha migrá* [M], pero tamén, *Carlos comei tempranu* [M].

COMPLEMENTU INDIRECTU

O complementu indirectu é unha función sintáctica desempeña por un sintagma preposicional intruduído por a preposición *a*, o por un pronomi personal átonu. Normalmenti manifesta o destinatariu o o beneficiariu da acción do verbu. En certus contextus se duplica o complementu indirectu con o pronomi personal átonu, tal cumu está descrito en o capítulo 4.5.3, i expostu en os ejemplus.

- *non a mi me dá mutu meu* (fala_lag_101)
- *esa foi a que me dó a mi perras pa fel os dois camiños* (fala_man_018e)
- *Te he regalau un cordeiru ben pequenu* (fala_man_502)
- *U clienti quedó tan contentu que le regaló a mei qüelu unha boa propina* (fala_val_302d).

COMPLEMENTU DE RÉGIMIN

O complementu de régimin é un sintagma preposicional exigíu por o verbu. Sin esti complementu, explícitu o implícitu, a estrutura resulta agramatical o cambia de sintíu. A preposición está seleccioná por o verbu, porque hai verbus que necesitan certa preposición pa tel o sei sintíu, por ejemplu, *pensal en* [MV], *dependel de*, *insistil en* [MV], *confial en* [MV], *arripintilsi de* [LM], *arrepentilsi de* [V], etcétera. A cambiu dos complementus directus i indirectus, o complementu de régimin nun se poi sustituil por un pronomi personal átonu.

- *in tó noiti nin naidi se priucupó pul nos* (fala_lag_010)
- *porque me acordaba de miña aqüela* (fala_man_009a).

COMPLEMENTU CIRCUNSTANCIAL

O complementu circunstancial nun é un argumentu, é idil, se trata de un elementu que nun está exigíu por o verbu. O sei empleu é opcional, i por tantu o chamamus «adjuntu». O complementu circunstancial proporciona información adicional sobre as circunstancias en as que ocurri a acción do verbu, así que nos di cómu, cuándu, dóndi, etcétera, se realiza a acción. Por esta radón distinguimus os complementus circunstanciais de lugál, tempu, modu, causha, finaliai, cantiai, istrumentu, compañía i materia.

- *trasporta por as callis u material cun unha ratona* (fala_lag_002) - lugal, instrumentu
- *o curral dondi me vistis ayel tardi* (fala_man_018a) - tempu
- *andan constantimenti de pastu* (fala_lag_003a) - modu, lugal
- *xugabas mutu con túas ermanas o con outras zagalitas* (fala_val_003a) - cantia, compañía, compañía.

ATRIBUTU

O atributu é un complementu obligatoriu dos verbus copulativus *ser, estar, estar* [L], *parecel*, con os cuais forma o predicau nominal. A súa función é atribuír as características a o suxetu, porque os verbus copulativus nun teñen carga semántica, solu manifestan as categorías sintácticas de persoa, número, tempu i modu.

- *a seguinte ya foi de Sivirinu foi a de Chu Güelas de Perru* (fala_lag_004d)
- *istá pruhibíu vendelu porque nun istá pasau pur sanidai* (fala_lag_009)
- *agora que os dagalitus están máis con os móbilis claro* (fala_man_011a)
- *así que agora u cimiteriu pareci un galiñeiru de casas baratas* (fala_val_305).

4.17 COSTRUCCIÓS SINTÁCTICAS

As construcións sintácticas en A Fala nun se diferencian de outras linguas emparentadas, os falantes as coñecen por meyu da escolarización, así que se resumirán de maneira moi breví.

4.17.1 Oración

Unha «oración simpli» é unha estrutura sintáctica que contén un verbo finitu, verbo conjugau, i así pon en relación un suxetu con un predicau. O suxetu ten típicamente a forma de un sintagma nominal i o predicau de un sintagma verbal.

- *Míquel Ángel ha participau tolus anos poicu u mutu* (fala_lag_201a)
- *ei cudiño mutu* (fala_man_001a).

Unha «oración composta» é unha estrutura sintáctica que está formada por dúas o máis oracións simplis unidas entre si. A relación entre as oracións pode ser de coordinación, subordinación ou xuxtaposición.

4 Morfosintaxis

- *Ei sempris u veu i me paru un ratu a falar con el, me conta historias de cuandu era jovin.* (fala_val_306g) - coordinación i yuxtaposición
- *Ei voi a contar unha historia que é un poicu da miña vía.* (fala_man_309) - subordinación.

4.17.2 Oraciós coordinás

As oraciós coordinás manteñen entre si a relación de igualdade jerárquica. Se enlazan por as conxuncións coordinantes (capítulo 4.14.1). En función da relación entre elas recoñecemos as oraciós coordinás copulativas, disyuntivas i adversativas. Algunhas tradicións lingüísticas consideran que as oraciós copulativas, disyuntivas o adversativas son só as partes intruduídas por a conxunción respectiva; sin embargo, outras etiquetan así ambas partes xuntas.

- *Impezó as dé i meya i acabou antis das dodí.* (fala_lag_304c) - oración coordinada copulativa
- *Nus pagas a renta agora o con esta porra te pegamus.* (fala_val_302c) - oración coordinada disyuntiva
- *Nun temu a os tigris, pero sintu horrol as corrientes de airi.* (fala_man_502) - oración coordinada adversativa.

4.17.3 Oraciós subordinás

As oraciós subordinás nun son independentes, dependen sintácticamente de outra oración. Esta se chama «oración principal», pero unha oración subordinada poidende tamén de outra subordinada, así chegamos a subordinación en varios niveis jerárquicos. As oraciós subordinás se enlazan por meyu das conxuncións o locucións conxuntivas subordinantes (capítulo 4.14.2). Segun a súa natureza sintáctica as clasificamos en oraciós sustantivas, oraciós adjetivas, tamén chamadas de relativas, i as adverbiais. A continuación se ofrecen exemplos, sin o propósito de abarcar todo o conxunto do tema.

- *Miña güela María me ha conta que me tataragüelu Binitu volveu da guerra pai pur mil noventos dois.* (fala_lag_302a) - oración subordinada sustantiva en función de complemento directo
- *Otru día le pasó un caso parecía con unhas cuchinas que el tiña no corral du me tataragüelu.* (fala_val_302a) - oración subordinada adjetiva
- *Cuandu chegou a o planeta saluó respetuosamente a o faroleiru.* (fala_man_502) - oración subordinada adverbial de tempo.

4.17.4 Yuxtaposición

Yuxtaposición é a unión entre oraciós o partis da oración sin un enlaci formal, sin unha conjunción. Os elementus yuxtapostus están sintácticamenti independentis, pero mantenin unha relación semántica. En o cashu das oraciós, o conceptu está máis ben vinculau con o linguaixhi escritu, porque en a producción oral nun definimus dondi empeza i acaba unha oración.

- *En esi momentu se retiran du fogu, se eitan en unha fuente i se dejan reposal i enfrial* (fala_val_301).

4.17.5 Oración activa i pasiva

En A Fala, igual que en outras linguas románicas, hai mutas oraciós que tenin a seguinte estrutura: sujetu (sintagma nominal) + predicau (sintagma verbal con un verbu transitivu) + complementu directu + outros complementus, por exemplu, *Sivirinu fundó a revista en 1997* [MV]. En esta construción o verbu está en «vo activa», o sujetu *Sivirinu* correspondi a o agenti, que realiza a acción do verbu, mentras que o complementu directu *a revista* é o pacienti, o que recibi a acción do verbu. Estas oraciós con un verbu transitivu se poin convirtil en construcións pasivas, dondi o sujetu é o pacienti, o verbu está en «vo pasiva» i o agenti se expresa por meyu do «complementu agenti» o quea omitíu. En o primel cashu, *A revista foi fundá por Sivirinu en 1997* [MV], en o segundu, *A revista foi fundá en 1997* [MV].

A vo pasiva do verbu ten a estrutura: verbu *sel* + participiu. As formas do verbu *sel* concordan con o sujetu en persoa i número, i ademáis marcan as categorías de tempu i modu, mentras que o participiu solu refleja o género i número do sujetu. Esti tipu de oración pasiva se chama «pasiva perifrástica», xhustu porque sempris contén a estrutura perifrástica *sel* + participiu.

O complementu agenti é un sintagma preposicional intrududíu por a preposición *por/pur*, *por Sivirinu*. É frecuente omitil esti complementu, porque unha das funcións das oraciós pasivas é a de nun mencional o agenti da acción verbal. En algunhos cashus o agenti está sobreentindíu, *o deliciente foi encarcélau* [M], en

Oración pasiva

PERIFRÁSTICA

sujetu pacienti + verbu *sel* + participiu + (complementu agenti)

a revista foi fundá (por Sivirinu)

REFLEJA

sujetu pacienti + *se* + verbu
a revista se fundó

4 Morfosintaxis

otrus nun se coñoci o agentí, *a estatua foi roibá* [MV], pero tamén poi sel a intención do falanti nun descubril esta información, *a infracción foi comunicá a o axhuntamentu* [M].

- *porque os atindí hasta que morreran foran atindíus por miñas más* (fala_man_201) - agentí explícitu
- *u mandaran a Cáceres a u hospital, dondi foi operau* (fala_val_302c) - agentí descuñucíu.

Apartí das pasivas perifrásticas existin tamén as oraciós «pasivas reflejas». Estas se costryin con os verbus transitivus por meyu da forma pronominal *se*. O sujetu patienti concorda con o verbu en número, *En 1997 se fundó a revista* [MV]. As radós pa estas costryucióis son as mesmas que en o cashu anteriol. En general, as costryucióis pasivas aparecin con máis frecuencia en estílus formais o científicus.

- *i despois se buscó algu que fora máis lagarteiru* (fala_lag_001) - agentí sobrentendíu por o contextu, noshotrus buscamus
- *i están arrancandu as viñas pulque nun se vendi u viñu* (fala_lag_009) - agentí general, a xhenti nun vendi
- *mira istu por exemplu se ushaba pa poñel as caballirías cuandu había que arrastral maeira* (fala_man_008a) - agentí general, a xhenti ushaba.

4.18 MODALIAI

A modaliai é unha categoría lingüística que refleja a actitud do falanti con respectu a o continíu do enunciau. Nun é o mismu idil, *bebi mutu, ¿bebi mutu?* i *¡bebi mutu!*. Hai varias maneiras de clasificál as modaliais. Unha das pusiblis é diferencial entre a modaliai aseverativa, interrogativa, imperativa, exclamativa, desiderativa i dubitativa.

A modaliai, a actitú do falanti hacia o que se di, poi tel varias manifestaciós formais. As principais son o modu verbal, adverbíus o locuciós, os verbus modais i a entonación.

A modaliai aseverativa se sueli relacional con o modu indicativu, *os críus nun comin* [M], en cambiú, a exclamativa, *¡qué coman máis!*, a desiderativa, *queru que coman*, i a dubitativa, *quizá nun o coman* [M], ushan con frecuencia o modu subjuntivu. A modaliai interrogativa, *¿comis polu?*, aproveita a entonación. A imperativa, *¡comi!*, emplea o modu imperativu, pero nun é a única pusibilíai, porque *¡u comis!*, ten a mesma modaliai imperativa.

- *Esta é oitra historia.* (fala_lag_302b) - modaliai aseverativa
- *Pero, ¿qué fais aquí?* (fala_man_502) - modaliai interrogativa
- *Quizá te faya preguntas pero tú solamenti dali a chavi i despois cuida de mei perritu.* (fala_val_306g) - modaliai dubitativa i imperativa.

5 LEXICOLOGÍA

5.1 **Lengua i palabras**

- 5.1.1 Origin das palabras
- 5.1.2 Significau léxicu
- 5.1.3 Formación de palabras
- 5.1.4 Variación

5.2 **Derivación**

- 5.2.1 Prefijación
- 5.2.2 Sufijación
- 5.2.3 Diminutivos i aumentativos

5.3 **Parasíntesis**

5.4 **Composición**

5.5 **Préstamus**

5.6 **Castellanización**

5.1 LENGUA I PALABRAS

A lexicología é unha disciplina lingüística que estudia as uniais léxicas de unha lingua considerandu a súa forma, significau, delimitación, orixin i ushu. Se trata de unha disciplina mui ampla que se poi dividil en subdisciplinas cumu a semántica, que estudia o significau das palabras. A morfología léxica, que estudia a súa estrutura. Etimología, que estudia o orixin das palabras, etcétera. En algunchos puntus, a lexicología se solapa con outras disciplinas lingüísticas, por exemplo, o estudo da formación de palabras se puiría incluír en a morfología, porque estudia a estrutura das palabras. Esta é tamén a razón por a cual se incluyi esti capítulo en o libro de gramática a peshal de que a lexicología nun forma parti da gramática, cumu se ha explicau en a intruducción.

Dibíu a relación estreita entre a lexicología i a morfología, as dúas disciplinas compartin a terminología fundamental: palabra, rei, basi léxica, prefiju, sufiju, que se han explicau en o capítulo de Morfosintaxis.

PALABRA I UNIAI LÉXICA

Comu se ha ditu anteriolmenti a definición do conceptu de «palabra» é algu problemática i normalmenti se apoya en a súa representación gráfica, delimitandua con dois espacius en blancu. Sin embargo, ademais de istu, as palabras suelen tel significaus unitarius difiníus i son susceptibles de recibil un acentu léxicu.

A «uniai léxica» é un conceptu máis ampliu que a palabra, porque poi incluír as uniais establecidas por máis palabras que han chegau a unha cohesión i estabiliai formal, por exemplo, *andarríus*, *arcuírís*, sin consideral si están representás gráficamente cumu unha palabra *paripari* [L] o por separau *pari pari* [L].

A uniai léxica poi sel entoncis unha palabra simpli, *loiza*, o compleja, escrita cumu unha palabra, *rompicabezas*, o por separau, *jamón yol*. En o sentíu ampliu as uniais léxicas complejas incluyin tamén as lucucíós, por exemplo, *de maneira que*.

Palabra simpli i compleja

A palabra simpli está formá por unha rei a que se poin añadil os morfemas flexivus, por exemplo, *viñu*, *tempu*, *alta*, *fillus*.

A palabra compleja está composta de unha rei i de un o máis afijus derivativus. Tamén a poin formal máis de unha rei con pusiblis afijus derivativus, por exemplo, *guardiña*, *na-randxeira* [LM], *andarríus*, *nostálgicu*.

5.1.1 Origin das palabras

O origin das palabras de A Fala é pariciú a outras linguas peninsularis de origin latinu. A mayol parti do vocabulariu básicu ven do latín vulgar, sobre tó as palabras máis frequentis. Estas han padiciú cambiús evolutivus, por exemplu, os grupus consonánticus PL-, CL-, FL- han evolucionau a /ʃ/, PLORĀRE > *choral*, CLAVIS > *chavi*, FLAMMA > *chama*. A Fala se ha desarrollau en un contínuum dialectal da península, dondi un dialectu pasa gradualmenti a o otro, i ha recibíu as mesmas influencias que as demais linguas da zona. Encontramus en ela unhas poicas palabras de sustratu das linguas prerromanas, por exemplu, *perru*, *barru*, *vega*, *cerveza*, mutas palabras de origin árabi, helenismus intermediaus por o latín, italianismus, etcétera. En os tempus máis modernus venin tamén os anglicismus.

Desde o puntu de vista etimolóxicu é intereshanti que algunhos nomis de animais o plantas quearan máis próximos a os nomis orixinais latinus en comparación con o castellanu, por exemplu, *mérrua* [LM], *mélrua* [MV] (*Turdus merula*) cast. mirlo, *popa* [V] (*Upupa epops*) cast. abubilla, *prisegu* [L], *présigu* [V], (*Prunus persica*) cast. melocotón.

A búsqueda das palabras que coincidín con outras linguas emparentás, por exemplu, o portugués, o galego o o asturleonés, ha sirvíu a vedis pa apoyal as teorías de "origin de A Fala". Estas teorías, en realiai, sirvirán, a mayoría das vedis, pa proclamal que A Fala era dialectu de algunha das linguas arriba mencionás. Comu a finaliai de esta descripción nun é a clasificación genealóxica de A Fala, o origin das palabras nun é o sei enfoqui principal, i por tantu se limita solu a estas pincelás mui generais.

- ¿Nun dibiría idilsi i escribilsí «lexicoloxhía»? Ei algunha ve uiví "fonoloxhía i morfoloxhía".
 - Sí, ei tamén o uiví, pero o didin persoas que nun tenin ni idea de lingüística. Creen que os lingüistas dibirían diseñal as linguas, ei o chamu «ingeniería lingüística». Pero tú ya sabís ben que os lingüistas solu describin as linguas. Hai que guardal un poicu de humildai i sentíu común, i tamén respetal que a lingua a determinan os falantis, coixha que te didin en o primel anu de estudius de lingüística.
 - Sí. Tes radón, isu ya o teñu ben aprendíu dispois de sobrevivil a parti de Fonética.
 - Me alegru, pa algu te ha servíu.

5.1.2 Significau léxicu

Según as ideas do estruturalismo o «signu lingüístico» está composto de o «significanti», que é a forma fónica o gráfica de unha palabra, i o «significau», que representha a referencia, é idil, o conceptu mental a o que se refieri a palabra. A relación entre o significau i o significanti é arbitraria, por exemplu, os catru suíus o catru letras en a palabra *saya* nun tenin niñunha relación con o obxetu da prenda feminina, é solu un acordo dos ushuarios que relacionan o significau con o significanti. En outras linguas relacionan o mismu conceptu con outra cadea de suíus.

A disciplina que estudia o significau das palabras i a relación con a súa forma se chama semántica. Esta relación poi sel simétrica, cuandu un significanti (palabra) se refieri a un significau (conceptu), pero tamén poi sel asimétrica, cuandu unha palabra ten máis interpretacións falamus de «polisemia» o «homonimia». En cambiou, cuandu nos puemos referil a un conceptu, a un significau, con varias palabras falamus de «sinonimia».

POLISEMIA

A polisemia se refieri a unha situación en a que a mesma palabra ten varius significaus. Estis significaus diferentes tenin relación entre sí, están motivaus por a semejanza, por exemplo, a palabra *cacha* designa tantu a nalga cumu ca unha das pezas laterais de unha navalla. Esta pluraliai de significaus a vemos en cualquel dicionariu, é unha maneira natural de amplial as pusibiliais referenciais de unha lingua i con muta probabilidade a encontraríamur en toas as linguas.

- *a única lú que había era a du candil* (fala_val_305) - clariai
- *ya se volvei a dil a lú* (fala_man_018c) - electriciai
- *tuvi que dal a lú, aquesi día ei me mití dois cojís* (fala_lag_305c) - paril.

HOMONIMIA

Igual que a polisemia, a homonimia se refieri a situación en a que unha palabra fai referencia a dois o máis significaus diferentes. A diferenza da anterior, en esticashu os significaus nun tenin niñunha relación entre sí, se chegou a esti estau por evolución, que casualmenti dó os mismus resulta. Por exemplo, en lagarteiru a palabra *murta* é o frutu do follaranzu, pero por a variación consonántica se poi referil tamén a unha penalización, a unha multa.

- *ei me diba in u mes de abril i deseaba dulmilmi i despertalmi in diciembri* (fala_lag_002b)
- *istu nun se poi abril máis ya te digu* (fala_man_013a)

- *por o general a xhenti era mui discreta* (fala_man_005b)
- *aceiti de oliva que poi general bastantis postus de traballu* (fala_val_008)
- *pulque decidistis sel maestra* (fala_lag_008)
- *entonces sempris hai que sel a estudial* (fala_man_101)
- *que u diga a zagala si u quel o nun u quel* (fala_val_015)
- *que se vai a quel i se cairá i se ten que quel mutas vedis* (fala_lag_005a).

SINONIMIA

A sinonimia é unha relación entre palabras que tenin un significau igual o mui pariciu. As palabras que compartin esti tipu de relación se chaman sinónimus. Cuandu os significaus dos sinónimus son idénticos en tós os contextus falamus de sinónimus absolutus, esta situación nun é mui frecuente i algunhos lingüistas argumentan que é impusibli; inda así siría complicau buscal contextus en os que nun puemus intercambial, por exemplu, as palabras *idioma* i *lingua*. De toas as maneiras, é mutu máis frecuente a sinonimia parcial, cuandu as palabras tenin significaus mui pariciús, pero nun de tó igualis, por exemplo, *filí* [LM], *felí* [V] i *contentu*. Tamén é frecuente que os significaus sean idénticos, pero as palabras se diferenciin por o estilu, i así nun se poin intercambial en tós os contextus librimenti, por exemplo, *cumía* [LM], *comía* [V] i *alimentu*. A sinonimia enriqueci o vocabulariu, sirvi pa matizal os significaus i tamén pa evital repeticións.

- *tamén tiña unha Vespínu mui linda* (fala_lag_005a)
- *cuidan da serra, a protegin i a mantenin bunina* (fala_lag_303a)
- *é dulci, miral a o ceu por a noiti* (fala_man_502)
- *Nun é unha sorti pa unha planta, observó o principitu* (fala_man_502)
- *esti é de un mininu de dois anus* (fala_val_010d)
- *cuandu era pequenu nus ficía jugueteis i así trastoris de madeira* (fala_val_006a).

ANTONIMIA

A antonimia é a situación inversa, é a relación entre dúas palabras que tenin significaus contrariis. As palabras que tenin esta relación se chaman antónimus. Os antónimus poin implical a diferenca bipolar, por exemplo, *vivu* - *mortu*, *entral* [MV], *intral* [L] - *sel*, pero tamén poin tel varius graus, *helau* - *fríu* - *templau* - *quenti* - *iscardandu* [L], *escaldandu* [MV].

- *Se baixa u telón* (fala_lag_310)
- *A agua subi máis de un metru* (fala_man_309)
- *i otra ve u perritu iba andandu tranquilu* (fala_val_306g)
- *As cuatru me sintiré nerviosu, inquietu* (fala_val_502).

5.1.3 Formación de palabras

A formación de novas palabras é un proceso que é de interés tanto pa morfoloxía (morfoloxía léxica), cumu pa lexicología. A morfoloxía se ocupa máis ben dos rasgos formais, mentras que a lexicología refleja máis o aspectu semánticu, os significaus.

A formación de palabras a basi das palabras existentis é un proceso mui efíca de enriquecimentu do vocabulariu. A combinación das «palabras simplis» con os afijos derivativus i con outras reidis nos pирmiti añadil significaus novus a os existentis i cumu resultau gran parti do vocabulariu de A Fala se compón de «palabras complejas».

A formación das palabras novas mutas vedis sigui os patrós previsiblis, é idil, certu sufiju añadi normalmenti o mismu valol semánticu, por exemplu, *-dol* [LV], *-ol* [M] designa a unha persoa o coixha que fai algu, o agentu do proceso, *cargadol* [LV], *cargaol* [M], o que carga, *corredol* [LV], *correol* [M], o que corri.

Os mecanismos máis frequentis de formación de palabras son a derivación, a composición, a parasíntesis i o ushu dos préstamus de outras linguas, as palabras novas poin sel tamén o resultau de abreviación, de cambiou de significau o de formación de uniais fraseolóxicas.

5.1.4 Variación

A evolución da lingua se manifesta de maneira máis notabli en o nivel léxicu i por tantu nos encontramos con abundanti variación, inda máis do que hemus observau a nivel fonéticu o morfosintácticu.

Naturalmenti, a variación máis frecuente é a diatópica, é idil, as diferencias entre o lagarteiru, o mañegu i o valverdeiru, por exemplu, *fel* [LM], *ficel* [V]; *ixhindxa* [L], *dxindxa* [M], *xinxa* [V]; *alveixha* [L], *chícharu* [M], *chíchari* [V]; *cigañoti* [L], *garzañoti* [M], *ciguñoti* [V] i un larguísimu etcétera, que se poi examinal en o *Diccionariu de A Fala* (Valeš 2021).

A rei i a basi léxica

A «rei» é a parti da palabra que aporta o sei significau léxicu fundamental, por exemplu, *pall-al* [LM], *pall-eiru* [V]. En cambiou, a «basi léxica» é unha palabra que funciona por sí sola, por exemplo, o infinitivu dos verbus, *sel*, *amal*, i a vedis cuincidi con a rei cumu in, *mullel*, *sol*, *fin*.

Os falantis ushan a súa lingua sobre tó en o ambiente informal, por isu a variación diafásica (estilística) é menos frecuente, aun así, a lingua ten os seis registros i os falantis os ushan según a situación comunicativa, por exemplo, as palabras *briciqueta* [L] o *pedióricu* [L] nun aparecin ni en as entrevistas con os falantis, porque se trataba de unha situación semiformal; sin embargo, se han registrau repetidamente en os discursos informais.

En a variación diastrática (social) tendrá muta importancia o factor da idade do falanti. En consecuencia, a fala dos maiores difiere sustancialmente dos máis novos. Esta variación está vinculada con a evolución da lingua i abarca tres temas diferentes.

O primeiro é o abandonu natural de algunhas palabras, que deixan de usarse, porque as tecnoloxías han cambiado, o obxecto que denominaban ya nun se usa, o a actividade que describían ya nun se realiza. Se trata de un proceso natural que se pode observar en todas as linguas. As palabras desaparecían nun se reemplazan por outras, porque ya nun se necesitan. Por exemplo, *istresnis* [L], *albarda*, *cincha*, *andarilla* [LM], *barrena*, *bruxia* [V], *cabás*, *colna* [LM], *encerau* [MV], *garabucha* [M], *alfoixha* [LM], *ixheira* [L], *salpilleira* [LV], i outras máis.

O segundo tema son os préstamos do castellanu. Estas palabras novas vedes describen outras reais novas, como *cochi*, *congelador* [M], *perfumi* [MV], *pilfumi* [L], i é natural que a lingua acepte estas da lingua intermediadora. Sin embargo, por causa do bilingüismo, i da interacción multifacética entre A Fala i o castellanu, é difícil separar as palabras patrimoniais que coinciden en as dúas linguas, dos préstamos que se puían haber producido en unha historia moi remota.

▪ Nun te dá pena que se perdan palabras tan lindas como *estrenis*?

▫ Bueno, por un lado me dá pena, pero por outro é unha coixa moi natural, é así, moi taita sabi outras palabras relacionadas con o campo i con coixas que se usaban antes, i ei, en cambio, sé máis palabras relacionadas con as novas tecnoloxías. É natural.

▪ Vali, pero nun se pode salvar esas palabras tan lindas que forman o noso pasado?

▫ O único que se pode facer é documentalas, pero a xente, particularmente os novos, ya nun van a usalas.

▪ Un día escribiré un dicionario de estas palabras que nun han tido a sorte de transmitirse.

▫ Moi ben. A verdade é que ya me he dado conta de que a os españois lle encanta luchar contra os muños de aire.

▪ Nun seas irónico, só nos gusta o noso patrimonio.

▫ Vali, perdoo, te axudarei si podes.

▪ Gracias.

Os aspectus máis detallaus, relacionaus con o tema dos préstamus, se espifican en o capítulo 5.5.

O tercel tema son as interferencias do castellanu, é idil, os «castellanismus» que aparecin en A Fala. Estas palabras venin do castellanu pa compitil con as palabras vernáculas, por exemplu, *jovin* en ve de *novu*, *roju* en ve de *colorau*. O tema se trata con máis detalli en o capítulo 5.6.

5.2 DERIVACIÓN

O procesu de modificación do significau de unha palabra por meyu de «afijus derivativus», o «morfemas derivativus», se chama derivación. Os afijus que antecedin a rei son «prefijus» i os que están pospostus son «sufijus». A mesma rei poi recibil prefijus i sufijus a o mismu tempu, por exemplu, *dis-turnilladol* [L].

Afiju derivativu

Morfemas léxicus que modifican o significau da palabra, por exemplu, ***dis-calg-al*** [L], ***des-carg-al*** [MV].

5.2.1 Prefijación

Os prefijus se axhuntan a basi léxica que é sustantiva, adjectiva o verbal, modificandu o significau das palabras, pero normalmenti nun cambian a súa clasi, por exemplu, dambus *nacional* i *internacional* son adjectivus, o mismu que *ordin* i *desordin* [MV], *disordin* [L] son sustantivus.

Desde o puntu de vista formal poemus dividil os prefijus en dúas categorías:

- 1.ª Os que existin tamén cumu palabras independentis. Normalmenti se trata de preposiciós o adverbios: *a-*, *anti-*, *con-/con-*, *de-*, *in-/en-*, *intre-/entre-*, *sobre-*, *ben-*, *mal-*, etcétera.

- 2.ª Os que nun existin cumu palabras independentis. Mutus de estis prefijus venin das preposiciós latinas: *ad-*, *dis-*, *im-*, *inter-*, *post-*, *pre-*, *re-*, etcétera.

PREFIJUS NEGATIVUS	
a-, an-	ateu, analfabetu
anti-	antidepresivu [MV], antitirrurista [L]
des-, dis- es- [MV], is- [L]	desventaixha [M], desagradabli [MV], disushu [L] esvarillal [M], isvarillal [L], istripal [L]
extra-, iextra- [L]	extraterrestri, extraordinariu [MV], itraordinariu [L]
i-, in-, im-	ilegal, inalámbricu, impacienti, impusibli [LM]
PREFIJUS LOCATIVUS	
ad-	adverbiu, admiral, adxhunta [M]
intre- [L] entre- [MV]	intreabril [L], intresacal [L] entreabril [MV], entresacal [MV]
ex-, ix- [L]	excarval [MV], ixcalval [L], exportal [MV]
extra- ixtra- [L], istre-	extravial [MV] ixtravial [L], istrepasal [L]
sobre-	sobresalienti, sobrenomi
su-, sub-	suvección, susistil, subtítulu, sumarinu
tras-	trasladal, trasportal, trasfronterizu
PREFIJUS TEMPORAIS	
ante-, anti-	anteriol, antepasau, antecedenti, antiel
pos-, pus-, post-	posteriol, puspuñel [L], pospoñel [M], pospuñel [V]
pre-, pri-	prefabricau, prehistoria, prijubilación [L]
sobre-	sobrevivil, sobremesha [LM], sobremesa [V]
PREFIJUS DE CANTIAI O GRAU	
bi-	bilingüismu, bicicleta
multi-	multiushu [LM], multiusu [V]
poli-	polideportivu, politeísmu
semi-	semiautomáticu
sobre-	sobrecarga, sobrepeshu [LM], sobrepesu [V]
super-	supermercau, supervalorau
uni-	uniformi, unifical
PREFIJUS DE ORIENTACIÓN O MODU	
co-, con-, con-	cooperai, convivil [V], convivil [LM]
contra-	contrabandu, contraseña, contratempu, contralú
de-, di-	devolvei, detel, ditirminai [L]
re-, ri-	reforma, recoñocel, reclamai, ricupilai [L]

Figura 1. Clasificación dos prefixos según o criteriu semánticu

Os prefijos se poiden clasificar tamén por criterios semánticos. En a tabla 1 se exponen os prefijos máis frecuentes que están agrupados según cinco significados. Hai que ter en conta que algúns prefijos non teñen un significado único, poiden corresponder a varias categorías. Tampoco se trata de unha lista completa, entre os prefijos que non figuran en a tabla están, por exemplo, *pluri-*, *retro-*, *hiper-*, *ultra-*, *vice-*.

Algúns prefijos, típicamente os negativos *des-*, *dis-*, permiten a combinación con unha palabra que xa leva un prefijo, de maneira que se aíxuntan dous prefijos en unha palabra, por exemplo, *disindixitau* [L], *disinrial* [L], *disinfestal* [L], *desinfestal* [MV], *desenterral* [MV], *desenvolve* [MV], *desencastal* [MV], *disconfial* [L], *desconfigural* [MV], etcétera. A dobre prefijación é menos frecuente, aunque posíbel, tamén con outros prefijos, *preinscripción*, *precunfigural* [L], *tresantel*.

- *u galfiu sí sabis u que é u galfiu de disingalfial* (fala_lag_016c).

É interesante que a palabra *disinquieta* [L], *desinquieta* [MV] leva dous prefijos con o significado de oposición, que serven para enfatizar a negación. En cambio, o prefijo negativo da palabra *isbarrigá* [L] non cambia o significado, que é idéntico a *barrigá* [L]. Tamén chama atención o prefijo negativo en a palabra *isvadiál* [L] que non se corresponde con a lóxica da acción.

5.2.2 Sufijación

Os sufixos van postpostos a raíz e mudas vedas non modifican só o significado da palabra, sinón tamén a súa clase, *vellu* → *vellé*. Mentras que os prefijos os conseguimos clasificar fundamentándose en o significado semántico que añaden a palabra base, en o caso dos sufixos nos encontramos con mudas polisemia, e algúns sufixos poiden aportar significados moi diversos. Inda así, tamén hai sufixos que vinculamos con certo significado ou con certa categoría gramatical, tema que ha sido explicado en o capítulo sobre o xénero en a Morfosintaxis.

Desde o punto de vista gramatical podemos dividir a sufijación en catro categorías, según a clase da palabra que saído resulta: sufijación sustantiva, adxetiva, verbal e adverbial. En unha división máis fina se poiden considerar tamén as bases, e dase conta dos sufixos que forman sustantivos de sustantivos, verbos de sustantivos, sustantivos de adxetivos, etcétera.

SUFIJACIÓN SUSTANTIVA

En a tabla 2 se exponen os sufixos máis frecuentes con as vogais temáticas máis comúns e a información sobre o xénero do sustantivo resultante.

SUFIXU	G.	EJEMPLU
-á	<i>f.</i>	chamá, alambrá, alambicá [MV], lambicá [L]
-adu [LM]	<i>m.</i>	poradu [LM], vistadu [LM], pinchadu [LM]
-azu [V]		porrazu [V], vistazu [V], pinchazu [V]
-aixhi [LM]	<i>m.</i>	viaixhi [LM], forraixhi [LM], linguaixhi [M]
-aji	<i>m.</i>	personaji, maquillaji, aprindizaji [L]
-al	<i>m.</i>	barrocal, castañal, olival, pinal
-(i)anti,-(i)enti		habitanti, comandanti, afluenti, pendienti
-anza	<i>f.</i>	matanza, enseñanza, comparanza [LM]
-ariu, -aria		almariu, campanariu, horariu, maquinaria
-atu, -ata		campeonatu, camiñata
-au	<i>m.</i>	arau, doctorau, arzobispau [MV]
-ción, -sión	<i>f.</i>	organización, publicación, comprensión
-dai, -idai, -edai	<i>f.</i>	igualdai, soledai [LV], publicidai [LV]
-ai, -iai, -eai		cashualiai [LM], clariai [LM], soleai [M]
-dol, -tol	<i>m.</i>	resplandol, bañadol [LV], proyectol
-adol, -idol, -ol		trozadol [LV], surtidol [LV], cheirol [MV]
-aol, -iol [M]		trozaol [M], miraol [M], escurriol [M]
-dol, -dora [LV]		traballadol [V], ferradol [LV], corredora [LV]
-ol, -ora [L]		traballol [L], traballora [L], cazol [L]
-(a)ol, -(a)ora [M]		traballaol [M], bebeol [M], vendeora [M]
-é	<i>f.</i>	vellé, honradé, lucidé
-eda [LM]	<i>f.</i>	tristeda [LM], naturaleda [LM], pureda [LM]
-eza [V]		tristeza [V], natureza [V], pureza [V]
-eiru, -eira		galiñeiru, carteiru, carteira, graneiru [MV]
-eru, -era		moqueru, lechera, graneru [L]
-ería, -iría, -aría	<i>f.</i>	sastrería, coquetería, cuquitiría [L], secretaría
-ía	<i>f.</i>	filosofía, cobardía
-ismu	<i>m.</i>	bilingüismu, urbanismu
-ista		artista, chapista, contrabandista
-itú	<i>f.</i>	longitú, altitú, esclavitú [MV]
-íu	<i>m.</i>	pidíu, vistíu, sintíu [LM], xhintíu [M]
-mentu	<i>m.</i>	alojamentu, cuñucimentu, cashamentu [LM]
-ncia, -encia, -ancia, -acia, -icia	<i>f.</i>	violencia, herencia, tolerancia, comparancia [L] inxhusticia [M], astucia
-toriu	<i>m.</i>	velatoriu, ofretoriu, consultoriu [LM]
-ura	<i>f.</i>	amalgura, arquitectura, guapura

Figura 2. Sufijación sustantiva

Entre as tres varieais encontramos varios patrós de variación previsible, por exemplo, os sustantivos derivaus con os sufijos *-adu*, *-eda* en *lagarteiru* i *mañegu*, *vista* - *vistadu* [LM], *tristi* - *tristeda* [LM], tenin o sufijo *-azu*, *-eza*, en *valverdeiru*, *vistazu* [V], *tristeza* [V]. Estes patrós tamén poiden fallar, cumo en *limpu* - *limpieza*, *delicau* [L], *delicau* [MV] - *dilicadeza* [L], *delicadeza* [MV], esta irregularidade se debe, con bastanti probabilidade, a influencia do castellanu, pero é certo que a forma *limpeda* [M] está en desuso i a **dilicadeda/delicadeda* nun se ha registrou.

Otra das diferencias entre as tres varieais é a conservación de a *-d-* en os sufijos *-dai*, *-dol*, *-adol* en *valverdeiru*, *calidai* [LV], *comedol* [LV], *diseñadol* [LV], i a súa ausencia en *mañegu*, *-ai*, *-ol*, *-aol*, *caliai* [M], *comeol* [M], *diseñaol* [M]. En *mañegu* se conserva a *-d-* solamenti despois das consonantes *n*, *l* i *r*, *igualdai*, *crueldai*, *verdai*, *ermandai* [MV]. O *lagarteiru* suela optar por as mesmas solucións que o *valverdeiru*, con a *-d-* conservada, *imprendedol* [L], sin embargo, a vedos suprimir a *-d-* igual que o *mañegu*, *cantiai* [LM], o suprimir a *-d-* xunto con a vocal temática, *pescol* [L], *cazol* [L], *traballol* [L].

O sufijo *-aixhi* en *lagarteiru* i *mañegu* parece ser o patrimonial, *forraixhi* [LM], *lenguaixhi* [M], *fumaraixhi* [L], en comparación con o sufijo *-aji*, que máis ben se debe a influencia do castellanu; sin embargo, este segundo é actualmente mutuamente frecuente, *lenguaji* [LV], *montaji*, *reportaji*, *tatuaji*, etcétera.

A variación dos sufijos *-eiru*, *-eira* i *-eru*, *-era* nun segue un patrón facilmente previsible. É probable que os segundos se estendan por influencia do castellanu, inda así, en *lagarteiru* hai palabras cumo, *ixtranjeru* [L], *funferu* [L], *graneru* [L], *invelnaderu* [L], que nun teñen outra alternativa, mentras que outras permiten as dúas posibilidades *relojeru* [L], *relojeiru*. Tamén é interesante que o mes de *eneru* solu existe en esta forma en as tres varieais, nun se ha documentado **eneiru*, a pesar de que en latín tiña o sufijo *-ĀRIUS* (IĀNUĀRIUS), que en outras palabras

- O *valverdeiru* é a *varieai* máis castellanizada das tres, ¿a que sí?
- Nun sé, ei nun diría iso. Máis ben ha pasado por a súa evolución propia, algo diferente de o *lagarteiru* i de o *mañegu*.
- Pero ushan mutas palabras castellanas.
- Iso depende de ca persoa. Tamén teñen mutas palabras ben especiais, por exemplo, *adiel*, *frital*, *chapodal*, *présigu*, *marmelu*, *bulindri*, *ciguñoti*, i mutas máis.
- Vali, veu que nun te gustan estas etiquetas.
- Tes razón, pa mi as tres varieais son diferentes, pero nunca juzgaría unha con os criterios de outra. Me gusta que as tres sean diferentes i ca unha moi especial.
- Sí, as tres son muninas, i toas aportan a súa riqueza a nosa lingua.

evolucionó en *-eiru*. Esta particularia se debi naturalmenti a influencia do castellanu.

SUFIJACIÓN ADJETIVA

Os sufijos que silvin pa formal os adxetivos se ushan, algunhas vedis, tamén pa formal os sustantivos, *lagarteiru*, *lagarteira*, *traballadol* [V], por isu en estis cashus poemus falal de sufijación nominal. Os sufijos que se exponin en a tabla, son os máis frequentis pa formal os adxetivos; sin embargo, algunhos pirmitin tamén a formación de sustantivos.

SIFIJU	EJEMPLU
-abli, -ibli	admirabli, fiabli, responsabli, visibli
-al	ancestral, artesanal, cultural, regional
-anu, -ana	lejanu, urbanu, africana, romanu
-ariu, -aria	bancariu, imaginaria, sanitariu
-au, -á	ulviau [LM], olvidau [V], bardá, pendá, infau[L]
-eiru, -eira	callejeiru [MV], marineira [MV], valedeiriu [V]
-eru, -era	callejeru [L], marinera [L], valederu [LM]
-egu, -ega	mañegu, galega
-eñu, -eña	valverdeñu, lugareñu, navideña
-és	leonés, francés
-esha [LM], -esa [V]	francesha [LM], francesa [V]
-iciu, -icia	ficticiu, prupiciu [L], alimenticia [MV]
-icu, -ica	básicu, económicu, climáticu, histórica
-idu, -ida	válidu, firruñidu [L]
-inu, -ina	cristalinu, campushinu [L], campesinu [MV]
-ivu, -iva	negativu, fisticu [LM], deportiva [MV]
-oshu, -osha [LM]	cariñoshu [LM], golosha [LM], lixoshu [LM]
-osu, -osa [V]	cariñosu [V], golosa [V], mufosu [V]
-toriu, -toria	migratoriu, obligatoria [MV]
-ú, -úa [LM]	pilú [LM], curnú [LM], minúa [L]
-udu, -uda [V]	peludu [V], menuda [V]
-unu, -una	impurtunu, machuna

Figura 3. Sufijación adxetiva

De maneira paricía a sufijación sustantiva, se poin observal patrós regularis en cuantu a variación diatópica. A diferencia máis notabli é o mantinimentu de a *-d-* en o sufiju *-udu*, *-uda*, en valverdeiru, mentras que o lagarteiru i o mañegu

a suprimin, *pilú* [LM], *peludu* [V]. Outra diferenca é o suíu apicoalveolal fricativu que se realiza en lagarteiru i mañegu de maneira sonora en a posición intervocálica en os sufijos *-esha*, *-oshu*, *-osha*, *inglesha* [LM], *amargoshu* [LM], *amargosha* [LM], mentras que en valverdeiru se pronuncia de maneira sorda, *-esa*, *-osu*, *-osa*, *inglesa* [V], *amargosu* [V], *amargosa* [V].

SUFIJACIÓN VERBAL

A cantiai dos sufijujus que forman os verbus de sustantivus o adjetivus é bastanti limitá. O máis frecuente é o sufiju *-al*, que sirvi a menú pa formal verbus das sustancias materiais.

SIFIJU	EJEMPLU
-al	pingal, oxigenal, parodial, planchal, pilfumal [L]
-ial [L]	colorial [L], chicharrial [L], flaquial [L]
-eal [MV]	coloreal [MV], chicharreal [MV], flaqueal [MV]
-ecel	agradecel, obedecel, florecel, favorecel
-fical, -ifical	clasifical, sacrificical, unifical, xhustifical [M]
-izal	automatizal, digitalizal, robotizal, finalizal
-ual	actual, acintual [L], acentual [MV]

Figura 4. Sufijación verbal

A variación diatópica a notamus en a preferencia que o lagarteiru dá a o sufiju *-ial*, *arrial* [L], en comparanza con o mañegu i o valverdeiru que optan por a vocal meya, *-eal*, *arreal* [MV].

SUFIJACIÓN ADVERBIAL

A sufijación adverbial está limitá a o sufiju *-menti*. Esti sufiju se añadi a os adjetivus femeninus, i normalmenti indica as circunstancias de mó, por exemplu, *claramenti*, *habitualmenti*, *igualmenti*. O sufiju se poi añadil tamén a os adjetivus que ya habían síu derivaus por sufijación adjetiva, cumu *cariñoshamenti* [LM], *cariñosamenti* [V]. O feito de derivar os adverbis de adjetivus femeninus, causha que algunhas formas teñan unha sílaba menos en comparación con o castellanu, *adecuámenti* (cast. adecuadamente), *disimulámenti* (cast. disimuladamente), *honrámenti* (cast. honradamente), etcétera.

- *i nun hai ná desgraciámenti solu temus barrocos* (fala_lag_019a)
- *San Martín nun solu é un lugar ricu en tradicións, sinón que afortunámenti é un lugar que le gusta conservalas* (fala_man_306)
- *pa ficertu tú solu a tela te poi valer cen eurus aproximámenti* (fala_val_010b).

5.2.3 Diminutivus i aumentativus

Os diminutivus i aumentativus se forman por meyu de sufijación, por tanto dibi-rían estal incluíus en o subcapítulu anterior; sin embargo, se trata de un grupu espécifícu, a vedis chamau sufijus apreciativus, i por tanto se tratan de maneira separá.

DIMINUTIVUS

O máis notabli da sufijación diminutiva é a súa forti estratificación diatópica, que diferencia sobre tó a o mañegu das outras dúas varieais. A variación a poemus observal en a palabra *cafitiñu* [L], *cafritu* [M], *cafetiñu* [V]. Por regla general, os diminutivus en lagarteiru i valverdeiru se forman con os sufijus *-iñu*, *-iña*, mentras que en mañegu con os sufijus *-itu*, *-ita*.

LAGARTEIRU	cashña, cafitiñu, cirviciña, butilliña, humiñu, hurtña, cabiciña, cuchiniñu, burriñu, ulliñu, mumintiñu, pirriñu, suliñu, despaciñu, cirquinina
MAÑEGU	cashita, cafritu, cirvicita, butillita, humitu, hurtita, cabecita, cuchinitu, burritu, ullitu, mumintitu, pirritu, sulitu, despacitu, cirquita
VALVERDEIRU	casiña, cafetiñu, cerveciña, botelliña, homiñu, hortiña, cabeciña, cuchiniñu, burriñu, olliñu, momentñu, perriñu, soliñu, despaciñu, cerquiña

Figura 5. Diminutivus

Otru fenómenu importantí é o fechi das vocais da rei que se producin sobre tó en lagarteiru i mañegu. En a tabla poemus observal que o patrón típicu diferencia as tres varieais da sigüenti maneira: *cirviciña* [L], *cirvicita* [M], *cerveciña* [V].

Estas dúas regras generais que distingüin as tres varieais según os sufijus i a preshencia o ausencia dos cambiis vocálicus nun se cumplin a cen por cen. En a *Basi de datus* (Valeš 2024) están registraus ushus dos sufijus *-itu*, *-ita* en la-garteiru i valverdeiru, i ushus sin o cambiu vocálicu correspondienti, por ejem- plu, *hortita* [M]. Ademais, encontramos patrós que se repitin con regulariai, por exemplu, *mairita* [L], *Angelita* [L], *Juanita* [L], *santiña* [M], *Sa Martiñu* [M], *cabritiñu* [L], pero *cabritu* cuandu falamus da comía.

- *que era sel de casha i tiña alí a hurtña* (fala_lag_007)
- *a fresqueira estaba en un rincunitu* (fala_man_005b)
- *i a chaquitiña é cortiña* (fala_val_010d)

- *mairita* *mus quedamus a guardal a pesqueira* (fala_lag_010)
- *i pur isu idimus que a santiña é nosa* (fala_man_012b).

Os sufijos *-inu*, *-ina* se ushan en unhas poicas palabras que, en algunhos cashus, poin tel tamén a varianti con o sufiju *-iñu*, *-iña*, *piquininu*, *piquinina*, *puiquininu* [L], *poiquininu* [V], *poiquiñu* [V], *cirquinina* [LM], *pirriquininu* [L], inda máis pequenu que *piquininu*, igual que *chirriquininu* [L].

- *pero se tuvera que idil ei era chirriquininu de tó* (fala_lag_018d)
- *entonces ei de piquinina me quería dil con segadoris* (fala_val_002)
- *un puñau de millará pa que comeras un poiquininu* (fala_val_307a).

O valol diminutivu o tenin tamén otrus sufijos menus frequentis: *-eñu*, *-eña*, *cuiteñu* [L], *cuiteña* [L]; *-eitu*, *-eita*, *cuiteitu* [M], *cuiteita* [M], *puñeitu* [M]; *-ixhu*, *-ixha*, *lagartixha* [LM], *lavixha* [LM]; *-ixu*, *-ixa*, *lagartixa* [V]; *-eti*, *regordeti* [L], *tragueti* [L]; *-oti*, *isloti*.

- *u homi cuiteñu le tocaba vigilal u patiu* (fala_lag_005b)
- *1 puñeitu de pan rallau, 1 puñeitu de almendra muía* (fala_man_301)
- *porque se conserva inda esti islotti dialectal* (fala_man_306).

As formas diminutivas a vedis chegan a lexicalizalsi, cambiandu o sei significau original, por exemplu, *camisha* [LM], *camisa* [V] dó origin a *camisheta* [LM], *camiseta* [V], o a palabra *piba* a *pibita* [MV]. Comu o cambiou de significau é gradual nun sempris é fácil fel un corti entre os diminutivos propius i as formas lexicalizás, *butixha* [LM], *butija* [V], *cortiju*, *siñuritu* [L], *siñorita* [M], *circuitu*, *centralita*, etcétera.

En A Fala encontramos ademais bastantis diminutivos lexicalizaus acabaus en os sufijos *-illu*, *-illa*, *bulsillu* [L], *bolsillu* [MV], *carritillu* [LM], *carretillu* [V], *negrillu* [V], *purtillu*, *rabanillu*, *bumbilla* [LM], *bombilla* [V], *curvilla* [MV], *frinillu* [L], *hilcuilla* [L], *horquilla* [MV].

Diminutivos

Lagarteiru: *-iñu*, *-iña*, con fechi vocálicu, *cabiciña*, *ulliñu*.

Mañegu: *-itu*, *-ita*, con fechi vocálicu, *cabicita*, *ullitu*.

Valverdeiru: *-iñu*, *-iña*, sin cambiou vocálicu, *cabeciña*, *olliñu*.

AUMENTATIVUS I PEYORATIVUS

Os aumentativus frecuentementi combinan o sei significau con un significau peyorativu, por exemplo, en as palabras *cabezón* o *cabronazu*. Se forman por os sufijos expostos en a tabla 6. Chama a atención o aumentativu *anchón* con a súa varianti alternativa *ananchón* [L], que nun solu añadi un sufiju aumentativu, si-nón, tamén os súus protéticos [an].

SIFIJU	EJEMPLU
-azu, -aza	buenazu, bocaça, cabronazu, exitazu
-ón, -ona	grandón, cabezón, tetona, londxona [L], foizón [M]
-oti, -ota	grandoti, grandota, machota
-ú, -úa [LM]	pilúa [LM], cabizú [L], cabezú [M], curnú [LM]
-udu, -uda [V]	peludu [V], barbudu [V], menudu [V]
-uchu, -ucha	sirruchu [L], serruchu [MV], blanduchu, lugaruchu

Figura 6. Aumentativus i peyorativus

- *algún cabronazu cun escopeta de balís tamén u utilizaba de diana* (fala_lag_309)
- *a coixha da boa de mei ermanu que foi un exitazu* (fala_man_201)
- *me tiró pa u solu de u calambrazu que me dó* (fala_val_014)
- *era un homi mui altón bueno ei u recordaba cumu un homi mui grandón* (fala_lag_013b)
- *foi ei en esi siti u ondi mataran a u Chorón* (fala_val_001b)
- *u extraterrestri peludu que vivía con unha familia americana* (fala_val_306m)
- *era unha mullel sanota de feitos* (fala_val_307a)
- *había dois o tres árbulis grandotis* (fala_man_005b)
- *así que me dó un cuartuchu i me ití con o estomagu vadíu* (fala_man_309).

Os aumentativus i peyorativus chegan a lexicalizalsi, igual que os diminutivos, con o cual cambian gradualmenti o sei significau original, por exemplo, *telón* é unha tea grandi, pero con un ushu espicífico en o teatro. Da mesma maneira cambiorin o significau as palabras *botellón*, *caixón*, *baixón*, *pimentón*, *escalón*, *hormigón*, *serroti*, *Pizarrón*, *ratón*, que é sorprendentementi máis pequenu que unha rata.

- *se abri u telón* (fala_lag_001)
- *se nota de fai unhos anus pacá o baixón i tal* (fala_man_007a)
- *agarró un caxón de madeira i le sacudíu con el por a cabeza* (fala_val_305).

5.3 PARASÍNTESIS

O procesu de parasíntesis combina a prefijación i sufijación en unha palabra. A cambiú da prefijación das palabras con sufiju, *des-agrad-abli* [MV], as palabras parasintéticas, por exemplu *apasional*, nun tenin a pusibiliái de funcional solu con prefiju (**apasion*) o solu con sufiju (**pasional*), se trata, por tantu, de prefijación i sufijación simultánea.

PREFIJU	EJEMPLU
a-	abrazal, ablandal, aclaral, acampal, aburacal [LM], aturacal [V], abrochal, atirrizal [L], aterrizal [MV], atemorizal [MV]
en-, em- in-, im-	encaixal [MV], encoiral [MV], embarazal [MV], emborrachal [MV], encanteiral [MV] inaugural, incaixal [L], incoiral [L], indelgadal [L], ingordal [L], imbadurnal [L], incaprichalsi [L]

Figura 7. Parasíntesis

As palabras parasintéticas son normalmenti verbus, que manifestan o cambiú de estau, formaus por os sufijos verbais en combinación con os prefijos *a-*, *en-*, *em-*, *in-*, *im-*. Otrus prefijos, cumu *tras-* en a palabra *trasladal*, son poicu frecuentes.

- *ital in as tinaixhas que fermenti trasegal un trasegu que se le quita as borras* (fala_lag_009)
- *ei te encanteiru pa sembral patatas te fayú o que sea* (fala_man_013b)
- *a patata o que fai é engordal un puiquitu o caldu* (fala_man_001b)
- *porque en lugar de enderezar as callis, as torcía inda máis* (fala_val_305).

5.4 COMPOSICIÓN

A composición é o procesu de creal unha nova uniai léxica utilizandu dúas reidis en unha palabra. As palabras resultantis da composición suelin sel sustantivus, pero tamén adjetivus o verbus, outras clasis de palabras son poicu frecuentes.

As palabras compostas son aquelas que resultan da unión de dúas palabras independentis; sin embargo, esta unión poi tel varius graus de fijación ortográfica. Os compostus propius se escribin cumu unha palabra *aguachirri*, mentras que os pluriverbais se escribin pul separau *agua mineral*, aunque forman unha uniai fraseolóxica. Hai palabras que nun tenin a forma de escribilsí ben establecía

i así as encontramos escritas tantu xhuntas cumu por separau, *arcuíris* o *arcu iris*, *peiralipi* [M] o *peira lipi* [M]. A circunstancia de que algunhas palabras se escriban xhuntas i outras non, ten que vel con a evolución da lingua i a percepción da «uniai», así, as combinacións máis frecuentes con o pasu do tempo forman unha palabra. En esti contextu é intereshanti observal que algunhas das palabras compostas son bastanti novas, i inda así se suelin escribil cumu unha sola palabra, *videoconferencia*, *vidiochamá*.

COMPOSICIÓN SUSTANTIVA	aguardienti, noitiboa, noitivella, hojalata, culifrol [L], guardabosqui, terratenienti, cortapililas [LV], sacacorchus, santurrostru [L], zaparrostru [MV], meyanoit [LM], medianoit [V], arcuíris, lavapés, apagavelas, quitameus, salvavidas, ispantapaixarus [L], buscavidas [LV]
COMPOSICIÓN ADJETIVA	mediterráneu, pilirroju, fantasmagóricu, cirulalgu [L], firulargu [V], quiriqueiru [L], mediuambiental, zigzagueanti [MV], anglosajón
COMPOSICIÓN VERBAL	malcrial, maltratal, malferil [MV], malfiril [L], malvivil, machifembral, bindidil [LM], bendecil [V]
COMPOSICIÓN NEOCLÁSICA	antropomorfu, autosuficienti, equilibrau, geográfico, gastromómico, minisérii, vidiochamá, macroeconomía, sociolingüística, burocracia, apicultura, filoloxía

Figura 8. Composición

- *a u condensal se fai líquidu i u que sai é aguardienti pur un tubu* (fala_lag_009)
- *símilis, personificacións, elegías de carácter fantasmagóricu* (fala_val_306f)
- *en procesión se feyan pa bindidil os campus* (fala_man_305).

Un cashu especial da composición é a «neoclásica», tamén chamá «cultu», que combina as palabras griegas o latinas con outras palabras. Esti tipu de composición é mui productivu en a creación de terminoloxía profesional. Os componentis griegos i latinos se consideran, a vedis, prefijoidis o sufijoidis, pero en realiai guardan o sei significau original, así que a clasificación de compostus é actualmenti máis común. Os componentis máis frecuentes son: *aero-*, *agro-*, *auto-*, *audio-*, *bio-*, *ciber-*, *electro-*, *equi-*, *euro-*, *foto-*, *gastro-*, *geo-*, *hetero-*, *homo-*, *macro-*, *maxi-*, *mega-*, *mini-*, *micro-*, *neo-*, *omni-*, *socio-*, *tele-*, *termo-*, *vidio-*, etcétera. Da mesma maneira, se poi tratal tamén do segundu componentis: *-cracia*, *-cultura*, *-filia*, *-fobia*, *-grafía*, *-loxía*, *-manía*, *-metría*, *-scopiu*, etcétera.

- *As almas que emanan das tumbas antropomorfas cun as sus inergías* (fala_lag_303a)

5 Lexicología

- *Sé que hai temas que entran en aspectus sociolóxicus, antropolóxicus, económicos, laborais (fala_man_305)*
- *ya te digu u que nun me gusta é a burocracia (fala_val_007a)*
- *por exemplu por temporás a micología (fala_val_008).*

Un grupu pequenu, pero mui particulal, son as palabras reduplicás, *paripari* [L], *trepitrepi* [L], *trepatrepa* [V] que se poiden escribirlas das dúas maneiras, o hasta con guión, pero en esta publicación optamos por a escritura en forma de unha palabra.

- *Nun creas, vamos cun oitru, u trepitrepi (fala_lag_309).*

5.5 PRÉSTAMUS

Un dos recursus naturais para ampliar o vocabulariu son os préstamos de outras linguas. Comu tódolos falantes son bilingües con o castellanu, é lóxico que en o momentu da carencia de algunha denominación ushina a palabra castellana. Por esta razón podemos identificar mutuos préstamos do castellanu i, en realidade, é difícil saber qué palabras viñeran por meyu do castellanu i cuáls pertencían a o vocabulariu patrimonial, derivau do latín. Entre as palabras patrimoniais, que coinciden con o castellanu, están, por exemplo, *agua, sal, silla, cabeza, montaña, mar, palabra, león*, etcétera. Sin embargo, identificar os préstamos nun é unha coisita fácil, en os seguintes exemplos se mixturan as palabras que "soan a castellanu" con o "vocabulariu general" para ensinalar a complexidade do tema: *introducción* [MV], *conclusión* [MV], *plástico, cabli, café, calamar, mostaza, motor, mecánico, ilegal, oficial* [MV], *defraudal, cambial, exclamal* [MV], *sustantivu, adjetivu, camión, pantanu, etimología* [MV], etcétera. Os préstamos léxicos xeralmente enriquecen o vocabulariu de A Fala, porque nos permiten denominar con máis precisión as realidades que están arredor de nós. En comparación con os «castellanismos» os préstamos nun reemplazan o vocabulariu patrimonial, máis ben o complementan.

O tema dos préstamos abarca tamén a variación léxica que merece un comentario especial. Se trata de palabras que señalan as realidades que "nun existían antes", é idiosincrático, se refieren a coisas ou situacións novas. É frecuente e natural que con a realidade nova a lingua acepte un préstamo, lógicamente da lingua con a que viña a realidade nova. Sin embargo, o préstamo pode integrarse en a lingua receptora en a forma orixinal, ou se pode adaptar a morfoloxía da lingua receptora. Comu resultau surtiren os pares de palabras que algúns falantes modifican segundo as regras gramaticais de A Fala, e outros as usan en a forma en a que han vindo, fechando solu a vocal final, *aeropuertu / aeroportu, impuestu / impostu, presupuestu /*

presupostu, motosierra / motoserra, tienda / tenda [LM], *prueba / proba* (poi tel significaus diferentes), *andalucis / andaludis* [LM], etcétera. Os exemplis revelan que hasta os mismus autoris nun son consistentis i ushan algunhas vedis as variantes adaptás i outras as variantes sin adaptal.

- *en ve de aterrizar en o aeropuertu de Londris* (fala_man_309)
- *o aeroporto de Croydon agora é tamén un aeroportu grandí* (fala_man_309)
- *sin impuestus se pasaba aquí tamén claro a fronteira* (fala_lag_201a)
- *pagaba unhos impostus a tal ordin* (fala_man_303)
- *que servían cumu taquillas pa cobral seis impuestus tamén* (fala_man_303)
- *hai mutus restaurantis baris tiendas* (fala_man_101)
- *en a plaza tiña unha tenda* (fala_man_018c)
- *rondará os cen millós de peshetas de presupuestu* (fala_man_307c)
- *A mi ya se me acabou u presupostu* (fala_lag_309).

En A Fala encontramos tamén os préstamus de outras linguas, actualmenti sobre tó do inglés. Siría difícil mil o papel que tiña o castellanu de intermediaol, i efectivamente, nun é importantí. O certu é que as palabras cumu, *escáner, chip, píxel, hobby, hippie, reality show, airbag*, etcétera, forman parti do vocabulariu actual.

Naturalmenti o castellanu i o inglés nun son as únicas linguas que sumistran palabras a A Fala, os préstamus de outras linguas nun son tan frequentis, pero seguramenti merecían máis atención i un estudiu detallau. Por exemplu, *gratinal* ven do francés, *robot* da lingua checa. Tamén hai mutas palabras que coincidin con o portugués, *loiza, lixoshu* [LM], *brínquili* [L], *marmelu* [V], *prisequ* [L], *présigu* [V], *xaruga* [MV], *ixaruga* [L], etcétera; sin embargo, estas palabras compartin con A Fala o orixin etimolóxicu, aunque é tamén pusíbli que algunhas de elas viñeran cumu préstamus en algún momentu da historia.

▪ Teñu bastanti claru, que si te preguntu agó cuál forma dibiría ushal si *aeropuertu* o *aeroporto*, me dirás algu cumu "comu tú queiras, as dúas soan igual de ben".

▫ Se nota que has estau mui atentú.

▪ Sí, a verdais é que a o principiu sempris buscaba o "correctu" mentras que agó entendu que a lingüística ben feita nun busca o correctu i o incorrectu.

▫ Me alegru mutu. A segunda edición de esta *Gramática* ya dirá a o tei cargu. Sabis máis que algunhos lingüistas de profesión. En realiai, pa descripción das linguas solu fai falta sel respetuosu, i tú has aprendíu isu, a diferenia de mutus outros.

▪ Gracias, me sintú orgulloshu cuandu mo didis.

▫ O merecis.

5.6 CASTELLANIZACIÓN

O contactu de A Fala con o castellanu se manifesta sobre tó en o nivel léxicu, porque é ca ve máis frecuenti identificál palabras que poiríamus etiquetal cumu «castellanismus». Sin embargo, a terminología de «castellanismu» se poi interpretal de distintas maneiras, por exemplu, a RAE (2025) a defini cumu "Palabra, locución, giro, etc., peculiar o procedente del castellano". A Real Academia Galega (RAG 2025) usha unha explicación paricia: "Vocabulo ou modo de falar propio do castelán empregado noutra lingua". Estas definicións

se refierin, en o sentíu ampliu, a toas as palabras que venin do castellanu, o por o sei meyu, por tantu incluyin tamén as palabras que se han comentau en o capítulo anteriorl sobre os préstamus, por exemplu, *adjetivu* [MV], *exclamal* [MV], etcétera. En cambi, a acepción «populal» ve os castellanismus de maneira máis restringía. A xhenti, generalmenti, se dá conta das interferencias do castellanu, i cuandu falan dos «castellanismus», se refierin as palabras castellanas que venin a A Fala pa reemplazal as palabras patrimoniais existentis, por exemplu, *ventu/vientu* en ve de *airi*. A diferenca fundamental entre as dúas acepciós é que os préstamus complementan o vocabulariu de A Fala, i así se trata de un procesu que enriqueci o sei vocabulariu; en cambi, as interferencias reemplazan o vocabulariu patrimonial por as palabras castellanas, i os falantis mismus as percibin de maneira negativa.

O procesu de reemplazamentu, que amenaza a A Fala, é gradual i así se poin identificál interferencias en varius estadius de evolución. Primeiru, hai interferencias prácticamenti consumás, dondi as palabras castellanas ya nun se percibin cumu un elementu ajenu, por exemplu, a mesma palabra *ajenu*, que inda existi en a forma *aixhenu* [L] en lagarteiru, pero o sei ushu é poicu frecuente.

Castellanismu

1. Toas as palabras que venin do castellanu o por o sei meyu.

→ préstamus
cunclusión [L], *exclamal* [MV].

2. As palabras castellanas que sustituyin as patrimoniais

→ interferencias
cerral, *roju*, *vergonza* [MV].

DESUSHAU O CAISHI DESUSHAU	USHU ACTUAL
lomba, lombu	loma, lomu
retratu	fotu, afotu [L]
limpeda [M]	limpieza
fatu	vistimenta [L], vestimenta [MV]
istuíxhal [L], estoixhal [M], estojal [V]	ahorral
antrú [L]	carnaval
bategón [V]	chaparrón
loita [L]	lucha
truta [LM]	trucha

Figura 9. Ejemplus das palabras en desushu

- *cuandu era u antrú te tiraban pucheiros in as portas* (fala_lag_017b)
- *gañan altura pa subil hasta a vivienda, estoixhandu espaciu en esta pa otrus ushus* (fala_man_305).

En o grau intermeyu das interferencias incluimus as palabras que se ushan en a forma patrimonial, pero con frecuencia tamén en a castellanizá. Naturalmenti, a división sirvi máis ben pa dal exemplus do proceso, nun pa categorizal as palabras individuais.

USHU PATRIMONIAL	VARIANTI CASTELLANIZÁ
fechal	cerral
novu	jovin
chilla	techu
ixhogu [L]	juego [L]
acabal [LM]	tirminal [L], terminal [M]
prisegu [L], présigu [V]	melocotón
xhabaril [M], xhabalí [M], jabaril [V]	jabalí
vergoña [MV]	verganza [MV]
canu	grifu ³⁸

Figura 10. Ejemplus das palabras que varían con as castellanizás

³⁸ Algunhos falantis consideran que as palabras *canu* i *grifu* tenin significaus diferentis, sendu *canu* unha coixha da que cai agua de maneira continua, mentras que *grifu* ten a pusibiliai de abril i fechal; sin embargo, pa mutus falantis as palabras son sinónimas i ven o *grifu* cumu un castellanismu.

- *pus leva a us jóvinis de mañán pur a mañán* (fala_lag_018a)
- *ei pensu que us novus falan* (fala_val_013b)
- *esi era un juegu era un juegu a ixhugal as as peleas* (fala_lag_005b)
- *solemus fel algunhas vedis merendas de xhabalí que cazan elis* (fala_man_010)
- *se caza mutu venau mutu jabalí* (fala_val_105a).

Os verbus *fechal* i *cerral* dan un exemplu da variación que se poi observar con máis detallí. En a *Basi de datus* (Valeš 2024) identificamus 14 formas (21%) do verbu *fechal* i 52 formas (79%) da varianti castellanizá *cerral*. É probabli, que a edai dos falantis teña influencia en esta variación, igual que en os demais cashus de substitución do léxicu patrimonial por os castellanismus.

O tercel grupu o forman as palabras que inda se ushan con muta frecuencia en a súa forma partimonial, pero ca ve máis se está introdudindu a súa varianti castellanizá. Esta segunda se nota particulamenti en a fala dos máis novus.

USHU PATRIMONIAL	CASTELLANISMU EMERGENTI
colorau	roju
muiñu [L], muñu [MV]	mulinu
airi	ventu, vientu
traballu, traballal	trabaju, trabajal
arriol [L], arreol [M]	alrededol
dienti [LV]	delanti
maripoixa [LM]	mariposa
inda	todavía

Figura 11. Ejemplus das palabras castellanizás emergentis

- *tiñamus que fel mutu trabaju manual* (fala_lag_008)
- *está soplandu bastanti ventu bastanti airi i isu seca bastanti u ambienti* (fala_val_005a)
- *hai de diferentis coloris roju amarelu verdi* (fala_val_010b).

Estis tres grupus de palabras ejemplifican os graus do procesu de variación entre as palabras patrimoniais i as castellanas, desde a substitución prácticamenti acabá (*lomu*), hasta os castellanismus emergentis (*todavía*).

Apartí de esta variación se poin observar tamén outras palabras castellanas, que se ushan, hasta con as súas terminaciós de vocais meyas. Se trata de elementos extraoracionais, expresiós, interjecciós, sustantivus o adverbios, que matizan o enunciau de maneira modal, por exemplu, *bueno, claro, macho, ojo, vamos*, etcétera. Toas estas se ushan directamenti en castellanu, sin modificación.

- os *araus* bueno *esti é o arau romanu* (fala_man_008b)
- os *lagareirus* tamén claro *elis traballaban aquí mutu* (fala_man_008b)
- i ojo *cumu nun cumu te viera u secretariu* (fala_lag_014a)
- a *centu sesenta pasus por minutu en picau* ojo *eh isu nun u fíciá naidi* (fala_val_012a)
- *foi unha etapa importantí i* vamos *ei sempris estaba a gustu* (fala_val_013a).

Algunhas palabras de A Fala coinciden con o castellanu, pero teñen significado u ushu diferentes. Por exemplo, o verbo *collel* equivale só parcialmente a o seu correspondente castellanu, porque suela relacionarse só con a colleita de adeitunas, algodón o paricús, mentras que os outros ushus se expresan normalmente por o verbo *agarral*, *agarral o bus*, *agarral algu*. Naturalmente, este ushu particular é propenso a influencia do castellanu.

- a *mi unha culebra* collela *nun me buf me dá me dá pánicu* (fala_man_007b).

Outro caso interesante do cambio de significado é a palabra *andarrius*, que denomina os insectos da familia Libellulidae. Como os falantes máis novos nun están familiarizados con ela a substitúen por a terminoloxía castellana, i *andarrius* asocian con *paripari* [L], *zapateiru* [M], *aclaraguas* [V], porque este insecto (*Gerris lacustris*) anda sobre a superficie de auga.

As formas castellanizadas son un tema moi complexo, porque as circunstancias que poiden estipular o seu ushu están influenciadas por as condicións do enunciado, os interlocutores involucrados, o bilingüismo i os cambios de código. Por exemplo, unha falante, que falou de

▪ Ei creu que os castellanismos en A Fala nun están ben. Dibirían quitálos de algunha forma.

▫ Bueno, por un lado tes razón, a veces aparecen palabras castelanas que nun dibirían, por outro, nun sé que mecanismo que os ushal pa quitálos. A lingua segue a súa evolución, nos gusta o non.

▪ Por exemplo o coque, alí dibirían ensinal A Fala sin castellanismos.

▫ Sabes ben que A Fala nun se ensina en os coles, ademais é moi dudoso que iso tivera algo de efecto. Como te digu, as linguas fan o que queren, sin preguntálos a os lingüistas o a os mestres.

▪ Pero en tal caso o castellanu comerá A Fala tardi o temprano.

▫ Ei nun siría tan pesimista, pero é certo que A Fala vai cambiando. En cambio, a mi me preocupa máis a despoblación. En o futuro faltarán falantes. Será o teu turno tel fillus i falálos a tu lingua materna.

▪ Me parece que este tema ya nun é de lingüística.

▫ Vali, ben, millor cambiamos de tema.

fabricación de vestimentas tradicionais, ushó de maneira repitía a palabra *terciopelo*. A circunstancia, que influyi en esti cashu, é que a tea se compra fora das localiais falantis, i por tantu se pi i se compra "terciopelo" en un comerciu dondi se fala castellanu. A mesma falanti utilizó tamén a varianti *terciopelu*, así que notamus variación entre as dúas pusibiliais.

- *igual que a otra era de terciopelo esta se fai de rasu* (fala_val_010c)
- *si u xugón é de terciopelu u mandil tamén é de terciopelu* (fala_val_010c).

A castellanización é sin duda un dos piligrus máis gravis que amenazan a A Fala. As dúas linguas sempris han estau en contactu i por un lau é natural que A Fala enriqueza o sei vocabulariu con a terminología castellana; sin embargo, por outro lau se produdin bastantis interferencias nun deseás, as que sustituyin as palabras patrimoniais por as castellanas.

- ¿Te gusta cómu ha seidu o libro?
- Nun sé Miro, por un lau estoi orgulloshu de habel participau, pero por otro o libro me pareci un poicu complicaui.
- As gramáticas son así, son librus complicaus.
- Vali, mui ben, pero ¿nun te pareci unha boa idea escribil unha versión simplifíca?
- ¿Me aixhuarás? Agó que ya eris un expertu.
- Con mutu gustu.
- Pero nun prometu felo agora mismu, con A Fala hai mutu traballu lingüísticu pendiente.
- ¡Miro, isu é importantí!
- Tes radón, pero ei pensaba en otra edición do *Diccionariu*.
- Vali, i dispois toca a *Gramática didáctica*.
- Ok, con un aixhuanti cumu tú o fairé en un piriqueti.

BIBLIOGRAFÍA

- ACADEMIA DE LA LINGUA ASTURIANA. 2002. *Informe sobre la llingua asturiana*. Uviéu: Academia de la Llingua Asturiana. ISBN 84-8168191-1.
- ALARCOS LLORACH, Emilio. 2000. *Gramática de la lengua española*. Madrid: Espasa Calpe. ISBN 84-239-7922-9.
- ÁLVAREZ, Rosario – XOVE, Xosé. 2002. *Gramática da lingua galega*. Vigo: Galaxia. ISBN 84-8288-335-6.
- ANDRÉS DÍAZ, Ramón de. 2002. Posesivos con nomes de parentescu, *Cuestiones d'asturianu normativu*, vol. 2, pp. 78-81, Uvieu: Publicaciones Ambit. ISSN 1579-7252.
- ANDRÉS DÍAZ, Ramón de. 2013. *Gramática comparada de las lenguas ibéricas*. Gijón: Trea. ISBN 978-84-9704-726-5.
- BLOT, Richard K. (ed.). 2003. *Language and Social Identity*. Westport, CN: Praeger. ISBN 978-0897897839.
- BOERSMA, Paul – WEENINK, David. (2025). *Praat: Doing phonetics by computer* (versión 6.4.44) [Software]. Recuperau de: <http://www.praat.org/>.
- BUCHOLTZ, Mary – HALL, Kira. 2005. Identity and interaction: a sociocultural linguistic approach, *Discourse Studies*, vol. 7, n.º 4-5, pp. 585-614. ISSN 1461-4456.
- BUCHOLTZ, Mary – HALL, Kira. 2006. Language and Identity. En DURANTI, Alessandro (ed.), *A Companion to Linguistic Anthropology*, pp. 369-394. Malden (MA): Blackwell Publishing. ISBN 978-1405144308.
- CARRASCO GONZÁLEZ, Juan María. 2021. *Dialectología fronteriza de Extremadura*. Berlin: Peter Lang. ISBN 978-3-631-86138-7.
- CASTRO, Ivo. 2006. *Introdução à história do português*, 2.ª ed., Lisboa: Colibri. ISBN 972-772-520-1.
- COSTA BRISSOS, Fernando Jorge. 2011. *Linguagem do sueste da Beira no tempo e no espaço* [tesis doctoral]. Lisboa: Universidade de Lisboa. Disponible en: <http://hdl.handle.net/10451/4466> [vistu 23-11-2023].
- COSTAS GONZÁLEZ, Xosé-Henrique. 2013. *O valego. As falas de orixe galega do Val do Ellas*. Vigo: Xerais. ISBN 978-84-9914-557-0.

- COSTAS GONZÁLEZ, Xosé-Henrique. 2017. Os actuais subsistemas de sibilantes nas falas do val do río Ellas ou de Xálima e as dificultades para a súa normativización conxunta, *Limite*, vol. 11, pp. 109-132. ISSN 1888-4067.
- CUNHA, Celso – CINTRA, Lindley. 2016. *Nova gramática do português contemporâneo*, 7.ª ed., Río de Janeiro: Lexikon. ISBN 978-8583000310.
- ELAN (versión 6.8) [software]. 2024. Nijmegen: Max Planck Institute for Psycholinguistics. Recuperau de: <https://archive.mpi.nl/tla/elan>.
- FERREIRO, Manuel. 1999. *Gramática Histórica Galega: I. Fonética e Morfosintaxe*. Santiago de Compostela: Laiovento. ISBN 978-84-8487-508-6.
- FieldWorks Language Explorer (FLEX versión 9.1) [software]. 2024. SIL Global. Recuperau de: <https://software.sil.org/fieldworks/download/>.
- FLORES PÉREZ, Tamara. 2018. Sintaxis pronominal de la Fala do val de Xálima: análisis y diferencias entre las tres variedades. En CARRILHO, Ana Rita, et al. (eds.), *Ao Encontro das Línguas Ibéricas*, pp. 295-316. Covilhã: Universidade da Beira Interior. ISBN 978-989-654-474-4.
- FRADES GASPAR, Domingo. 1994. *Vamus Falal. Notas pâ coñocel y platical en nosa fala*. Asociación para el Desarrollo Integral de Sierra de Gata Valentín Somolinos.
- FRADES GASPAR, Domingo. 2000. *Vamus a falal. Notas pâ coñocel y platical en nosa fala*, 2.ª ed., Mérida: Editora regional de Extremadura. ISBN 84-605-1063-8.
- Gobierno de Extremadura. 2001. «Decreto 45/2001, de 20 de marzo», *Diario Oficial de Extremadura (DOE)*, vol. 36, pp. 2859-2860. Disponibli en: <https://doe.juntaex.es/pdfs/doe/2001/360o/01040052.pdf> [vistu 26-09-2023].
- Gobierno de Extremadura. 2011. «Ley Orgánica 1/2011, de 28 de enero, de reforma del Estatuto de Autonomía de la Comunidad Autónoma de Extremadura», *Boletín Oficial de Estado (BOE)*, vol. 25. Disponibli en: <https://www.boe.es/buscar/pdf/2011/BOE-A-2011-1638-consolidado.pdf> [vistu 26-09-2023].
- GONZÁLEZ BELLANCO, Anastasia, et al. 2021. *U nosu primel diccionariu de A Fala*. Cáceres: Diputación Provincial de Cáceres. ISBN 978-84-09-25776-8.
- GONZÁLEZ SALGADO, José Antonio. 2003. La fonética de las hablas extremeñas, *Revista de Estudios Extremeños*, vol. 59, n.º 2, pp. 589-619. ISSN 0210-2854.
- GONZÁLEZ SALGADO, José Antonio. 2005. *Cartografía lingüística de Extremadura*. Mapa 411. Disponibli en: <http://www.geoelectos.com/mapas/411.pdf> [vistu 26-06-2022].

- GUMPERZ, John Joseph (ed.).1982. *Language and social identity*. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN 0-5212-4692-X.
- LINDLEY CINTRA, Luís Filipe. 1971/1983. Nova Proposta de Classificação dos Dialectos Galego-Portugueses. En *Estudos de dialectologia portuguesa*. Lisboa: Sá da Costa Editora.
- LÓPEZ FERNÁNDEZ, Severino. 1992. *Topónimus d'As Ellas y rimas en la-garteiru*. Eljas: Ayuntamiento de Eljas.
- LÓPEZ FERNÁNDEZ, Severino. 1999. *Arreidis. Palabras y ditos lagarteirus*. Mérida: Editora regional de Extremadura. ISBN 84-7671-542-0.
- MAIA, Clarinda de Azevedo. 1977. *Os falares fronteiriços do concelho do Sabugal e da vizinha região de Xalma e Alamedilla*. Coimbra: Instituto de Estudos Românicos, Faculdade de Letras da Universidade de Coimbra.
- MARTÍNEZ CELDRÁN, Eugenio – FERNÁNDEZ PLANAS, Ana María. 2007. *Manual de fonética española. Articulaciones y sonidos del español*. Barcelona: Ariel. ISBN 978-84-344-8272-2.
- NAVARRO TOMÁS, Tomás (dir.). 1962. *Atlas lingüístico de la Península Ibérica*. Madrid: CSIC.
- Novu Testamentu en Fala*. 2015. trad. FRADES GASPAR, Domingo. Madrid: Sociedad Bíblica de España. ISBN 978-84-8083-346-2.
- REAL ACADEMIA ESPAÑOLA (RAE), ASOCIACIÓN DE ACADEMIAS DE LA LENGUA ESPAÑOLA. 2011. *Nueva gramática de la lengua española: Fonética y fonología*. Barcelona: Espasa Libros. ISBN 978-84-670-3321-2.
- REAL ACADEMIA ESPAÑOLA (RAE), ASOCIACIÓN DE ACADEMIAS DE LA LENGUA ESPAÑOLA. 2025. *Diccionario de la lengua española*. 23.ª ed. Disponible in: <https://dle.rae.es/>.
- REAL ACADEMIA GALEGA (RAG). 2025. *Dicionario da Real Academia Galega*. Disponible en: <https://academia.gal/dicionario>.
- REY YELMO, Jesús. 1999. *La fala de San Martín de Trevejo: O mañegu*. Mérida: Editora regional de Extremadura. ISBN 84-7671-497-1.
- SAINT-EXUPÉRY, Antoine de. 2014. *U Pequenu Príncipi*. trad. FRADES GASPAR, Domingo, LÓPEZ FERNÁNDEZ, Severino, GONZÁLEZ RODRÍGUEZ, José María. Olivenza: Herákleon. ISBN 978-84-942827-2-0.
- VALEŠ, Miroslav. 2021. *Diccionariu de A Fala: lagarteiru, mañegu, valverdeñu*. Minde: CIDLeS. ISBN 978-989-97819-2-4.
- VALEŠ, Miroslav. 2022. El sistema de las sibilantes en A Fala. *Revista de Filología Románica*, vol. 39, pp. 65-73. ISSN 0212-999X.
- VALEŠ, Miroslav. 2023. Prestigio de a fala de Xálma y evolución en la actitud de sus hablantes. *Revista Internacional de Lingüística Iberoamericana (RILI)*, vol. 21, n.º 42, pp. 69-86. ISSN 1579-9425.

- VALEŠ, Miroslav. 2024. *Basi de datus - A Fala Database: version 03, Nov. 2024*. Minde: CIDLeS. ISBN 978-989-97819-4-8. Disponíble en: <https://afala.fp.tul.cz/en/database>.
- VALEŠ, Miroslav. (en prensa). Los posesivos en A Fala y su combinación con el artículo determinado, *Romanica Olomucensia*, vol. 38, n.º 1. ISSN 1803-4136.
- VASCONCELOS, José Leite de. 1933. Português dialectal da região de Xalma (Hespanha), *Revista Lusitana*, vol. 31, pp. 164-275.
- WOOLARD, Kathryn. 1989. *Double Talk: Bilingualism and the Politics of Ethnicity in Catalonia*. Stanford (CA): Stanford University Press. ISBN 0-8047-1502-5.
- WOOLARD, Kathryn. 1991. Linkages of Language and Ethnic Identity: Changes in Barcelona, 1980-1987. En DOW, James (ed.), *Language and ethnicity*, pp. 61-81. Amsterdam: John Benjamins. ISBN 90-27220816.
- ZAVADIL, Bohumil. 1998. *Vývoj španělského jazyka I*. Praha: Karolinum. ISBN 80-7184-541-8.

Apuntis:

